国家出版基金项目
NATIONAL PUBLICATION FOUNDATION
دۆلەتلىك نەشر فوندى تورى

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (23)

قەشقەر خەلق ئىغزىدە داستانلىرى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

دۆلەت نەشرىياتچىلىق فوندىنىڭ ياردەم
مەبلىغىگە ئېرىشكەن ئەسەر

国家出版基金资助项目

国家出版基金项目
NATIONAL PUBLICATION FOUNDATION

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (23)

قەشقەر خەلق ئېغىزىدە دەستانى

تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم رەھمان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى : چىمەنگۇل ئاۋۇت
مەسئۇل كوررېكتورى : بەختىيار ئابلىمىت

قەشقەر مەجمۇئەسى (23)

قەشقەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

تۈزگۈچى : ئابدۇكېرىم رەھمان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ ، پوچتا نومۇرى : 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 880×1230مم 1/32
باسما تاۋىقى : 9.5 قىستۇرما ۋاراقى : 2
2012 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى
2012 - يىلى 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى : 3000 — 1

ISBN 978-7-5373-2755-8
باھاسى : 29.00 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون : 2653927 — 0998

«قەشقەر» مەجمۇئەسىنى تۈزۈش ھەيئىتى

باش پىلانلىغۇچى: ئىسمائىل تىلۋالدى

مۇدىرلار: لیۇ چاڭمىڭ
مىجىت قادىر

مۇئاۋىن مۇدىرلار: جاڭ شىنتەي
گۈلشەن تۇراخۇن
ئىمىن ئەھمىدى
جاۋ شىنیۇ
مۇتەللىپ توختى

ھەيئەتلەر: ئابدۇكېرىم راخمان
ئادىل مۇھەممەت
نیي گۇاڭیۇ
كېرىمجان ئابدۇرېھىم
ئابلاجان سىيىت
ئەركىن ئەمەت

باش تۈزگۈچى: ئادىل مۇھەممەت

《喀什噶尔》系列丛书编委会

总策划：司马义·铁力瓦尔地

主　任：刘长明
　　米吉提·卡德尔

副主任：张新泰
　　古力先·吐拉洪
　　依明·艾合买提
　　赵新尉
　　木太力甫·托合提

委　员：阿布都克力木·热合曼
　　阿迪力·穆罕默德
　　聂光玉
　　克力木江·阿布都热依木
　　阿布拉江·色依提
　　艾尔肯·艾麦提

主　编：阿迪力·穆罕默德

كىرىش سۆز

قەشقەر ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. قەشقەر ۋىلايىتىگە 12 ناھىيە (شەھەر) تەۋە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 137 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 3 مىليون 690 مىڭدىن كۆپرەك.

قەشقەر قەدىمدىن تارتىپ ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇ 2- يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60- يىلى) خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر رايونى غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ۋەتىنىمىزنىڭ خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن. 15- ئەسىردە دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى قەشقەر ئىزچىل تۇردە قەدىمىي «يىپەك يولى» دىكى قاتناش تۈگۈنى سۈپىتىدە، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي كىلاسسىك مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ بۆشۈكى. قەشقەردە بارلىققا كەلگەن «سۇلى نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ، ئېلىمىزنىڭ نەغمە ۋە ئۇسسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن؛ «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «تارىخى رەشىدىي»، «ئون ئىككى مۇقام» قاتارلىق ئۆلمەس مەدەنىيەت - سەنئەت جەۋھەرلىرى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقانىدى. قەشقەرنىڭ شارائىتى ئەۋزەل، بايلىقى مول، ئۆزگىچە يەرلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە «مېۋە - چېۋە ماكانى» ۋە «ناخشا - ئۇسسۇل

ماكانى» دېگەن ئېسىل نامى بار. قەشقەر ئۆزىنىڭ مول ۋە كۆپ قاتلاملىق، يەرلىك ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تارىخى، مەدەنىيەت ئاساسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشىگە سىمۋول بولۇپ قالغانىدى. «قەشقەرگە بارمىسىڭىز شىنجاڭغا بارغان بولمايسىز» دېگەن سۆز دەل مۇشۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ سۆز قەشقەرنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سایاھەتچىلەر تەلپۈنىدىغان سىرلىق بىر جايغا ئايلاندۇرغانىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانىدىن كېيىن مەركەز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تۇغرا رەھبەرلىكىدە قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىپ، ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىپ، پۈختا ۋە ساغلام بولغان، ھایاتىي كۈچكە تولغان سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەتلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىنى بەرپا قىلدى، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 30 يىلدىن بۇيان قەشقەرنىڭ قىياپىتىدە مەملىكىتىمىز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھازىر قەشقەر مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ۋىلايەت دەرىجىلىك تاۋار پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلاندى؛ ئاشلىق جەھەتتە ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىدىغان بولدى؛ نېفىت، توقۇمىچىلىق، ئېلېكتىر، خىمىيە سانائىتى، كۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلىدىغان سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى؛ مول ۋە رەڭدار سایاھەت بايلىقى، چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ھەيۋەتلىك تەبىئىي مەنزىرىلەر ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە مىللىي ئۇرپ ـ ئادەتلىرى قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇتۇپ، سایاھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان قايناق زېمىنغا ئايلاندۇردى؛ قەشقەردە سیاسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىقتىساد راۋاجلانغان، مىللەتلەر ئىتتىپاق، چېگرا مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان، ئىشىك سىرتقا يەنمۇ كەڭ ئېچىۋېتىلگەن، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى

ئۇزۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. دۆلەتنىڭ غەربىنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويۇشى قەشقەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مىسلىسىز ياخشى تارىخىي پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. مەن قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئېچىۋېتىش دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ، جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىك بىلەن بايلىق ئۈستۈنلۈكنى جارى قىلدۇرۇپ، قەشقەردە كەڭ ئېچىۋېتىش، كەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ۋە جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق قەشقەردىن ئىبارەت «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» نى تېخىمۇ جۇلالاندۇرىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىمەن.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى قەشقەرنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىنىڭ يەنە بىر مول مېۋىسى بولۇپ، بۇ مەجمۇئەدە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق، دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزملىق نۇقتىسىنەزەردە چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا قەشقەرنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخى، مەدەنىيەت - سەنئىتى، سىياسىي - ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللار ئوبېيېكتىپ ۋە چىنلىق بىلەن بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ بۇ مەجمۇئەدە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەركەز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەلبداش، ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، قولنى قولغا تۇتۇشۇپ سوتسىيالىستىك يېڭى قەشقەر قۇرۇپ چىققانلىقىدەك شانلىق تارىخى نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. بۇ مەجمۇئەنىڭ مەزمۇنى مول، ماتېرىياللىرى ئەينەن، سان - سىپىرلار تۇغرا بولۇپ، ئۇ قەشقەرنىڭ يەرلىك ئەھۋالىنى سىستېمىلىق ۋە ئومۇميۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، قەشقەرنى چۈشىنىش ۋە قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇشتۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان، بىرقەدەر يۇقىرى ئىلمىي ۋە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە «قامۇس» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەن كۆپچىلىكنىڭ، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ

قەشقەرنىڭ يەرلىك تەزكىرە — قامۇسى ھېسابلانغان بۇ مەجمۇئەنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ۋە ئىلھام ئېلىپ، شۇ ئارقىلىق يەرلىك تەزكىرىنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە يارىمم بېرىش، تارىخنى ساقلاش، خەلقنى تەربىيەلەش» تىن ئىبارەت ئىجتىمائىي رولىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىككى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى، جۈڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

2009 ـ يىلى 1 ـ يانۋار، بېيجىڭ

(مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)

نەشرىياتتىن

«ئېپەك يولى» دىكى مەرۋايىت» دەپ نام ئالغان قەشقەرنىڭ تارىخى ئۇزاق، مەدەنىيىتى مول ھەم رەڭگارەڭ بولۇپ، ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن داڭ چىقارغان. قەشقەر بوستانلىقى بولسا ئۇيغۇر مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى ھەم ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قەدىمكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئۇرۇقسىز جۇغلانغان، ئىزچىللاشقان ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، تەرەققىي قىلىپ كەلگەن جاي.

قەشقەرنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق، تولۇق تونۇشتۇرۇش نۆۋەتتە شىنجاڭ ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىق ساھەسىدىكى مۇھىم، تەخىرسىز خىزمەت بولۇپ، نەشرىياتىمىز نەشر قىلىۋاتقان «قەشقەر» مەجمۇئەسى مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان، قەشقەرنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدىغان مەجمۇئە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى جەمئىي 30 كىتاب بولۇپ، ئۇ قەشقەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى، مەدەنىيىتى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئارخېئولوگىيەسى، ئېكسپېدىتسىيەسى، قەدىمكى ئەسەرلىرى، مائارىپى، سەنئىتى، فولكلور مەدەنىيىتى، مىللەتلەر، دىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى، قاتنىشى، سايياھەتچىلىكى، يەر نامىلىرى، ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىقى، تەبىئىي جۇغراپىيەسى، كىلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئەدىبلىرى، ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، مەشھۇر شەخسلەر، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى، ئېلىمىز مەنبەلىرىدىكى قەشقەر ۋە چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى قەشقەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۈتۈن مەجمۇئەدىن قەشقەرنىڭ ئۆتمۈشى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا قولغا كەلگەن نەتىجىلەر ۋە قەشقەرنىڭ كەلگۈسىنى

كۆرۈڭلغىلى بولىدۇ.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلۋالدىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە پىلانلىشى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارىسى باشلىقلىرىنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىشى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى، بىر تۈركۈم ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى ئارقىسىدا ۋوجۇدقا چىققان ئەل رايى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇ قەشقەرنى دۆلەت ئىچى - سىرتىغا تەشۋىق قىلىدىغان، قەشقەرنى چۆشىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، «شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى»دىكى نۇقتىلىق تۈردۇر.

بىز بۇ مەجمۇئەنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن «قەشقەر» مەجمۇئەسىنى تۈزۈش ھەيئىتىدىكى رەھبەرلەرگە، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرگە ۋە ئاپتورلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2009 - يىلى 1 - ماي، قەشقەر

مۇندەرىجە

I باب مۇقەددىمە..... 1
§ 1 . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى 1
§ 2 . خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە تۈرمۇش 4
§ 3 . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ
مۇناسىۋىتى 9
II باب ئەپسانە (مىف) ۋە رىۋايەتلەر 59
§ 1 . ئومۇمىي چۈشەنچە 59
§ 2 . ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن ئۆرنەكلەر 67
III باب ھېكايە - چۆچەكلەر..... 129
§ 1 . ھېكايە - چۆچەكلەر ۋە ئۇنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى129
IV باب لەتىپە ۋە چاقچاقلار..... 158
§ 1 . لەتىپە..... 158
§ 2 . چاقچاق ۋە يۇمۇرلار 172
V باب ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلەر 176
§ 1 . ماقال - تەمسىل ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 176
§ 2 . ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكلى ۋە پوئېتىك خۇسۇسىيەت-
لىرى..... 178
VI باب قوشاقلار 188
§ 1 . ئومۇمىي چۈشەنچە 188
VII باب داستان (ئېپوس) 220
§ 1 . داستان ئۇقۇمى ۋە تەرىپى..... 220
§ 2 . داستانلارنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى..... 223
§ 3 . قەشقەر خەلق داستانلىرى 230
VIII باب تېپىشماقلار 252

§1 . تېپىشماق ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 252
§2 . تېپىشماقلارنىڭ شەكلى 256
IX باب خەلق ئەدەبىياتچىلىرى 265
§1 . قىسقىچە بايان 266
§2 . نوزۇگۇم ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى 272
§3 . تاشۋاي ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى 278
§4 . تۇرغۇن موللا ئوسمان ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى ... 280
§5 . خەيرىنسا توختى ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى 283
§6 . ھاجى ئەلنەغمە ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى 285

I باب مۇقەددىمە

§1 . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ياكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىنسانىيەت غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئىنسان مەنىۋىيىتىنى قۇۋۋەتلەيدىغان مەڭگۈ قۇرۇماس بۇلاق . خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئەمگىكى ، ئىدىيەۋى ھېسسىياتى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خاراكتېر جەھەتتىن ئەدەبىيات كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ ، ئەمما ئۇ مەزمۇن ، شەكىل ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى جەھەتتە يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئىجاد قىلىنىش جەھەتتىن ئالىدىغان بولساق ، يازما ئەدەبىيات كونكرېت شەخس تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغاچقا ، ئاپتورلۇق ھوقۇقى پەقەت شەخسكىلا مەنسۇپ بولىدۇ . ۋاھالەنكى ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولسا بىر پۈتۈن كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغاچقا ، ئۇنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى كوللېكتىپقا مەنسۇپ . دېمەك ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدىن تارقىلىشىغىچە ، پىششىقلاپ ئىشلىنىشىدىن دەۋردىن - دەۋرگە داۋاملىشىشىغىچە بولغان جەريان باشتىن - ئاخىر كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ كوللېكتىپ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىقىدىن ئىبارەت بۇ خاراكتېرى ئۇ پەيدا بولغان قەدىمكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىيلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن . ئىقتىساد ۋە

مەدەنىيەت ئىنتايىن تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدە ئىنسانلارنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى كوللېكتىپ ئاڭ-ئىڭ قوماندانلىقىدا ئۇرۇق ، كوللېكتىپ ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى . ئۆزلۈك ئاڭ تېخى ئۆستۈنلۈكنى ئىگىلىمىگەن بۇ ئىپتىدائىي ئانا-مىزملىق هاياتتا هەرقانداق شەخس ، ئۇرۇق ۋە قەبىلە كوللېكتىپ بىلەن بىر گەۋدىلىشىش بەدىلىگە هايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيتتى . ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل هاياتلىق پائالىيەت-لىرىدە گەۋدىلەنگەن بۇنداق كوللېكتىپ ئاڭ ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر قاتلىمىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى ، رېئال تۇرمۇش-نىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە يارانقان ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى كوللېكتىپ-چانلىققا ئىگە قىلغان . كوللېكتىپچانلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىشى جەريانىدا تېخىمۇ روشەن ۋە يارقىن ئىپادە-لىنىدۇ . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئەسلىدىمۇ قانداق ئىجاد قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ پەيدا بولۇش بىلەنلا كەڭ ئامما ئارىسى-دا تارقىلىشقا باشلايدۇ ، بۇ جەريان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تاللا-نىش ۋە تاۋلىنىش باسقۇچى سۈپىتىدە خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تېخىمۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ۋە ئومۇملۇققا ئىگە قىلىدۇ . ئاغزاكىلىقمۇ خۇددى كوللېكتىپچانلىققا ئوخشاشلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئالاهە-دىلىك بولغاچقا ، ئۇنىڭ نامى «ئاغزاكى ئەدەبىيات» دەپ ئاتالغان . ئاغزاكىلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىرخىل فۇنكسىيەلىك ئالاهىدىلىكى سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدىن تاكى تارقىلىش جەريانلىرىغىچە چوڭقۇر سىڭگەچكە ، بۇ ئەنئەنە يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆزە-نىڭ تارىخىي ئىزچىللىقىنى يوقاتمىغان . گەرچە زامانىۋىلىشىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا يېزىق شەكلى كەڭ ئومۇملىشىۋاتقان بولسىمۇ ، خەلق ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئاغزاكىلىق ئەنئەنىسى مەلۇم دەرىجىدە تارىيىشى (ئاجىزلىشىشى) مۇمكىن . لېكىن ، پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمەيدۇ ، چۈنكى ئاغزاكىلىق خەلق ئەدەبىياتىنى مەڭگۈلۈك هاياتي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ . هەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك ، يازما ئەدەبىيات

ئەسەرلىرى تۇراقلىق ، ئۆزگەرمەس تېكىستكە ئىگە . ئەكسىچە ، خەلق ئەدەبىياتى ئېغىز ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىپ ، كۆڭۈلگە خاتىرىلىنىدە- غان بولغاچقا ، ئۇ ھامان ئۆزگىرىشتىن خالىي بولالمايدۇ . خەلق سەنئەتكارلىرىدا ئەزەلدىن ئاپتورلۇق ھوقۇقى كۆزقارىشىنىڭ بولماس- لىقى ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان يەنە بىر ئىچكى سەۋەب ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىش شارائىتىنىڭ (تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇ- ھىت) ئوخشىماسلىقى ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈ- رىدىغان تاشقى سەۋەبتۇر . بۇ خىل ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر خەلق ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ رەڭدارلىققا ، كۆپ خىللىققا ۋە موللۇققا ئېرىش- تۇرگەن ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان .

لېكىن ، خەلق تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ۋە خەلق- نىڭ ئېستېتىك تەلىپىگە ماسلاشقان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى نېپسىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇنداق ئەسەرلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىدۇ . بۇنداق ۋارىسلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىدا ئىپادىلەنگەن خەلق- چىللىق ، ئاددىي - سادىدا ، ساغلام رېئاللىزم ئەنئەنىسىدىن تاشقىرى ، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ گۈزەل بەدىئىي شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ . دېمەك ، ئۆزگىرىشچانلىق ئىچىدە ۋارىسلىق جەريانىدا يەنە ئۆزگە- رىش خەلق ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن بىرخىل قانۇنىيەتلىك ھادىسە بو- لۇپ ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۆزئارا زىچ باغلانغان ھالدا خەلق ئەدەبىياتە- نى يازما ئەدەبىياتتىن ئايرىپ تۇرىدۇ ۋە ئۇنى ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تەرکىبىگە قوشىدۇ .

ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يازما ئەدەبىياتىمىزنى قاناد- لاندۇرغان خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئورگانىك تەرکىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىش قىممىتى ، ئىلىم - پەن قىممىتى ۋە سەنئەت قىممىتىدىن ئىبارەت كۆپ قاتلاملىق ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى . ئۇ ئالدى بىلەن مەزمۇن جە- ھەتتىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىجتىمائىي ، تارىخىي ،

تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى باتۇرانە كۈرەش روھىنى ، كەلگۈسىگە بولغان يۈكسەك ئارزۇ - غايىلىرىنى ۋە گۈمانسىزلىق تۈيغۇلىرىنى ، سەمىمىيلىك ، ساداقەتمەنلىك ۋە ۋاپادارلىق بىلەن تولغان گۈزەل ئىچكى دۇنياسىنى ، باراۋەرلىك ، ئەركىنلىك ۋە ئىتتىپاقلىققا ئىنتىلىشتەك ھەققانىي ئارزۇلىرىنى ھەر خىل بەدئىي شەكىل بىلەن رېئالىزملىق ۋە رومانتىزملىق تۈستە ئىپادىلەپ بەردى . شۇڭا ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نوقۇل ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، ئۇ يەنە سىياسىي ، ئىقتىساد ، پەلسەپە ، تارىخ ، ئېتنوگرافىيە ، دىن ، سەنئەت ، ئەخلاق ، لوگىكا ، تىلشۇناسلىق ، تېبابەت ، جۇغراپىيە ، ئاستىرونومىيە ، ئاگرانومىيە ، ئانتروپولوگىيە قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە .

§ 2 . خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە تۇرمۇش

ھەرقانداق خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتى شۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ بەدئىي كارتىنىسى ۋە ئەينىكى ، شۇڭا كۆپ قاتلاملىق مىللىي مەدەنىيەت جۇغلانمىسى ئىچىدە خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئۆزىگە جۇغلاپ ، ئۇنى دەۋردىن - دەۋرگە ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ بەرگۈچى ھاياتىي قامۇس دەل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدۇر . ئۇ ، تۇرمۇش لىباسى ؛ گۈزەللىك بەرناسى ؛ يازما ئەدەبىياتنىڭ سۈت ئانىسى ، بۈيۈك مۇتەپەككۇرلار ، پەيلاسوپلار ، ئەدىبلەر ، يازغۇچىلار ، سەنئەتكارلار ، تارىخشۇناسلار ، ئېتنوگرافلار ، جەمئىيەتشۇناسلار ، قانۇنشۇناسلار..... ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىي زاكاۋەتلىرىدە خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيەتلىرىنى ئۆگىنىش ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق بەدئىي شەكىلدە تەسۋىرلەنگەن خەلقنىڭ تۇرمۇش ھاياتىنى ، جەمئىيەت تۈزۈملىرىنى ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ، قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلەرنى ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش ، چۈشىنىش مۇمكىنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈر-

گەن . مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نوقۇل ھالدىكى بىرخىل ئاڭلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھادىسىسى ئەمەس ، بەلكى ئۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە خەلقنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن ، تۇرمۇش پۈرىقى ئىنتايىن قويۇق ئالاھىدە بىرخىل مەنىۋى مەھسۇلاتتۇر . قىسقىسى ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق روھىنىڭ ھەقىقىي ۋە تەبىئىي ھالدىكى ئىپادىلىنىشى ، خەلقىنىڭ سىرداش دوستى ، خەلق ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى ، دەرد - ئەلەم ۋە خۇشاللىق تۇيغۇلىرىنى ، بەختىيار ھاياتقا بولغان ئۇمىد - غايىلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ ، شۇنداقلا ئۇ خەلقنىڭ تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىيەت ھەققىدىكى بىلىملىرىنىڭ ئەينەن خاتىرىسى بولۇپ ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئەمگەك ھاياتى بىلەن زىچ باغلانغان . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخىدىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ ئەمگەكتىن پەيدا بولغانلىقى ۋە مەزمۇن ، شەكىل جەھەتتە ئەينى دەۋر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ خاراكتېرىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ ، شۇڭا ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇپ «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تىل سەنئىتى» دەپمۇ ئاتايمىز . چۈنكى ئۇ ، ئىنسانلار تىل قوراللىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان بىردىنبىر ئاغزاكى ئىجادىيەت شەكلى . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرى دەپ قارىلىدىغان ئاغزاكى ناخشا- قوشاقلار ناھايىتى ئېنىقكى ، بىۋاستە ئەمگەكتىن پەيدا بولغان بولۇپ ، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كوللېكتىپ ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ كۈچىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە چارچاشنى يەڭگىللىتىش رولىنى ئوينىغان . «قەدىمكىلەر مېھنەت قىلسا ئېيتار غەزەل ، غەزەل بىلەن مېھنەتنى قىلار ئەۋزەل» دېگەندەك ، ئورتاق ئەمگەك قىلىپ ، ئورتاق تەقسىمات قىلىش تۇزۇمىدىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن ناخشا - قوشاقلارنىڭ ھەممىسى شۇ خىل ئەمگەك تۇرمۇشىنىڭ رېتىم - ساداسى بىلەن بىرگەۋدىلىشىپ كەتكەن . رۇس فولكلورشۇناسى فىل-

خانوف ئىپتىدائىي ئۇرۇق - جامائەلەرنىڭ كۆپلىگەن سەنئەت پائالىيەتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ، «ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ھەربىر ئەمگەك تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا - قوشاقلىرى بار ، ناخشىنىڭ ئۇدارى ھامان مۇۋاپىق ۋە توغرا ھالدا ئاشۇ ئەمگەك تۈرىدە بار بولغان ھەرىكەت رىتىمىغا ماسلاشقان »[1] دەپ ئېيتقانىدى .مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم قوشاقلاردىمۇ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تۈر-مۇش مەنزىرىسى سۈرەتلەنگەن بولۇپ ، ئۇ ئاشۇ دەۋرنىڭ ئەمگەك ناخشىلىرى ئىدى .

يىگىتلەرنگە ئىشلەتۇ ،
يىغاچ يەمىش ئىزغاتو ،
قولان كەيىك ئاۋلاتۇ ،
بەدرەم قىلىپ ئاۋنالىم .

(يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ ، قۇلان ، كەيىك ئوۋلىتىپ ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى)

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان

ياساپ ئوقيا بامبۇكتىن ،
قىلدۇق ۋاششاق تاشلارنى .
چەنلەپ ئېتىپ جەرەنگە ،
سوقۇۋەتتۇق باشلارنى .

قاتارلىق قوشاقلارمۇ ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئوۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ يادنامىلىرىدۇر . شۇنىسى ئايانكى ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ، بولۇپمۇ قوشاقلار ناخشا - مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل سەنئەتلىرى بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، ئۇلارنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ . ھازىرغىچە ئەڭ دەسلەپكى خەلق

---

① قىلىخانوف : «ئادرېسسىز خەتلەر» خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1962- يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 39- بەت .

ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى ھەققىدە ھەر خىل كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى . بەزىلەر تەبىئەت جانلىقلىرىنى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنى دوراش ، ئۇلارغا تەقلىد قىلىشتىن كېلىپ چىققان دېسە ، يەنە بەزىلەر ئىپتىدائىي مۇراسىملار ، سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى ۋە ئىپتىدائىي ئانىمىزم قاتارلىق تەبىئەت دىنلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارىشىدۇ . كۆپرەك تەتقىقاتچىلار بولسا بۇ ئاستە ئەمگەكتىن پەيدا بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرسە ، يەنە بەزىلەر ئىپتىدائىي سەنئەت پائالىيەتلىرى ئاڭسىز ھالدا ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئويۇن - تاماشا ، كۆڭۈل ئېچىشتىن ئىبارەت تۇغما ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ھەققىدىكى قاراشلارنىڭ خىلمۇخىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، بۇ قاراشلارنىڭ مەركىزىي ھالقىسى ۋە يادروسى يەنىلا تۇرمۇش ياكى ئەمگەكتىن ئىبارەت . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇش بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك زىچ مۇناسىۋىتىنى ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات جەريانلىرىدىن ھەمدە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى ، قىممىتى ۋە ئېچىكى - تاشقى ئىقتىدارىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ .

بىز يۇقىرىدا تەكىتلىگەندەك ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەبىئىي يوسۇندا كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ، ئەمگەكنى تەشكىللەش ، ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە بۇ ئاستە خىزمەت قىلىپ كەلدى . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «بۆشۈك ناخشىسى» ، «ئوۋ قوشاقلىرى» ، «ئورما ناخشىسى» ، «ھارۋىكەش ناخشىسى» ، «قوشچى ناخشىسى» ، «مۇراسىم قوشاقلىرى» ، «سىغىم قوشاقلىرى» ، «پىرىخونلۇق قوشاقلىرى» قاتارلىقلار بۇنىڭ جانلىق مىسالى . ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بۇ ناخشا - قوشاقلار ئۆز نۆۋىتىدە شۇ خىل ئەمگەك تۈرىنى ئۈيۇشتۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان مەنىۋى قورال ھېسابلىنىدۇ .

دەرۋەقە ، يازما ئەدەبىياتىمۇ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ، ئەمما

ئۇ ھېچقانداق ۋاقىتتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن بىۋاستە باغلىنىپ بىرگەۋدە ھاسىل قىلالمايدۇ . ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە يېزىقتا تايانغان يازغۇچىلار ئەدەبىياتى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى ناھايىتى ئۇزاق مەزگىللىك تارىخىي دەۋر-لەردە چەكسىز كۆچ - قۇدرەتكە ئىگە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بىرخىل ئاڭ شەكلى بولۇپلا قالماستىن ، ئۇ يەنە خەلقنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىنىڭ تەشكىلاتچىسى ، ھەربىر مىزا-نى ، ئەدەپ - ئەخلاق دەستۇرى ، ھەممە كىشى ئېتىراپ قىلىدىغان قانۇن - نىزام ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر (مېھماندارچى-لىق ، سەيلە - سایاھەت ، توي - تۆكۈن ، نىكاھ مۇراسىملىرى ھەر خىل مىللىي ئۆرپ - ئادەت) نى ئۆيۈشتۇرۇش ۋاستىسى ؛ خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان سەنئەت گۈلىستانى ؛ سىياسىي ، پەلسەپە ، ئېتى-كا ، تارىخشۇناسلىق ، ئەدەبىياتشۇناسلىق ، تىلشۇناسلىق ، جەمئىيەت-شۇناسلىق ، فولكلورشۇناسلىق ، ئېتنوگرافىيە ، ئانتروپولوگىيە ، پىسخولوگىيە ، تۆرۈ (قانۇن شۇناسلىق) ، دىنشۇناسلىق ، ئېستېتىكا ، ئاگرونومىيە ، گېئومېتىرىيە ، مېتېئورولوگىيە ، ئاسترونومىيە ، تو-پونومىيە ، ماتېماتىكا ، تېببابەتچىلىك قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرگە خىمىرتۇرۇچ بولغان خەلقنىڭ دەربجىدىن تاشقىرى ئىلىم كانى ھې-سابلىنىدۇ . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىكى بۇنداق ئەھمىيىتىنى قىممىتى ئۇنىڭ كۆپ ياقلىمىلىق ، كۆپ قاتلام-لىق ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بىر خىل ئالاھىدە ئاڭ فورماتسىيەسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان خەلقنىڭ ئاغزاكى نەسرىي بايانلىرى چوڭقۇر رېئاللىق ئاساسىغا ئىگە بولۇپ ، ئېپتىدائىي ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ غەيرىي فۇنكسىيەلىك ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت . جۇملىدىن ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ساپ تەبىئەت تىمسالىدىكى ئېپتىدائىي تەركىبلەر (كائىنات ۋە ئىنسانىيەتنى يارىتقۇچى ئىلاھلار ، توتېملار چەكسىز كۆچ - قۇدرەتكە ئىگە قام ۋە تويۇنلار) مۇ شۇ دەۋرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ھايىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئۇ

مۇقەررەر ھالدا ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىيات - سەنئە-تى شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . خۇددى لۇشۇن ئېيتقاندەك ، «ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى سەنئەت ھادىسە-لىرىدە ئەڭ قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئېپتىدائىي خەلقلەر دەۋرىدە بولغان . »[1]

دېمەك ، سۆز سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرى بولغان خەلق-نىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى ئىنسانلارنىڭ نۇتقى (تىلى) پەيدا بولۇشى بىلەن دۇنياغا كېلىشكە باشلىغان بىرلەمچى ئەدەبىياتتۇر . ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئەينى دەۋرنىڭ شەرت - شارائىتلىرى ، ئىنسانلارنىڭ ئەم-گەك ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ، ئېپتىدائىي دۇنيا قاراش ۋە ساددا ئېستېتىك چۈشەنچىلىرى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان .

§ 3 . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ھەم ئۆزئارا پەرق-لىق ، ھەم ئۆزئارا بىر - بىرىگە زىچ باغلانغان دىيالېكتىكىلىق بىرلىك مۇناسىۋىتىگە ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارى-خىنى مۇئەييەن نۇقتىدا شۇ مىللەتنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش تارىخى دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

تارىخىي ئەمەلىيەت ۋە رېئال پاكىتقا ئاساسلانغاندا ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتتىن نۇرغۇن ئەسىرلەر بۇرۇن پەيدا بولغانلى-قى ۋەھ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئېمىكئانىسى ئىكەن-لىكى ھەممىگە ئايان . ئىككى خىل ئەدەبىياتنىڭ قان بىلەن گۆشتەك يېقىنلىق مۇناسىۋىتى بولۇپمۇ شۇ خەلقنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر

---

① لۇشۇن : «سەنئەت توغرىسىدا» ، لۇشۇن ئەسەرلىرى ، 7-1- توم ، 1- بەت ، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1973- يىلى خەنزۇچە نەشرى .

ئەدەبىياتىدا ئىنتايىن روشەن بايقىلىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق ئەدەب ۋە يازغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئارقىلىق ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەت قازانغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يازما ئەدەبىياتىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىشى ۋە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان .

1 . ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا كۆرسەتكەن تەسىرى

جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئېمىكئانىسى» دېگەن بۇ ئىلمىي يەكۈن يازما ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىيىتىنىڭ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئەڭ ئىخچام سۈرەتلەپ بېرىدۇ .

تارىخىي ماتېرىيالىزم «خەلق ، پەقەت خەلقلا دۇنيا تارىخىنى يارىتۇچى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ» دەپ قارايدۇ . ھەقىقەتەن ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك ، «خەلق پەقەت بارلىق ماددىي بايلىقلارنى يارىتۇچى كۈچلا ئەمەس ،بەلكى ئۇ بىردىنبىر تۈگىمەس - پۈتمەس مەنبەسى بايلىق مەنبەسى . مەيلى ۋاقىت جەھەتتىن بولسۇن ياكى گۈزەللىك ۋە ئىجادىي دانىشمەنلىك جەھەتتىن بولسۇن ، خەلق ئومۇمەن بىرىنچى پەيلاسوپ ۋە شائىرىدۇر ، ئۇلارنىڭ ئىجاد قىلغان ئۇلۇغ ئەسەرلىرى دۇنيادىكى تىراگېدىيە ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بۈيۈك تىراگېدىيە بولغان پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىن ئىبارەت .»[1]

يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزاق ئەسىرلىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا ، خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرى

---

① ماكسىم گوركى : «خەلق ئەدەبىياتى توغرىسىدا» ، «خەلق ئەدەبىياتى ژۇرنىلى» 1978- يىلى 1- سان ، 151- بەت ، خەتنۇچە .

ئارقىلىق ياراتقان تىل گۈزەللىرىنى گۈزەل مىسرالارغا تىزىپ ، بەدئىي ئەدەبىيات ئۈچۈن تەرەققىيات زېمىنى ھازىرلاپ بەردى ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ رەڭدار ۋە جەلپكار رېتىملىرى ۋە چىنلىق بىلەن سۈغىرىلغان مول مەزمۇنلىرى يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنى چوڭقۇر قاتلاملىق كەڭ رېتىملار ۋە ئەھمىيەتلىك مەزمۇنلار بىلەن تەمىنلەدى ، خەلق ياراتقان مەڭگۈلۈك گۈزەللىككە ئىگە تېپىك قەھرىمان ئوبرازلار ئارقىلىق بەدئىي ئەدەبىيات زېمىنىدىكى دۇنياۋى خاراكتېر ئالغان ئۆلمەس ئوبرازلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى ، خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە نامايان قىلغان بەدئىي تەسەۋۋۇر تەپەككۇر ئىقتىدارى ، رېئاللىق ۋە چىنلىقنى ئۆزەك قىلغان رەڭدار تەسۋىرىي ۋاستىلىرى يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ بەدئىي ئۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇشنىڭ ئىجادىي تۈرتكىسى بولدى . يېغىپ ئېيتقاندا ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا كۆرسەتكەن تەسىرىنى خاراكتېر جەھەتتىن بىرلەمچى تەسىر (بىۋاستە تەسىر) ۋە ئىككىلەمچى تەسىر (ۋاستىلىك تەسىر) دەپ ئىككى تۈركۈمگە مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن .

1 . بىرلەمچى تەسىر

دۇنيا ئەدەبىياتى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە نەزەر سالساق ، بۇيۇك كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئۆلمەس ئوبرازلارنىڭ كۆپچىلىكى ئالدى بىلەن شۇ خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز . ماكسىم گوركى : «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى» ناملىق ئەسىرىدە : «بارلىق ئەللەردىكى ئۇلۇغ شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەسەرلىرىنى خەلق كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ پۈتمەس خەزىنىسىدىن پايدىلىنىپ ياراتقان ؛ ھەممە بەدئىي ئومۇملاشتۇرۇشلار ، ھەممە شانلىق ئوبرازلار ۋە تىپلار قەدىمكى زامانلاردىن بېرى خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ خەزىنىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە» دەپ كۆرسىتىدۇ .

دەرۋەقە ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا كۆر-

سەتكەن بۇنداق بىۋاستە تەسىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئەمەلىيەتتە تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن . ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ شۆھرىتىنى ئالەمگە نامايان قىلغان «خەمسە» ئىچىدىكى بارلىق داستانلار ۋە بۇ داستانلاردا يارىتىلغان ئۆلمەس ئوبرازلار شەرق ئاغزاكى ئەدەبىياتىدىكى رىۋايەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان . ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىنسانىيەت ئالىمىنى زىلزىلىگە سالغان ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇسى بىلەن سۇغىرىلغان ۋاپادار ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ئوبرازلىرى بولمىش «يۇسۇپ- زۇلەيخا» ، «پەرھاد - شېرىن» ، «لەيلى - مەجنۇن» ، «غېرىب - سەنەم» ، «ۋامۇق - ئوزرا» لارمۇ ئالدى بىلەن شەرق خەلقىنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىدە بارلىقا كەلگەن مۇتەفلار بولۇپ ، كېيىنچە ئۇنى نەچچە ئونلىغان داڭلىق ئەدىبلەر قايتا ئىشلەپ ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بۇيۇك ئەنئەنىۋى داستانغا ئايلانغان . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالىمى گ .نازاروپ-نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ، 10- ئەسىردىن 20- ئەسىرگىچە «يۇسۇپ - زۇلەيخا» ماۋزۇسىدا داستان يازغان ئەرەب ، پارس ، تۈركىي شائىرلىرى 117 كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە 45 كىشى تۈركىي تىللىق شائىرلاردۇر . «لەيلى- مەجنۇن» ، «پەرھاد- شېرىن» مۇتەپەنى قىسسىلەشتۇرگەن ۋە داستانلاشتۇرغان پارس ۋە تۈركىي تىللىق ئەدىبلەر تېخىمۇ كۆپتۇر . «لەيلى - مەجنۇن» قويۇق شەرق پۇرىقىغا ئىگە بولغان بىر پارچە ئەنئەنىۋى ئاغزاكى قىسسە بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەسلىي ھېكايىسى مىلادىيە 8- ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولغان مۇھەببەت پاجىئەسىنى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ، يەنى 7- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 8- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا قەيس (يەنە بىر ئىسمى جەمىل) ئىسىملىك شائىرنىڭ مۇھەببەت تىراگىدىيەسى ھەققىدىكى ئەرەب خەلق رىۋايىتى كېيىنچە ئەدىبلەرنىڭ شۇ تېمىدا يازغان داستانلىرىنىڭ سۇژېتىنى تەشكىل قىلغان . «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تارىخى نۇقتىدىن ئېنىقلاشقا تىرىشقان فىلىپ . .K ھېتتى «ئەرەبلەرنىڭ

ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن : «ئەرەب ئەدەبىيا-تىدا پىلاتونچە مۇھەببەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان شائىر جەمىل (ئۆلۈ-مى 701- يىلى) گە تەڭلىشەلەيدىغان كىشى يېرىم ئەپسانىۋى تۇس ئالغان شەخس مەجنۇندۇر..... ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى قەيىس ئىبنى خۇراۋاھ بولۇپ ، لىرىك شېئىرىيەتنىڭ ۋەكىلىدۇر . قەيىس لەيلى ئىسىملىك ئاشىق بولۇپ ، مەجنۇنلۇق دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى ئۈچۈن «مەجنۇن لەيلا» («لەيلىنىڭ مەجنۇنى») دەپ ئاتالغان .»[1]

ئەنە شۇ رىۋايەت ئاساسىدا پارس شائىرى نىزامى گەنجەۋى (1141 — 1209) تۇنجى قېتىم «لەيلى ۋە مەجنۇن» ناملىق يىرىك داستان يازغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭدىكى پېرسوناژ سۈژىتى ۋە ئىدىيەنى قايتا يېڭىلاپ ، 13- ئەسىردە ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى ، ئابدۇرەھمان جامىي (1414 — 1492) ، 16- ئەسىردە بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋايى ، 18- ئەسىردە قەشقەرلىك موللا فازىل ، 18— 19 ئەسىردە ياشىغان موللا يۇنۇس ياركەندىي ، ئابدۇرەھىم نىزارىي (1776 — 1850) قاتارلىق كۆپلىگەن پارس ۋە تۇركىي تىللىق شائىر ، يازغۇ-چىلار «لەيلى - مەجنۇن» نامىدا ئىجادىي داستانلارنى يازدى . بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ، «لەيلى- مەجنۇن» تېمىسىدا داستان يازغان پارس شائىرلىرى 35 كىشىدىن ، تۇركىي تىللىق شائىرلار 13 كىشىدىن ئاشىدىكەن . ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەدىئىي غايە ۋە ئېستېتىك قىممەت جەھەتتىن نەۋايى قەلىمى ئاستىدىكى «لەيلى-مەجنۇن» داستانى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى چىقىش قىلغاندا ، ئۇنىڭدا يارىتىلغان يارقىن بەدىئىي ئوبرازلار ، ئەھمىيەتلىك ئۆلمەس تىپلار ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا جارى قىلدۇ-رۇلغان ژانىر - تۇرلەر ، مىللىي ئەدەبىياتنى شەكىللەندۈرگەن ھەر-خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئالدى بىلەن شۇ خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىدە يارىتىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ بىۋاستە تەسىرى

---

① فىلىپ . K . ھېتتى : «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» ، 1 توم 291- بەت .

بىلەن كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز كامال تاپقان . ماكسىم گوركىنىڭ «زىۋسىنى خەلق ياراتتى ، فىسافۇرۇس ئۇنى چوڭ مەرمەر تاشقا ئويۇپ چىقتى» دېگەن بۇ بىر جۈملە ھېكمەتلىك سۆزى بارلىق خەلقىمىزنىڭ يازما ئەدەبىياتىدىكى كىلاسسىك ئەسەرلەر شۇ خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىدىن بېۋاستە تەسىرلىنىش ۋە ئىلھام ئېلىش ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

2 . ئىككىلەمچى (ۋاستىلىك) تەسىر

بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «بىرلەمچى تەسىر» شەرتلىك ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن كونكرېت پېرسوناژ ئوبرازلىرى ، دەۋر ھالقىغان بەدىئىي تىپلار ھەمدە ئاغزاكى ئەدەبىياتتا ئومۇملاشقان ژانىر - تۈرلەر ۋە ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتتا قايتا نامايان بولغانلىقىدەك بېۋاستە تەسىرىنى كۆرسەتسە ، تۆۋەندە مۇلاھىزە قىلماقچى بولغان «ئىككىلەمچى تەسىر» مەسىلىسىدە ئاساسەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسى ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇنى جەھەتلەردە يازما ئەدەبىياتنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنىغا ۋاستىلىك ھالدا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى شەرھلەش نىشانلىنىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ ئىككى ياقلىمىلىق تەسىر ئومۇملۇق جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە .

دۇنيانىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئالىزم ۋە ئاكتىپ رومانتىزم روھىغا ئىگە بولغان يازغۇچىلار شۇنىڭ ئۈچۈن سەنئەتتە ئۇلۇغ نەتىجىلەرگە ئېرىشكەنلىكى ، ئۇلار ئۆز ئىجادىيىتىدە تېما ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇن جەھەتلەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مول خەلقچىللىقىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ ، خەلقنىڭ ئارزۇ - غايىلىرىنى ئىپادىلىگەنلىكى . مىلادىيەدىن 11 — 12 ئەسىر بۇرۇن ياشىغان يۇنانىنىڭ ئەما شائىرى ھومېرنىڭ «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى گىرېك ئېپتىدائىي ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنىڭ تېمىسى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان . «ئىلئادا»نامىلىق داستاندا دەل يۇنانىدىكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يىمىرىلىشكە باشلىغانلىقى ۋە قوللۇق تۈزۈمنىڭ زامانىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى بو-

لۇپ شەكىللىنىۋاتقانلىقى ، بۇ دەۋرنىڭ يۇنان تارىخىدىكى «قەھرىمانلىق دەۋر» دەپ ئاتالغانلىقى ۋە شۇ سەۋەبتىن گىرېكلەرنىڭ شۇ زامانلاردا تىرويا[1] يۇرۇش قىلغانلىقىمۇ دەل ئېنگېلىس ئېيتقاندەك ، «قۇرۇقلۇق ، دېڭىز قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش يولىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇش»[2] بولغانلىقى سۆزلەنگەن .

«ئودىسسا» داستانىدىمۇ ئەنە شۇ «ئىلئادا» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن «تىرويا ئۇرۇشى» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى يەنى يۇنان ئۇرۇقداشلار جەمئىيىتى يىمىرلىش ئالدىدا تۇرغان چاغدا ئۇرۇق ئاقساقىلى ئودىسسانىڭ «تىرويا ئۇرۇشى» توگىگەندىن كېيىن يۇرتىغا (يۇنانغا) قايتىپ كېلىۋاتىپ ، ئون يىل سەرسان بولۇپ يۇرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن .[3]

قىسقىسى ، «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى ، شۇنىڭدەك يۇنان شائىرى ھېسود يازغان «ئىلاھلار شەجەرىسى» يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ئەپسى سەنئەت جەھەتتە قەدىمكى يۇنانىدىكى ھەيكەلتىراشلىق ، لوڭقىغا رەسىم چۇشۇرۇش ئىشلىرىدا ، شۇنىڭدەك رىمنىڭ فېئودالىلىق دەۋرىدە تاملارغا رەسىم سىزىش ئىشلىرىدىمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ھېكايىلەر ئاساسىي تېما قىلىنغان . ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدىمۇ بۇنداق ئەھمىيەتلىك مىسالار كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرى ياشىغان ئېلىمىزنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ شائىرى چۇيۈەننىڭ «توققۇز قوشاق» ، «تەڭرىگە سوئال» ، «جۇدالىق زارى» ، «توققۇز نىزام» ، «جۇيزىغا مەدھىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋرلەردىكى خەلقنىڭ قوشاقلىرى ۋە ئەپسانىلىرىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان .

---

① تىرويا — كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي شىمالى دېڭىز قىرغىقىدىكى خىللىس پونت بوغۇزىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغا جايلاشقان . ئۇ مۇھىم دېڭىز قاتنىشى توگۇنى ۋە باي ، ئاۋات شەھەر . تىرويا ئۇرۇشى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1194- يىلى باشلىنىپ ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1184- يىلى يۇنانلىقلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن تامام بولغان .

② «ماركس - ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان-رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھېكايىلەر» ، گى باۋچۇەن تۈزگەن . مىللەتلەر نەشرىياتى 1980- يىلى نەشرى ، 192- بەت

③ ئودىسسا — گىرېكچە «ئودىسوسنىڭ كەچۈرمىشلىرى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ . ئودىسسا گىرېك پېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىدىكا ئارىلىنىڭ پادىشاھى . «ماركس - ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى» دىكى «يۇنان ، رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھېكايىلەر» ئۇيغۇرچە نەشرى ، 224- بەت «ئودىسسانىڭ سەرگۈزەشتىلىرى» گە قارالسۇن .

غان ، بولۇپمۇ «توققۇز قوشاق» بىلەن «تەڭرىگە سوئال» خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېمىسىنى بىۋاستە قوبۇل قىلغان . ئىدىيەۋى مەزمۇن جەھەتتىن چۈيۈەن بىۋاستە ھالدا خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى خەلقچىللىق ۋە رېئالىزملىق روھىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە ئۆزلەشتۈرگەن ۋە يېتەكچى قىلغان ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ، روشەن سىياسىي خاھىش ، گۈمانىزملىق ئىدىيە كېيىنكى ئەسىرلەردە ياشىغان يازغۇچى - شائىرلارنىڭ خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدىن ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئەڭ دەسلەپكى پارلاق ئۈلگە بولغان .

خەن ، ۋېي ئالتە سۇلالە دەۋرىدىكى «يۆفۇ قوشاقلىرى»[1] نىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ئاساسەن گۈللەنگەن تاڭ دەۋرى ۋە ئوتتۇرا تاڭدىن ئىبارەت ئىككى دەۋردە روشەن ئىپادىلىنىدۇ . ئەنە شۇ «يۆفۇ قوشاقلىرى»نىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە يېتىشتۈرۈشى نەتىجىسىدە تاڭ دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن لى بەي (مىلادىيە 701 — 762) ، دۇفۇ (مىلادىيە 712 — 770) ، بەي جۈيى (مىلادىيە 772 — 846) قاتارلىق شاھانە شائىرلار مەيدانغا كەلگەنلىكتىن ، بۇ دەۋر ئېلىمىزنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدا «ئالتۇن دەۋر» دېگەن شۆھرەت بىلەن ئۆزىنى نامايان قىلدى .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشتىن خارابلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن بۇرۇلۇش دەۋرىدە ياشىغان دۇفۇ ۋە بەي فۇلارمۇ ئۆز ئىجادىيەتلىرىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ، بولۇپمۇ «يۆفۇ» قوشاقلىرىنىڭ جەڭگۇار ئەنئەنىسىنى سىڭدۈرگەن .

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېلغار تېمىسىدىن پايدىلىنىپ ئىجاد ئېتىلگەن شېئىرىي ئەسەرلەردىن باشقا ، يەنە ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدا ئاشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن بارلىققا كەلگەن سەھنە ئەسەرلىرى ، رومان - قىسسىلەرمۇ ئاز ئەمەس .

---

① «يۆفۇ» — غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ ئىسمى . بۇ مەھكىمە مەلۇم دەۋردە خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنى توپلىغان . شۇ مەھكىمىگە توپلانغان قوشاقلار تارىختا «يۆفۇ قوشاقلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان .

دەرۋەقە ، ۋەتەن ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولۇغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ يۇقىرىقى ئورتاق قانۇنىيەتلەردىن زادى مۇستەسنا ئەمەس .

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ خەلقچىللىققا ئىگە بولغانلىقى ۋە باشتىن - ئاخىر قويۇق رېئالىزملىق روھ بىلەن رومانتىزملىق غايىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت . بۇنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى مۇلاھىزە قىلغاندا ، شۇبھىسىزكى ، ئۇ ئىزچىل ھالدا باي ۋە گۈزەل بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسىغا ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇنىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىيات تارىخى زادى قايسى ئەسىردىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ھازىرغىچە دۇنيا تۈركولوگلىرىنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس . تۈركىي خەلقلەر (بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار) مىللىي پىسخولوگىيە جەھەتتە كونىلىققا مەھكەم يېپىشىۋالمايدىغان ، يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا قەدىمكى تۈرك - رونىك يېزىقى ، سوغد يېزىقى ، مانى يېزىقى ، تۇخار يېزىقى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، خەنزۇ يېزىقى ، ئەرەب ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق كۆپ خىل يېزىق قوللانغان . ئۇيغۇرلار جۇملىدىن دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىمۇ شامان دىنى ، مانى دىنى ، زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ، بۇددا دىنى ، نېستۇرى (خرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى) دىنى ، ئىسلام دىنىغا ئوخشاش كۆپلىگەن دىنىي قاراشلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولۇپ كەلگەن . كۆپ خىل يېزىق ۋە كۆپ خىل دىنىي ئېتىقاد ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك پىكىر قىلىش تارىخىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئالغا يۆكسەلدۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ ، لېكىن قەدىمكى يېزىق مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغان تەبىئىي گارمونىك لىنىيەسىنى ئۈزۈپ قويدى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىزچىللىق مەسلىسىدە ئېتىنىك جەھەتتىن بەزى چۇشىنىكسىزلىك پەيدا قىلدى . ئەنە شۇ سەۋەبتىن ، قەدىمكى دەۋرگە خاس (ئادەتتە

خىرونولوگىيە پەرىنسىپى بويىچە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6- ئەسىر- دىن مىلادىيە 7- ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى كۆرسىتىدۇ . يازما مەنبە- لەر بىزدە ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ . ئورخۇن «مەڭگۈتاش» يازما يادە- كارلىقلىرى ۋە «تۇرپان تېكىستلىرى» دەپ ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان ھەر خىل مەزمۇندىكى يازما ۋەسىقىلىرىمىزنى ھېسابقا ئالمە- غاندا ، 10- ئەسىردىن ئىلگىرىكى يازمان مەنبەلەر ۋە ماددىي ، مەنىۋى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەر- نىڭ كۆپچىلىكى دىنىي تەرجىمە ئەدەبىياتى بولۇپ ، شامان ، بۇددا ، مانى ، نېستۇرى ، زوروئاستېر دىنى چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىق بولغان «خىرىستىيان دىنىنىڭ كىتابلىرى ، مانى دىنىنىڭ دۇئالىرى ۋە دۇرۇت - مۇناجاتلىرى ، بولۇپمۇ بۇددا نوم - سۇتىرالىرى بۇ چاغقىچە تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ .»[1] لېكىن ، ياقا تىللاردىن (بولۇپمۇ ئەنەتكەك تىلىدىن) تەرجىمە قىلىن- غان كىتابلاردىكى ۋەقەلەر ، رىۋايەت - قىسسىلەر ئۇيغۇر مۇھىتىغا سىڭىشكەندە ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئاشۇ خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدېئولوگىيەلىك قاراشلىرى بىلەن سۇغە- رىلىپ ، ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى .

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، قەدىمكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فولكلور ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن . شۇ سەۋەبتىن ، ئىپتىدائىي ئەپسانە - ئاساتىرلار ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن .

9- ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ھاياتىدا كۆرۈنەرلىك بۇرۇلۇش پەيدا بولدى . ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىيات بىر مەزگىل ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي بوھران ئىچىدە قىسىر قالغان ئۇيغۇر يازما مەدەنىيەت تارىخىنى پارتلاش باسقۇچىغا ئېلىپ كىردى . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تارىخىدا بىرقە-

① كارتىس : «جۇڭگودا مەنبەنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە غەربكە تارقىلىشى» دىن .

دەر سىستېمىلاشقان ۋە تاكامۇللاشقان دۇنياۋى ئەدەبىيات دەۋرى باش-لىنىپ ، ئىنسانىيەت ئالىمى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، «قۇتادغۇبە-لىك» ، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» تەك بىر - بىرىگە ئۇلاشقان شەرق مەدەنە-يىتىنىڭ سەرخىل مېۋىلىرىدىن لەززەتلىنىشكە نائىل بولدى . ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا «ئالتۇن دەۋر» دېگەن مۇناسىپ نام بىلەن ئاتالغان «قاراخانىيلار دەۋرى» يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئالا-ھىدىلىكىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق ، ئۇ ئۇزۇلمەس دولقۇنەك ئىزچىللىققا ۋە ئارگىناللىققا ئىگە بولغان ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىدىن مول ماتېرىيال ئالغانلىقى ۋە ئۇنىڭ رېئالىزملىق ۋە ئاكتىپ روماڭ-تىزملىق روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدېئولوگىيەلىك پىكىر قىلىش ئەنئەنىسىنى بەدىئىي ئەدەبىيات شەكلى بىلەن تېخىمۇ سىستېمىلاشتۇرغانلىقىنى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز .

قاراخانىيلار ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۇلگىسى ھېسابلانغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئالەمشۇمۇل مۇ-ۋەپپەقىيەتلىرى ئەلۋەتتە ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللارغا باغلىق . ئوبېيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا ، دۇنيادىكى بارلىق ئىستېداتلىق يازغۇ-چىلارغا ئوخشاش قەشقەرلىك مەھمۇد بىلەن خاقانىيە ئۇلكىسىدىن ھاجى يۈسۈپ (يۈسۈپ خاس ھاجىپ نامى بىلەن دۇنياغا تارالغان) نىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملاشقان بەدىئىي ئەدەبىيات غايىلىرى ۋە ئېستېتىك قا-راشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۇنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئى-جادىيىتىگە چوڭقۇر سىڭدۈرگەنلىكى بىلەن ، شۇنداقلا ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك پىكىر ئېقىمى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» گەرچە دۇنيادە-كى تۇنجى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق توغرىسىدىكى يېگانە دەستۇر بولسىمۇ ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىلمىي قامۇسى ئارقىلىق پۈتكۈل ئىجتىما-ئىي فورماتسىيەنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆرستىدىغان مۇقەررەر تەسىرىنى ئىسپاتلاپ بەردى . ئالىم مەھمۇد

كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈشتىن بۇرۇن پۈتكۈل «خاقانىيە» ئۆلكىسىنى ، جۈملىدىن قەشقەر ، ئىلى ، يەتتىسۇ ۋە ئىسسىقكۆل بويلىرىنى ، قىرغىز - تاتار دالىلىرىنى ، بۇلغار - قىپچاق سەھرالىرىنى ، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى ، ئارغۇ - ئوغۇز يېزىلىرىنى ، دوغلات - دولۇن ۋادىلىرىنى..... كېزىپ ئون نەچچە يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئۇلۇس-ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشتى ؛ تۈرلۈك تىل پاكىتلىرىنى ، شېئىر - قوشاقلىرىنى ، ماقال - تەمسىللىرىنى ، ھېكمەتلىك سۆز - ئىبارىلەرنى ، تارىخىي قىممەتى بار ئەپسانە - رىۋايەت-لەرنى..... توپلىدى ۋە ئۇنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۈركىي تىللارنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى («تۈركىي تىللار دىۋانى» غا 300 پارچىغا يېقىن ھەر خىل تېمىدىكى خەلق قوشاقلىرى ، 200 دىن ئارتۇق پەلسەپىۋى ئەھمىيەتلىك ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلىك ئىبارىلەر ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا ئائىت 10 نەچچە پارچە ئەپسانە - رىۋايەتلەر كىرگۈ-زۈلگەن) . بىز پەقەت ئەنە شۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەن-گەن ئەدەبىي پارچىلار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پارلاق ئۇلگىلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانى-يىتىگە ئىگىمىز . مۇشۇ نۇقتىدا ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينى دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى چوڭقۇر چۈشەن-گەن ۋە ئۇنى ئەمەلىيەتتە سىستېمىلىق ئىشقا ئاشۇرغان بۇيۇك زات دەپ باھا بېرىشكە ھەقلىقمىز .

قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي ھاياتىنى ئىلىم ، ئادالەت ، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئۆزگەرتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك دەستۇرى ، پەلسەپە ، ئىجتىمائىيەت دەرسلىكى دەپ قارالغان ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ، شائىر ، داڭلىق جامائەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنمۇ تاسادىپەن بارلىققا كېلىپ قالغان ئەمەس ؛ سۇبېيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا ، ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى ھاجى يۈسۈپ ئۇلۇغ ئەدەب

سۇپىتىدىلا ئەمەس ، بەلكى مەشھۇر پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر سۇپىتە- دە ، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ئىدىئولوگىيەلىك پىكىر ئېقىمىدا نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپ پارلىغان «فارابىئىزم»[1] تەلىماتلىرىنىڭ ئىخلاسمەن ۋارىسى ئىدى . ئۇبىيېكتىپ جەھەتتە ، ئۇ ياشىغان دەۋرنىڭ يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ، جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئوبـ- يېكتىپ ئەمەلىيىتى ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا نامايان بولغان مىللىي ئىدىئولوگىيەلىك پىكىر ئېقىمى بىلەن خەلقچىللىق روھ ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە گۈمانىزملىق غايە ئاپتورنىڭ تەرەققىيپەر- ۋەرلىك قاراشلىرىغا تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتتى . بۇ ئىككى ئامىل بىرلىشىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قىممەتلىك ئىجادىي ئەمگىكىنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى . «قۇتادغۇبلىك» تە ئالغا سۈرۈلگەن دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت توغرىسىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كۆزقاراشلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن مىللىي ئىدىئولوگىيەلىك ئەنئەنىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئاساستا ئورگانىك باغلىنىش مەۋجۇت . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقىنىڭ بۇ ئىلغار پەلسەپىۋى قاراشلىرى (ئىلىم - مەرىپەت ، ئىنسانپەرۋەرلىك ، خەلقچىللىق ، ئادالەت ، ئەخلاق - پەزىلەت ، تەڭـ- لىك - باراۋەرلىك ، ھاياتقا مۇھەببەت……) شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي كىشىلىك خاراكتېرى بولۇپ ، قاراخانىيلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىيا- تىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ قالدى .

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئاغزاكىلىق ، كوللېكتىپچان- لىق ، ئۆزگىرىشچانلىق ۋە ۋارىسچانلىقتىن ئىبارەت تۆت زور ئالاھـ- ىدىلىكى بويىچە ، ئۇ ھېچقانداق بىر كىشىگە ئاپتورلۇق ھوقۇقى بەرمـ- ىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى بەلگىلىك ئىنسانلار توپىنىڭ ئوبىيېكتىپ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى

---

① فارابى تەرىپىدىن «كالام تەلىماتى» غا زىت ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىئەت پەلسەپىسى ، ئالەم ئەزەلىيەسى ، بىلىش ئەزەلىيەسى ، مەنتىق ۋە ئىجتىمائىي پەلسەپە . ئەركىن تەپەككۇر ۋە راتسىيونا- لىزم قاتارلىق بىر پۈتۈن ئىزچىل تەلىمات ئىلىم دۇنياسىدا فارابىئىزم دەپ ئاتالدى .

مەنتىقلىق ، ماتېماتىكىلىق ، تەسەۋۋۇرلۇق ، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بىلەن تەكـرار شۇغۇللىنىش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغان بولغاچقا ، ئۇ ئىدىيەـۋى مەزمۇن جەھەتتە ئەڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە ئېتنوگرافـىيەلىك ئارگىنالليققا ئىگە بولىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، خەلق كاتېگورىـيەسىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبـىلىك» ئەسىرى ئارقىلىق ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ھەر ساھە بويىچە ئوتتۇرىغا قويغان ئۆلچەملىك غايىۋى كۆز قاراشلىرىنى ئاۋام خەلق ئىجادىيىتىدىكى تەپەككۇر مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ، بىر پۈتۈنلۈكـكە ، تاشقى ۋە ئىچكى گارمونىيەلىككە ئىگە بولغان بەدىئىي پىكىر قىلىش ئىزچىللىقىدىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس .

بۇ پىكرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرلىك قوشاقـلىرىنىڭ تېمىسى ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇنى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داسـتانىدا يارىتىلغان تۆت كونكرېت ئوبراز — كۈنتۇغدى بىلىگ ، ئايتولـدى ۋەزىر ، ئۆگدۈلمىش ئۇستاز ، گۈزەل ئەخلاقلىق ئودغۇرمىش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان غايىۋى پىكىر مەزمۇنى ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي باغلىنىشنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك كۆپايىلىنىدۇ :

ئالغىل ئوگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە ،
بويىدا ئولۇغ بىلىگە بولۇپ بىلگىڭ ئولە .

(ھازىرقى مەنىسى)
ئەي ئوغۇل ، مېنىڭ نەسىھەتىمگە قۇلاق تۇت ،
پەزىلەتلەر تىلە ، ئەل ئارىسىدا بۇيۇك ئالىم بول ،
بىلىمىڭنى تارقات .

بىلىگ ئەرىك ئەدگو تۇتۇپ سۆزنى ئەشت ،
ئەردە مېنى ئوگرە نېمەن ئىشقا سورا .

(هازىرقى مەنىسى)

بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ ، سۆزىنى ئاڭلا ،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ، ئۇنى ئەملگە ئاشۇر .

ئەردەم تىلە ئورگەنبەن بولما كوۋەز ،
ئەردەمسىزىن ئوكۇنسە ئەگمە گۈدە ئەڭەر .

(هازىرقى مەنىسى)

ئىلىم - ھېكمەت ئىزدە ، ئۆگىنىشتە مەغرۇرلارنما ،
نادان كىشى ماختانسا ، سىناق ۋاقتىدا مات بولۇپ قالىدۇ .
(«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن)

ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملۇققا ئىگە بولغان ئەقلىيە خاراكتېرلىك بۇ خىل پىكىرلەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىغا سىڭىشىپ ، ئۇنىڭدا تېخىمۇ راۋاجلانغان ۋە سىستېمىلاشقان :

ئوقۇش قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر ،
بىلىگ كىمدە بولسا ، بەدۇكلۇك ئالور .

(هازىرقى مەنىسى)

ئەقىل - ئىدراك قەيەردە بولسا ، ئۇلۇغلۇق (شۇ يەردە) بولىدۇ ،
كىمدە بىلىم بولسا ، ئۇ بۇيۇكلۇككە ئېرىشەر .

ئوقۇشلۇق ئوقار ، ئول بىلىگلىگ بىلىر ،
بىلگىلى ، ئوقۇغلى تىلەككە تەگىر .

(هازىرقى مەنىسى)

ئەقىللىك ئوقالايدۇ ، بىلىملىك بىلەلەيدۇ ،
بىلىملىك ، ئەقىللىك كىشىلەر تىلىكىگە يېتەلەيدۇ .

ئوقۇش بولسا ئەركە ، كور ، ئاسىغى ئوكۇش ،
بىلىگ بىلسە ئوترۇ بولۇر ئەركۇ سۇش .

(هازىرقى مەنىسى)

ئەقىل - ئىدراكنىڭ كىشىگە پايدىسى نۇرغۇن ،
بىلىم بىلگەندىن كېيىن ئادەم قەدىرلىك بولىدۇ .
(«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن)

بىلىم ئارقىلىق ئەقىل - ئىدراكقا ئىگە بولۇپ ، نادانلىقنى تەرك ئېتىش ، بىلىملىكلەرنى ئۇلۇغلاش ، مەرىپەت ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىپ ، پاراۋان ۋە بەختىيار غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەجەرىسىدە ئىزچىللىققا ئىگە بىكىر مەزمۇنى بولۇپ ، ئۇ ئاشۇ خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ (فارابىنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا ، ئەخلاق پەلسەپىسى ۋە سىياسىي پەلسەپىنىڭ) ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى . شۇڭا ئۇ ، مۇقەررەر هالدا ئىنسانلار بىلىشىنىڭ بىر قىزىل يىپى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىغا تۇتاشتۇرۇلدى . ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن بۇ گارمونىيەلىك بىكىر ئېقىمى يازغۇچىلار ئەدەبىياتىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ ، هەرقايسى دەۋرلەرنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ئۇلگىلىرىدە تېخىمۇ كونكرېتلاشتى .

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئاممىۋى هالدا ئورتاق شەكىللەنگەن پەلسەپىۋى بىكىر ئېقىمى نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تۇرمۇش كۆزقارىشىنىڭ مېغىزىدىن ئىبارەت بولغاچقا ، ئۇنى هېچقاندا قاق كۇچ ئۇزۇپ تاشلىيالمايدۇ ، بەلكى ئۇ خەلقنىڭ يۇكسەك ئەقىل-

پاراستىنىڭ سەرمەرسى سۈپتىدە ھامان ئۆزىدىن كېيىنكى يازما ئەدەبىيات ، جۇملىدىن باشقا ئىجتىمائىي ساھەلەردە ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، «قۇتادغۇبلىك» داستانىنىڭ ئىجتىمائىي ، سىياسىي ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن قاراخانىيلار ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «ئەتەبەتۈلھەقايىق» داستانىمۇ ۋاستىلىك ھالدا ئەنە شۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكىنى تولۇق نامايىش قىلالىدى .

ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى گۈللىنىشتىن خاراب‌لىشىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتقان تارىخىي شارائىتتا ياشىدى . ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ھاكىمىيەت ئىشىغا ئارىلاشماي ، ھاياتىنى خەلق ئارىسىدا ، تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئۆتكۈزدى ، بۇ ھال شائىرنى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي رېئاللىقنى كۆرۈش ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەب‌لىرىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى . نەتىجىدە ئۇ كۈچلۈك رېئالىستىك روھ بىلەن يېرىڭ - زەردابقا تولغان جاھالەتلىك دەۋرگە نەپرەت ئوقۇپ شىكايەت قىلدى ، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بۇزۇلۇشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەب‌لەرنى پەلسەپىۋى تەپەككۇر قىلىش شەكلى ئارقىلىق يېغىنچاقلاپ ۋە ئۇنى ئېستېتىك پىكرىگە ئايلاندۇرۇپ ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئۆزگەرتىشىنىڭ يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەردى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ رېئالىستىك روھىدىن ۋە خەلقچىللىق ئىدىيەسىنىڭ ئەڭ زور دەرىجىدە مەنىۋى ئوزۇق ئېلىشىنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ .

دېمەك ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ، ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ئەسىرىگە نەزەر تاشلىساق ، يۇقىرىدا ئىزاھلىغىنىمىزدەك ، ئۇلاردا بىر تەرەپتىن شەرقتە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان پەندىنەسىھەت ، ئەدەپ - ئەخلاق ، تەلىم - تەربىيەگە ئائىت بىرنەچچە ئەسىرلىك يازما ئەدەبىي - بەدىئىي تىرادىتسىيەگە ئاساسلانغان

غانلىغىنى ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاشۇ ۋاقىتلاردا تۈركىي خەلقلەرئارا-
سىغا كەڭ تارقالغان دىداكتىك غايىلەرنى ، خەلق دانالىقىنى ئىپادىلە-
گۈچى ھېكمەتلىك سۆزلەر ، ماقال - تەمسىللەر ، مەسەللەر ، رىۋايەت-
لەر ۋە ھېكايەتلەردىن ئورۇنلۇق پايدىلانغانلىقىنى كۆرۈشىمىز مۇم-
كىن . فولكلوردىن تەسىرلىنىش ، ئاشۇ پەيتتە تۈركىي خەلقلەر ئارا-
سىدا مەلۇم بولغان ئىلىم - ئەدەپ ھەققىدىكى ھېكمەتلەردىن ئوزۇق-
لىنىش ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ نام قازىنىشىدا ، بەدىئىي ئوبرازلىرىدا
ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ . دىداكتىك ئەسەرلەردە قوللىنىلغان خەلق
ئاغزاكى ئىجادىي نەمۇنىلىرى ئۇنىڭدىكى دىداكتىك پىكىرلەرنى تەر-
غىب قىلىشقا خىزمەت قىلىدۇ . گەرچە بۇ خىل ئەدىبلەر فېئودال
سىنىپ مەنپەئەتلىرىنى كۆزلەپ پىكىر يۈرگۈزسىمۇ ، دۆلەتنى باشقۇ-
رۇشتا توغرىلىق ، ئادالەت ، ساخاۋەت كۆرسىتىش ، ئىنساب بىلەن
ئىش تۇتۇش ، ئەل - يۇرتقا ھامىي بولۇشقا ئوخشاش دۇنياۋى مەسىلە-
لەرنى ئەتراپلىق بايان قىلىدۇ . مەزكۇر ئەسەرلەردىكى بېخىللىق ۋە
سېخىيلىق ، جاھالەت ۋە مەرىپەت ، ياخشىلىقنىڭ پايدىسى ، يامانلىق-
نىڭ زەھەرى توغرىسىدىكى ئۇگۇت - نەسىھەتلەر خەلق ئاممىسىنىڭ
ھاياتىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا يارالغان ماقال - تەمسىللەرگە تامامەن
ماس كېلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئەسەرلەردىكى ئىنسانىنىڭ ئەخلاقىي
تەربىيەسىگە ئائىت پىكىر - مۇلاھىزىلەر ئۇزاق زامانلاردىن بېرى
كىشىلەرنىڭ دىلىنى يورۇتۇپ كەلمەكتە .

مەلۇمكى ، سىنىپىي جەمئىيەتتە پادىشاھ ، خان ، سۇلتانلارنى
ئادالەتكە چاقىرىش ياكى ئادالەتلىك ، ئىنسابلىق ھۆكۈمرانلارنى ئارزۇ
قىلىش ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلغار غايىسى بولۇپ كەلدى . بۇ غايە
ئالدى بىلەن خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . يازما
ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدىمۇ خەلق ھېكايە - چۆچەكلىرىدىن كۆپلەپ
نەمۇنىلەر كەلتۈرۈلگەن . مەسىلەن ، رابغۇزنىڭ «قىسسەئى رابغۇ-
زى» سىدا خەلق ھېكايە ۋە چۆچەكلىرى كۆپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ ،
ئاپتور مۇئەييەن مەقسەت ئۈچۈن ئۇنى تېخىمۇ پىششىقلاپ قايتا ئىشلە-
گەن . «قىسسەئى رابغۇزى» ئەسىرىدە بېرىلگەن ھېكايىلەر دىنىي

روھ بىلەن سۈغىرىلغان بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ ئاساسى يەنىلا خەلقچىل-لىق ئىكەنلىكىنى ، فېئودالىزم جەمئىيىتى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلە-رىنى پاش قىلغۇچى ئەدەبىي ھۆججەت ئىكەنلىكىنى بايقاش قىيىن ئەمەس . ئۇنىڭدىكى ھېكايىلەر خەلق چۆچەكلىرىگە ناھايىتى يېقىن بولۇپ ، ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلۇقى ، ئۇنىڭ ئالىيجاناب سۈپەتلىرى توغرا-سىدا پىكىر يۈرگۈزۈلگەن .

مەسىلەن : «قىسسەئى رابغۇزى» ئىچىدىكى «قارلىغاچ» ھېكايە-سىدە تەسۋىرلىنىشچە ، نوھ پەيغەمبەر چۈشكەن كېمىنىڭ ئاستىنى چاشقان تېشىۋېتىدۇ . كېمىدىكىلەرنىڭ ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالىدۇ . ئىنسانلارنى بۇ ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا يىلان ۋەدە بېرىدۇ ۋە خىز-مەت ھەققىگە دۇنيادىكى ئەڭ تاتلىق گۆشتىن تېپىپ كېلىشنى شەرت قىلىپ قويىدۇ . يىلان سۇغا شۇڭغۇپ ، كېمىنىڭ چاشقان تەشكەن تۆشۈكىنى ئىزدەپ تاپىدۇ ۋە كولچا (يۆگۈلۈپ) بولۇپ تۆشۈكنى بېكىتىدۇ . ئەڭ تاتلىق گۆشنى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن كەتكەن پاشا ئۆزىگە يولۇققان قارلىغاچقا : «ئادەم گۆشى پۈتۈن گۆشلەر ئىچىدە ھەم تاتلىق ، ھەم شېرىن ئىكەن» دەپ ئېيتىدۇ . قارلىغاچ بۇنى ئاڭلاپ پاشىنىڭ تىلىنى چوقۇپ گاچا قىلىپ قويىدۇ ۋە ئۆزى يىلانغا : «ئەڭ تاتلىق گۆش قۇر پاقا (سۇ پاقىسى) نەڭ گۆشى ئىكەن» دەپ يەتكۈزىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، قارلىغاچ ئىنسان بالىسىنى يىلانغا يەم بولۇشتىن ساقلاپ قالغانىكەن . بۇ ھېكايە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا «قارلىغاچ بىلەن پاشا» نامىدا ھازىرغىچە خەلق چۆچىكى سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلمەكتە .

«قىسسەئى رابغۇزى» دىكى پارچە ھېكايىلەردە ئىنسانلارنى ياخ-شىلىق قىلىشقا ، ئىنسابلىق ، مېھرىبان ، ساپ دىل ، توغرا سۆز-لۈك ، ۋىجدانلىق بولۇشقا ئۈندەيدۇ . يەنە باشقا بىر ھېكايەتتە تەسۋىر-لىنىشچە ، لوقمان ھېكىمنىڭ ئۇستازى ئۇنىڭغا : «بىر تال شېرىن گۆش ، يەنە بىر تال ئاچچىق گۆش كەلتۈرگىن» دېگەندە ، لوقمان ھەر ئىككىلىسىگە ئوخشاشلا قوينىڭ تىلى بىلەن يۈرىكىنى پىشۇرۇپ ئەكېلىدۇ . ئۇستازى ئۇنىڭدىن بۇنداق قىلىشنىڭ سەۋەبىنى سورىغاد-

دا ، لوقمان شۇنداق جاۋاب بېرىدۇ : «گۆشىنىڭ ئەڭ ياخشىسى ھەم تىل بىلەن يۇرەك ، يامىنى (ئاچچىقى)ھەم تىل بىلەن يۇرەكتۇر . » لوقمان ھېكىمنىڭ دانالىق بىلەن ئېيتقان بۇ سۆزلىرىدىن ئىنسانىنىڭ ياخشىلىققا ئېرىشىشى ۋە يامانلىققا دۇچار بولۇشى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە يەنى قەلبىنىڭ پاكلىقى ۋە تىلىنىڭ راستلىقىغا ، توغرىلىقىغا باغلىق-لىقى تەكىتلىنىدۇ .

قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ تۈركىي خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار قوشاقچىلىق ، فولكلور تېپىدىكى داستانچىلىق جەھەتتە ئالا-ھىدە كۆزگە كۆرۈنەتتى . ناخشا - قوشاق ، مۇزىكا - ئۇسسۇلنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنۇمۇبرسال ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ بۇ ئورتاقلىق قانۇنىيىەت ئەنئەنىسىنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تېخىمۇ پاساھەتكە يەتكەن 14- ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەردە تېخىمۇ روشەن جارى قىلدۇردى . بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان لۇتفىي ، ئاتايى ، سەككاكى ، بولۇپمۇ نەۋايى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەس ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر لىرىك شېئىرىيەت گۈلزارلىقىدا ئۇزاققىچە يۈكسەك گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى . ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «غەزەل ئەدەبىياتى» نى باشلاپ بەردى ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانلار تۇيغۇسىدىكى ئەڭ نازۇك ، ئورتاق سېزىم ھېسىياتلىرىنى مۇھەببەت تېمىسىنى جەمئىيەتنىڭ رېئال ئىجتىمائىي مەنزىرىسىگە تەتبىقلاپ ، مەڭگۈ سېھىرلىگۈچى كۈچكە ئىگە لىرىك كۈيگە ئايلاندۇردى .

يۈز جاپا قىلسا ماڭا ، بىر قەتلە پەرياد ئەيلەباد ،
ئەلگە قىلسا بىر جاپا ، يۈز قەتلە پەرياد ئەيلەرەم .

دېگەن ئوتلۇق مىسرالار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ۋە خەلقپەرۋەرلىكىنى ئالەمگە نامايىش قىلغان «چاغاتاي دەۋر» ئەدەبىيا-تىنىڭ پېشۋاسى ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ھايات

سەرگۈزەشتىسى چۈيۈەن ، لى بەيلەرنىڭ تۇرمۇش يولىدىن پەرقلەنـ مەيتتى . شۇ سەۋەبتىن ، نەۋايى بۇ ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ تەسىرى بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن تەقدىرداش بولدى ، ئۆز ئىجادىيىتىدە خەلقنىڭ سەنئەت ئارزۇلىرىنى ئەكس ئەتـ تۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى كەڭ تېماتىكىلىق مەزمۇنـ دىن ئوزۇقلاندى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇنىڭ كۆپلىگەن لىرىك غەزەللـ رى ئۇيغۇر خەلقنىڭ كىلاسسىك مۇزىكا قامۇسى «ئون ئىككى مۇـ قام» نىڭ نەغمىلىرى بىلەن بىرلىكتە جاراڭلاپ ، تا ھازىرغىچە خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا ئەل ئارىسىدا ياشاپ كەلمەكتە .

پىروفېسسور ئې . ئە .بېرتېلس نەۋايى زامانىدىكى فولكلۇر ھەقـ قىدە سۆزلەپ تۇرۇپ نەدىكىلەرنى بايان قىلىپ ئۆتكەندى : «..... ئاشۇ دەۋردە داستانلار ، لىرىك ۋە ھەجۋىي قوشاقلار ، چۆچەكلەر ئىنتايىن كەڭ تارقالغانىدى . دېھقانلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى سان - ساناقسىز ماقال ۋە تەمسىللەر بىلەن بېزەلگەنىدى . ئەپسۇسكى ، بۇ بايلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى قەلەمگە ئېلىنمىغان . بىز پەقەت ئۇلاردىن ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن بەزى نەمۇنىلىرى ھەققىدىلا پىكىر يۈرگۈزەلەيمىز .»[1]

نەۋايىنىڭ «خەمسە» سىگە كىرگەن داستانلىرىدا پەرھاد - شېـ رىن ، لەيلى ۋە مەجنۇن ھەققىدىكى شەرقتە قەدىمدىن ئەل ئارىسىدا تارقالغان ، يازما ئەدەبىياتتا مەلۇم ئەنئەنگە ئايلانغان ئەپسانىلەردىن تارتىپ كىچىك ھەجمىدىكى ھېكايىلەرگىچە مىسالالار كەلتۈرۈلىدۇ . ئۇنىڭ بۇ ئەدەبىي قامۇسىدا خەلق ئاغزىدا كۆچۈپ يۈرگەن فولكلورـ نىڭ خىلمۇخىل مەزمۇندىكى ماتېرىياللىرى شائىر ئىلگىرى سۈرگەن غايىۋى مەقسەتنى بەدىئىي تۇستە گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ . بۇ ھەقتە نەۋايىنىڭ ئۆزى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازغانىدى :

يازماقتا بۇ ئىشق بابىدا نە ،
مەقسىتىم ئەمەس ئىدى پاسانە .[2]

---

① ئې . ئە . بېرتېلس — «نەۋايى ۋە خەلق ئىجادى» رۇسچە ، 1965- يىلى نەشرى .
② پاسانە — يېڭى شەكىل ، فورما ، مودېل ، تاشقى كۆرۈنۈش .

مەزمۇنىغا بولدى روھ مەيلى ،
ئەپسانە ئىدى ئۇنىڭ تۇپەيلى .
لېكىن چۈرەقەمگە كەلدى مەزمۇن ،
ئەپسانە ئۇنىڭ لېپاسى مەۋزۇن .[1]

«خەمسە» نىڭ خەلقچىللىق خۇسۇسىيىتى ھەققىدە سۆزلىگەندە ، ھەممىدىن ئاۋۋال ھەممە ئىشتا ئىنساب ، ئادەمگەرچىلىك ، ھەقىقەت ۋە ئادالەتنىڭ بەرقارارلىق مەسلىسى دىققەت مەركىزىدە تۇرىدۇ . ئۇنىڭدا ئىنساندىن ئىبارەت ئۇلۇغ زاتنىڭ قەدىر - قىممىتى ، ئۇنىڭ مەنپەئەتلىرى مىزان قىلىنىپ ئېلىنىدۇ . «خەمسە» ئىچىدىكى داستانلاردا پادىشاھنىڭ ئىنسابلىق ، ھەققانىيەتچىل ، خەلقپەرۋەر ، ئادالەتلىك بولۇشىنى ئەڭ مۇھىم مەسىلە دەپ قارايدۇ . چۈنكى ، شائىرنىڭ چۈشەنچىسىدە مەملىكەتنىكى زۇلۇم ۋە زورلۇقنى ، موھتاجلىق ۋە خورلۇقنى ، پادىشاھنىڭ ئادالەتلىك سىياسىتى بىلەنلا تەمىن ئېتىش مۇمكىن . نەۋايى خەلق ھېكايەتلىرى ، ماقال - تەمسىللىرىنى ئىشلەتكەندە ھەمىشە شۇ مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ . «سەددى ئىسكەندەرى» داستانىدا «بەھرام گور» ئەپسانىسىدىن پايدىلىنىدۇ ، شائىر بۇ ئەپسانە ئارقىلىق ئۆزىنىڭ «ئادىل شاھ» غايىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ياكى كىشىلەرنىڭ تەڭلىك ھەققىدىكى ئىدىئالى «ئىسكەندەر بىلەن ئول گاداھلىق ئىختىيار ئەتكەن پادىشاھ ھېكايىسى» ئەپسانىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئالىم بېرتېلس : «ئەپسانە ۋە نەقىللەر تۇمانى ئارىسىدا ئىسكەندەرنى ئىدىئال ھۆكۈمدار سۈپىتىدە تەسۋىرلەش ئادەتكە ئايلىنىپ كەتتى» دەپ يازغانىدى .

«ئادالەتلىك شاھ» غايىسى كىلاسسىك ئەدەبىيات ۋە فولكلورداغى قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن . فېئودالىزمنىڭ راۋاجلانغان دەۋرىدە مەركەزلەشكەن فېئودال ھاكىمىيىتى ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتقان بىر ۋاقىتتا گەرچە ئىدىئالىستىك ئۇسۇلدا بولسىمۇ

① مەۋزۇن — كېلىشكەن ، خۇش قامەت ، گۈزەل .

«ئادالەتلىك شاھ» غايىسىنىڭ شۇ يوسۇندا يېتەكچى مەسىلە قىلىپ قويۇلۇشى غايەت زور مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . شۇ نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا ، نەۋايى ئەسەرلىرى ۋە ئېپوسلاردا مېھنەت ئەھلى ئۈچۈن باش قاتۇرىدىغان مېھىر - شەپقەتلىك ، خەلقنىڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىنى ھىمايە قىلغۇچى ئادالەتلىك شاھ ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى ۋە ئۇلار ئارقىلىق مەملىكەت ھۆكۈمدارلىرىنى يۇرتنى ئاۋات ، خەلقنى پاراۋان ، خاتىرجەم قىلىشقا ، ئىنساب بىلەن ئادىل ئىش كۆرۈشكە چاقىرىش تېمىسى ئەلۋەتتە ئىلغار غايە ئىدى .

ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىدە ئەدەبىيات ۋە سەنئەت ، جۇملىدىن خەلق ئىجادى ۋە ئۇنىڭ ئايرىم ژانىرلىرى ھەققىدە مۇھىم مەلۇماتلار كۆپ ئۇچرايدۇ . گەرچە شائىر بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يازمىغان بولسىمۇ ، تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەر بىلەن مەسخىرىۋازلار ، غەزەلخانلار ، قورچاقۋازلار ، لەتىپچىلەر ۋە مەددالار توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىدۇ ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىجادىدىن ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ . مەسىلەن : «پەرھاد - شېرىن» داستانىدا شېرىننىڭ پەرھادقا يازغان خېتىدە خەلق قوشاقلىرىنى ئۆزلەشتۇرۇپ ئىجادىي ئىشلەتكەن :

كۆرۈپ خارۇ - خەس ئورنىدا نىھانى ،
ساچىم بىرلە سۈپۈرسەم ئانى .
چۈبلىسەم گەردىدىن ، كۆڭلۈمدە قايغۇ ،
يەر ئۈررە ئەشكىدىن سەپسەم ئىدى سۇ .

سۆيۈملۈك يار ساداقىتىنىڭ ، ھەمدەردلىكىنىڭ بۇنداق غايەت نازۇك ۋە سەمىمىي ئىپادىلىرىنى ئادەتتە خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن بولىدۇ . يۇقىرىقى پارچە ناھايىتى ئېنىقكى ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى :

ياريم يۈرگەن كوچىلارنى
سۈپۈرەي ساچىم بىلەن .

چېكى چىقسا سۇ سېپەي
كۆزدىكى ياشىم بىلەن .

دېگەن پارچىنىڭ باشقىچە شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت ، شۇنداقلا نەۋايى يەنە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا كۆپ تەكرارلىنىدىغان

دەم شۇ دەمدەر ئۆزگى دەمنى دەم دېمە ،
باشىڭ ئىسەن ، دۆلىتىڭنى كەم دېمە .

دېگەنگە ئوخشاش تەييار پارچىلارنى غەزەللىرى ئارىسىدا سىڭدۈرۈپ ، ئۆزىگە خاس يازما مىراسلارنى يارىتىدۇ .

ئۇنىڭدىن تاشقىرى ، بۇيۇك شائىر ئۆزىنىڭ ئىلمىي ، ئىجادىي ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ دانىشمەنلىكىنى ئىپادىلىگۈچى ھېكمەتلىك سۆزلەر ، ماقاللارنى ئۆزلەشتۈرۈپ قوللانغان بولۇپ ، ئۇلار خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن . ئادەمگەرچىلىك ، ئەدەپ - ئەخلاق ، ئاتا - ئانىغا ئىززەت - ھۆرمەت ، دوستلارغا مېھىر - شەپقەت ، ئار - نومۇسلۇق بولۇش ؛ راستچىللىق ، ۋاپا ۋە ساداقەتنى ئۇلۇغلاش ، شۇنىڭدەك پەسكەشلىك ، ۋىجدانسىزلىق ، خۇشامەتچىلىكنى ئەيىبلەش - كە قارىتىلغان سۆزلىرى ناھايىتى چوڭ تەربىيەۋى ۋە مەرىپەت قىممەتكە ئىگە . شۇ سەۋەبلىك ، ئۇلار ئەسىرلەر بويى ياشاپ ،ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلمەكتە ، ئەۋلادلارنى ئالىيجاناب پەزىلەتلىك روھتا تەربىيەلەشتە قىممەتنى نامايان قىلماقتا . ئۇلۇغ شائىرنىڭ غەزەللەرىدە خەلق ماقاللىرى كۆپىنچە بېيىتىنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدا بېرىلگەن ، بۇنىڭ بىلەن بىرىنچى مىسرادا ئېيتىلغان پىكرىنى خەلق ماقالى بىلەن تەستىقلىغان . مەسىلەن :

ئىشىق ئوتۇڭنى يوشۇردۇم ، ئەل ئارا يايدى رەقىپ ،
كىم ئىستىمىنى نىھان تۇتسا ، قىلۇر مەرگ ئايان .
(تېمىغا ئىزاھ : ئىستىما — كېسەللىك بەلگىسى ، نىھان — يوشۇرۇن ، مەرگ — ئۆلۈم ، ۋاپات) بۇ غەزەلدە «كېسەلنى يوشۇر-

ساڭ ، ئۆلۈمىڭ ئاشكارا »دېگەن ماقال ئۆزلەشتۈرۈلگەن .

يەردىن دېسە قىزىپ چىقىراي ؛ يەر ئىرۇر قاتتىق ،
كۆك كاندىن دېسەكى ئۆلەي ، كۆك يىراق ئىرۇر .

بۇ پارچىدا «ئاسمان يىراق ، يەر قاتتىق» دېگەن تەمسىل ئۆزلەشتۈرۈلگەن .

يۇقار يامانلىغ ئاڭا كىم ، كىرەر يامان ئەل ئارا ،
كۆمۈر ئارا ئىلىك قىلۇر ئىلىگىنى قارا .

مەزكۇر غەزەلدە «قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار ، يامانغا يولۇقساڭ يالىسى يۇقار» دېگەن ماقال ئەنە شۇنداق باشقىچە جىلۋىلىنىدۇ .

ئەلىشىر نەۋايى خەلق ماقاللىرىدىن ئىجادىي ئوزۇقلىنىپ ، ئۆزى ھەم ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك ئىبارىلەرنى يارىتىقانلىقى بىلەن ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر . ئۇنىڭ «مەھبۇبۇلقۇلۇب» ئەسىرىدە بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ :

مەسىلەن :

△ تىلىگە ئىختىيارسىز — ئەلگە ئېتىبارسىز .
△ ۋاپاسىزدا ھايا يوق ، ھاياسىزدا ۋاپا يوق .
△ بىلمىگەننى سوراپ ئۆگەنگەن ئالىم ، ئارلىنىپ سورىمىغان زالىم .
△ ئاز - ئاز ئۆگىنىپ دانا بولۇر ، قەترە - قەترە يىغىلىپ دەريا بولۇر .
△ ياخشى لىباس تەنگە ئارايىش ، ياخشى يولداش جانغا ئاسايىش .
△ ئىلىم ئوقۇپ ، قىلمىغان ئەمەل مەقبۇل ،
دانە ساچىپ ، كور تەمەدى مەھسۇل .
△ ئەركىشىگە زىبۇ - زىننەت ھېكمەت ۋە دانىشتۇر .

ئومۇمەن ، فولكلوردىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشتە ھەزرىتى نەۋايىنىڭ ئىجادى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسىر

سه قوشقان نەۋايىنىڭ زامانداشلىرىدىن خارەزمى ، سافائى ، قۇتفى ، ئەھمەدى ، ئاتايى ، سەككاكى ، لۇتفىي ھەمدە ئايازبەك قوشچى ، زەلـ- لىي ، گۈمنام (ھىرقەتىي) ، نەۋبەتىي ، نىزارىي ، غېرىبى ، سەبۇرى ، موللا بىلال قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئىجادىدىمۇ فولكلورنىڭ تەسىرى ئېنىق كۆرۈلىدۇ .

نەۋايىنىڭ كامالەتكە يەتكۈزگەن بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىنىڭ ئىجادىيىتىدە تېخىمۇ روشەن ئىپادىسىنى تېپىپ ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى تېمىلىرىنى ئاساس قىلغان مىللىي ئۇسلۇب ۋە خاراكتېرگە ئىگە داستانچىلىق ئىجادىيىتى راۋاجلاندى . ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا نەۋايىدىن كېيىن داستانچىلىق ساھەسىدە يەنە بىر قېتىم تەنتەنە قىلغان ئىككىنچى نامايەندە — ئابدۇرەھىم نىزارىينىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» ئۆز ئىچىگە «رابىيە - سەئدىن» «ۋامۇق - ئۇزرا» «مەھزۇن- گۈلنىسا» ، «مەسئۇد- دىلارا» ، «چاھار دەرۋىش» (بۇنىڭ ئىچىدە بەش كىچىك داستان بار) ، «پەرھاد - شېرىن» ، «لەيلى - مەجنۇن» «بەھرام گور» ..... قاتارلىق 18 داستانىدىن ئىبارەت بولۇپ ، جەمئىي 48 مىڭ مىسرا . 18 داستانـ- نىڭ ئىچىدە «رابىيە - سەئدىن» دىن باشقىسى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ھېكايە - رىۋايەتـ- لەرنى ئاساسىي ماتېرىيال قىلغان ياكى ئۆزىدىن بۇرۇنقى كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن شۇ نامىلىق داستانلىرىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە جانلىق ئىدىيەۋى مەزمۇنلار بىلەن ئىجادىي بىيـ- تىپ ، رېئاللىق بىلەن تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرغان . مۇشۇ نۇقتىدا نىزا- رىينى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى رېئالىزمنىڭ ئەڭ يېرىك نامايەندىسى دېيىشكە بولىدۇ . چۈنكى ، ئۇنىڭ پۈتكۈل نەزمىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس ئۇسۇل بىلەن ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ رېئال كارتىنىسى چىنلىق بىلەن سۈرەتلەنگەن . بۇ جەھەتتە يەنە ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ بوران- چاپقۇنلۇق يىللىرىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن تالانتلىق شائىر موللا بىلال (نازىم) نىڭ

ئىجادىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت تارىخىدا «غەزەللىيات» ناملىق شېئىرىي دىۋانىدىن باشقا ، «غازات دەر مۇلكى چىن» ، «نوزۇگۇم» ، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق داستانلارنى يازغان . بۇ داستانلارنىڭ ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى ، موللا بىلال داستانلىرىدا شائىر ياشاپ تۇرغان دەۋرلەردە خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىي تېما قىلىنغان .

نەتىجىدە ، ئۇ ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئارزۇ - ئۇمىدىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ ، «تەيفېڭ - تيەنگۇ» ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە 1867- يىلىدىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بىۋاستە ئىشتىراك قىلدى . بۇ ھال موللا بىلالنىڭ يالقۇنلۇق رېئالىست بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس بولدى . بۇ جەھەتلەردە ئۇنىڭ «نوزۇگۇم» قىسسىسى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر . ئۇ قىسسىدە خەلقنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى بېغىشلىغان 19- ئەسىردىكى جاسارەتلىك ، ئەركسۆيەر ، ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى يارىتتى . ئالىي ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن قىسسىنىڭ باش قەھرىمانى نوزۇگۇم تارىخىي شەخس بولۇپ ، موللا بىلال ئۇنى خەلق ئارىسىدىكى نوزۇگۇم قوشاقلىرىغا ئاساسلىنىپ يېزىپ چىققان . ئاپتور ئەسەرنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە يازغان بېغىشلىمىسىدا خەلق ئارىسىدا يارىتىلغان بۇ رېئال قىسسىگە ھېچقانداق رەڭ بەرمەستىن ، نوزۇگۇم ئوبرازىغا سادىق بولغانلىقىنى «خوتۇن - قىزلارنىڭ شۇنداق پائالىيىتىدىن جەننەتمۇ كامال تاپىدۇ» غانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر ئۇستىدە سۆز ئاچقاندىمۇ ئۇنىڭ يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەردىن مۇستەسنا ئەمەسلىكىنى ئېيتىش مۇمكىن .

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ تېمىسى ۋە

ئىدىيەۋى مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، ئاساسلىق قىسمىنى شەرق فولكلورىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ۋە فانتازىيەلىك ھېكايىلەر تەشكىل قىلىدۇ ، شۇنداقلا يەنە نەسرىي يول بىلەن بايان قىلىنغان ھەر خىل تەزكىرە ئەدەبىياتلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان بۇلۇپ ، بۇنداق ئەسەرلەردە خەلقنىڭ رىۋايەت - ئەپسانىلىرى تارىخ بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن .

خەلقنىڭ رىۋايەت - ھېكايىلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن نەسرىي ئەسەرلەرگە يەنە موللا يۇنۇس ياركەندىنىڭ مىلادىيە 1755- يىلى يازغان «يۇسۇپ - زۇلەيخا» قىسسىسى (نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان) ، يەكەنلىك ئۆمەر باقى تەرىپىدىن مىلادىيە 1792- يىلى نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان «پەرھاد - شېرىن» ، «لەيلى - مەجنۇن» قىسسىلىرىنى ھەمدە مىلادىيە 1849- يىلى موللا سانجار ئىبنى ئىبرا- ھىم كاشغەرىي تەرىپىدىن رەتلەنگەن «جامىئول ھېكايەت» قاتارلىقلار- نى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا تېما جەھەتتىن كۆرسەتكەن تەسىرى يالغۇز كىلاس- سىك ئەدەبىيات ئۇلگىلىرىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن ، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىمۇ روشەن كۆرۈلىدۇ .

روشەنكى ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئامىللاردىن بىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيا- تىنىڭ ئىلغار تىرادىتسىيەلىرىدۇر .

يازغۇچىلارنىڭ فولكلور ئەنئەنىلىرىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسى ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ، دۇنيا قاراش ۋە ماھارىتى قاتارلىقلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تولۇق خەلقچىللىقى ، جەڭگىۋارلىقى ۋە يۇكسەك غايىۋىلىكى ئۇچۇن كۆرەش قىلغان ۋە ئۇنىڭ ئاساسىنى تىكلەشتە جان پىدالىق كۆرسەتكەن ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ ، نىمشېھىت ئارمىيە دامولا ، يازغۇچى زۇنۇن قادىر قاتارلىقلار خەلق ئاغزاكى ماتېرىيالىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشتا نەمۇنىلىك خىزمەت كۆرسەتتى ۋە بۇ جەھەت-

لەردە خاس ئۇسلۇب ياراتتى . ئۇلارنىڭ دەۋرنىڭ ئەكس ساداسى بولغان ئىنقىلابىي جەڭگىۋار مارشلىرى خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبىدا يارىتىلغانلىقى ئۈچۈن خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالدى .

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «تاھىر - زۆھرە» «چىمەنگۈل» ، «سامساق ئاكام قايناپدۇ» قاتارلىق دىراما ئەسەرلىرى بىۋاستە ئۇيغۇر خەلق ھېكايە - چۆچەكلىرى ۋە رىۋايەتلىرى ئاساسىدا يېزىلغان ياكى خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ئىجابىي تەسىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن .

تالانتلىق شائىر نىمشېھىت شېئىرلىرىنىڭ خەلق قەلبىدە مەڭگۈلۈك ئىز قالدۇرالىشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرىمۇ ئۆز ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغانلىقىدا ۋە ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ :

تال چۈشتەك بويۇڭغا ،
قىرغاۋۇلدەك خۇيۇڭغا ،
كۆچۈم يەتمەي تويۇڭغا ،
يېشىم سۈدەك ئاققان قىز .

قىلىچ ئوخشاش قېشىڭدىن ،
مەن ئايلىناي بېشىڭدىن .
يىراق قىلما قېشىڭدىن ،
كۈلۈپ قويۇپ قاچقان قىز .

(«قىز» ناملىق شېئىرىدىن)

يۇقىرىقى پارچىلارنىڭ مەزمۇن قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ شەكىل ۋە بەدىئىي ۋاستىلىرىگىچە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا شۇنچىلىك يېقىنكى ، ئۇنى خەلق قوشاقلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش قىيىن .

تالانتلىق يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ پىروزا ۋە دىراما ئىجادىيىتى-

ده ، جۇملىدىن بىر قىسىم شېئىرلىرىنىڭ مەسىلىلىرىدىمۇ بۇ نۇقتا ناھايىتى روشەن گەۋدىلەنگەن ، شۇنداقلا پېشقەدەم شائىر تېيىپجان ئىلىيوپنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا جەڭگىۋار ، ئوتلۇق شېئىرلىرى ئارقىلىق سوتسىيالىستىك غايىلەرنى تەرغىب قىلىشىدا فولكور ئەنئە-نىلىرى ئىنتايىن چوڭ رول ئويناىدى ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تەسىرىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن .

شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى ، پەقەت ئازادلىقتىن كې-يىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىدە يېڭىچە قەدەم تاشلاندى . ئازادلىقتىن كېيىن يېتىشىپ چىققان كۆپلە-گەن شائىر ۋە يازغۇچىلىرىمىز ئاڭلىق ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتە-نىڭ تېمىسى ۋە سۈژىتى ئاساسىدا بىر قاتار ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلا-دى . يېڭىدىن سەھنىگە چىققان «غېرىب- سەنەم» ، «پەرھاد - شې-رىن» «تاھىر - زۆھرە» قاتارلىق ئوپېرالار بۇ ساھەدىكى ئىجادىي تەجرىبىلەرنى بېيىتتى . شۇ نامدىكى خەلق داستانلىرى ۋە قىسسىلە-دىكى ئىنسانپەرۋەرلىك ، ئەركىنلىك ، باراۋەرلىك غايىلىرى ، ۋاپا ۋە ساداقەت ، چىن مۇھەببەتنى ئۇلۇغلىغۇچى تېمىلارنى مەزكۇر دىراما-تورگلار ئۆز ئەسەرلىرىدە مەركىزىي مەسىلە قىلىپ قويدى . ئۇلاردە-كى ئاساسلىق لىرىك ناخشىلار ئەسلىدە خەلقىمىز ئارىسىدا يارىتىلغان ئاشۇ داستانلارنىڭ ناخشا كۆيلىرىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ نەچچە ئون يىللىق تەجرە-بىسى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ سۈزۈك بۇلاقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش ، ئۇنىڭدىكى قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئىجادىي ئۆگىنىپ ، يازما ئەدە-بىيات ئۇچۇن ئەڭ ئەھمىيەتلىك تېمىلارنى تېپىپ ، ئۆلمەس بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىشنىڭ ئاساسى قىلىشتۇر .

تېما جەھەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا بولغان ئىجابىي تەسىرىنى مۇھاكىمە قىلىشتا ، خۇددى كارنىي چوكۇسكى

ئېيتقاندەك ، تەتقىقاتچى ئۇچۇن يازغۇچى ئەسىرىدە ئۇچرىغان فوكلور ئېلېمېنتلىرىنىڭ قەيەردىن ئېلىنغانلىقىنى ياكى ئۇلارنىڭ دەسلەپكى مەنبەلىرىنى ئېنىقلاشتىن كۆرە ، سەنئەتكارنىڭ مەزكۇر فولكلور نەمۇنىلىرىنى ئىجادىي ئىشلەش مېتودىنى تەھلىل قىلىش ، قانداق قىلىپ فولكلور ماتېرىياللىرى ئاپتور قەلىمى ئاستىدا ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ كىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى ، يەنى يازغۇچى ئۆز غايىسى ۋە ھېسلىرىنى ئىپادىلەشكە قانداق خىزمەت قىلدۇرغانلىقىنى ئېنىقلاش مۇھىمراقتۇر ، ئەلۋەتتە تېما جەھەتتىكى بۇنداق ئىجابىي تەسىرىنى يالغۇز بەدئىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىنلا ئۇچرىتىپ قالماستىن ، سەنئەتنىڭ باشقا تۈر ، ژانىرلىرىدىمۇ ، مەسىلەن مۇزىكا سەنئىتى ، ئۇسسۇل سەنئىتى ، ناخشا سەنئىتى ، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق تۈرلەرمۇ بۇنداق مۇقەررەرلىكتىن مۇستەسنا ئەمەس .

2 . پارس ، ھىندى ۋە ئەرەب ئەدەبىياتلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان پارس ، ھىندى ۋە ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن . شۇڭا ، بۇ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ، جۈملىدىن ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك . بۇ خىل تەسىر قەشقەرنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭ ئەلۋەتتە ئوبېيېكتىپ ۋە سۇبېيېكتىپ سەۋەبلىرى بار . ئوبېيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا ، شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغان يېشىل كارىدور — قەدىمكى «يىپەك يولى» دەۋرىدىلا «يېشىل مەرۋايىت» دەپ سۇپەتلەنگەن قەشقەر بىلەن ھىندى ، پارس ۋە ئەرەب خەلقلىرى ئارىسىدا قويۇق سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى بولغان . ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايونلار ، بولۇپمۇ ھىندى ۋە پارس (تاجىك ۋە ئوردۇلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئەللىرى بىلەن قەشقەر رايونى چېگرادىش بولۇپ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يېقىن تارىخىي قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئىدى ، ھەتتا

قەدىمكى ساكلار مەدەنىيىتى چەمبىرى بۇ رايونلار مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق گېـنى ۋە ئورتاق خېمىرتۇرۇچلىرىدىن بىرى ھېسابلىناتتى .

سۇبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا ، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئو-مۇمىيلىق ۋە ئورتاقلىق بۇ رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ، جۈملىدىن ئەل ئىچى ئەدەبىياتىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرغان ۋە يېقىنلاشتۇرغان پىسخىكە-لىق ئاساستۇر . مەلۇمكى ، مىلادىيەدىن بۇرۇن ھىندى مەدەنىيەت چەمبىرىدە بارلىققا كەلگەن بۇددا دىنى قەشقەر رايونىدا 10 ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن ھەمدە ئاشۇ تارىخىي دەۋرلەردە قەدىمكى سۇلى (قەشقەر) ، ئۇدۇن (خوتەن) ۋە كۇسەن (كۇچا) لار بۇددا مەدەنىيە-تىنىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇھىم مەركەزلىرىگە ئايلانغان . ئۇنىڭدىن كېيىن ئەرەب دۇنياسىدىكى ئىسلام دىنى شىنجاڭ رايونىدا ئاڭ بۇرۇن قەشقەرگە كىرىپ ، كەڭ تارقىلىپ قەشقەر رايونى ئۇزاققىچە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاڭ تېپىك مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان .

دېمەك ، يۇقىرىقى ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئامىللار پارس ، ھىندى ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرى بىلەن قەشقەرنىڭ كۆپ مەنبەلىك ۋە كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا سىڭىشىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىسىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

بىز تۆۋەندە پەقەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەھەتتە بۇ خىل تەسىرنىڭ تەپسىلاتىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز .

بىرىنچى ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

دەۋر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىـ-يادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەممىدىن كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخىي دەۋرىنى ئېنىقلاش مۇمكىنچىلىكى يوق . بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىشى ئاڭ كېيىن بولغاندىمۇ مىلادىـ-يەدىن خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تۇتىشىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي قوۋملارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى بولغان ساكـ-

لار بىلەن ئىران ئاريانلىرى بىللە ياشاۋاتقان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 — 7- ئەسىرلەردىكى ئورتاق جۇغراپىيەلىك مۇھىتقا باغلىنىش مۇمكىن . بۇ دەل مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىردە 12 مىڭ كالا تېرىسىگە ئالتۇن ھەل بىلەن پۈتۈلگەن زوروئاستېر دىنىنىڭ مۇقەد- دەس كىتابى «ئاۋېستا» دا پارس - تاجىك كىلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئىپتىخارى ۋە پېشۋاسى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ (مىلادىيە 940 — 1020) مىلادىيە 977- يىلىدىن 1007- يىلىغىچە 30 يىل ئەجىر سىڭدۈرۈپ ، «ئاۋېستا» نىڭ ئىلھامى بىلەن يېزىپ چىققان 120 مىڭ مىسرالىق يىرىك داستانى «شاھنامە» دە ، مىلادىيە 11- ئەسىردە رويابقا چىققان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېنسىكلوپېدىيەلىك ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن زاماناداش ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ، بۈ- يۈك شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىمۇ قەيت قىلىنغان ، ئورخۇن ئابىدىلىرىدىن «كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى» (مىلادىيە 732- يىلى كۆلتېگىننىڭ جىيەنى يوللۇغ تېگىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن) ۋە «بىلگەخاقان مەڭگۈتېشى» (مىلادىيە 735- يىلى تىكـ- لەنگەن) دا ، ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ تۈركلەرنىڭ نەسىل- كۆكى توغرىسىدا يازغان تارىخىي قىسسىسى «شەجەرەئى تەرەكىمە» دە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى نۇرغۇن تارىخىي ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە نامى زىكرى قىلىنغان تارىخىي رىۋايەتلىك شەخس ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) دەۋرىدۇر .

«شاھنامە» نىڭ «زال ۋە رۇدابە قىسسىسى» «ئىرانلىقلارنىڭ خىسراۋ ھۇزۇرىغا قايتىپ كەلگەنلىكى» ناملىق بابىغىچە ، جەمئىي 5535 بەيىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر (قەدىمكى تۈرانلار) نىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىي قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا خان ۋە ئۇنىڭ جەمەتلىرى بىلەن ئەپسانىۋى سۈلالە - كىيانىيلار سۈلالىسى (« شاھنامە » دە زالنىم شاھ زالنىڭ ئوغلى رۇستەم پالۋان تەرىپىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 932- يىللىرى قۇرۇلغانلىقى تەخمىنلىنىدۇ) دەۋرىدىكى نەچچە ئەۋلاد ئىران شاھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگى - جېدەللەر خاتىرىلەنگەن . ئافراسىياپ ھەققىدە ئەڭ دەسلەپ بىرقەدەر

تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن «شاھنامە» دىكى بۇ يازمىلارنىڭ دىققەتكە سازاۋەر توچكىسى شۇكى ، ئاشۇ يىراق تارىخ مۇساپىلىرىدە تۇرانلار (ساكلار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولغان تۈركىي تىللىق خەلق-لەر قەدىمكى سالنامىلەردا شۇ نام بىلەن ئاتالغان) بىلەن ئىرانىيلار-نىڭ ئورتاق جۇغراپىيەلىك مۇھىتتا قاياش - قانداشلىق مۇناسىۋەت توري ئىچىدە ياشىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلاردۇر . «شاھنامە» دىكى ئافراسىياپقا ئائىت ۋەقەلىكلەرنىڭ سۈزۈت ئىسخىمىسىدىن قا-رىغاندا ، پارس ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە «ئىنسانلارنىڭ تۇنجى ئەجدادى» دەپ تىلغا ئېلىنغان يىما (كىيۇمارىس) ئەپسانىۋى فىشىدا دىتلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى شاھى بولۇپ ، ئۇنىڭ چەۋرىسى پەرىدۇن (تەھمور) نىڭ سا-لىم ، تۇر ، ئىراج ئىسىملىك ئۈچ ئوغلى بولغانلىقى مەلۇم . ئافراسە-ياپ بولسا توران يەرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى تۇرىنىڭ نەۋرىسى دېيىلە-دۇ . ئىرانىيلار تارىخىدا ئەڭ كۆپ زىكرى قىلىنغان ۋە ئىران كىيا-نىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان رۇستەم پالۋان ئىراج (ئەڭ دەسلەپكى ئىران ۋە ئەرەب يەرلىرىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى) نىڭ پۇش-تى (ئىراجنىڭ چەۋرىسى) بولۇپ ، تۇرانىيلارنىڭ شاھى ئافراسىياپقا كۆيۈ ئوغۇل بولىدۇ . رۇستەمدىن سوھراپ ئاتلىق بىر ئوغۇل پەر-زەنت تۇغۇلىدۇ . ئافراسىياپنىڭ ھەمايىسىدە چوڭ بولغان سوھراپ تۇرانلارغا سەركەردە بولۇپ ، ئىرانغا يۇرۇش قىلىدۇ ، جەڭدە دادىسى رۇستەم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ . سوھراپنىڭ نەۋرىسى (رۇستەمنىڭ چەۋرىسى) سىياۋۇشنى ھەسەتخور ئەمەلدارلارنىڭ ئىغۋاسى بىلەن ئافراسىياپ بىر جەڭدە ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . سىياۋۇشنىڭ ئوغلى كەي-خىسراۋ (كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۇچىنچى پادىشاھى) دادىسىنىڭ قىساسى ئۈچۈن بوۋىسى ئافراسىياپنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . قەدىمكى گە-رېك تارىخچىسى ھېرودوت كەيخىسراۋنى ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بول-غان تۇمارىس سەركەردە ئۆلتۈرگەن دەپ مەلۇمات بېرىدۇ . دېمەك ، ئىرانىنىڭ ئەپسانىۋى سۇلالىلەر تارىخىدىكى كىيانىيلار سۇلالىسىدىن تاكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 550- يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 331-

يىلىغچە ھۆكۈم سۈرگەن ئاھمانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان 300 يىلغا يېقىن مەزگىللەردە تۇرانىيلار بىلەن ئىرانىيلار ئوتتۇرىسىدا ئەجداد - ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش جەڭگى - جېدەللىرى ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان . بۇ مۇرەككەپ ۋە سىرلىق تارىخي جەريانلار بىزگە ئاشۇ يىراق ئۆتمۈشتە تۇرانىيلار بىلەن ئىرانىيلار ئوتتۇرىسىدا ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغانلىقىدىن ئىبارەت بېرىدۇ . كېيىنكى دەۋرلەرگىچە سوزۇلغان پارس مەدەنىيىتى ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى بىلەن تۇرىكي تىللىق خەلقلەرنىڭ ، بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر - بىرىگە سىڭىشىشى ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ يىراق تارىخي مەنبەسى ئەنە شۇ بولۇشى مۇمكىن .

دەرۋەقە ، ئۇيغۇر ، بولۇپمۇ قەشقەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا تارىخي شەخس ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) ، رۇستەم پالۋان ، جەمشىد ، تۇمارىس سىياۋۇش ، كەيخىسراۋ قاتارلىق شاھلار ۋە مىللىي قەھرىمانلار توغرىسىدىكى قىسسە - ھېكايەتلەرنىڭ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلىشى بىۋاستە ھالدا پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە باغلىنىدۇ . «شاھنامە» ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر (تۇمارىس رىۋايىتى ، شىراق رىۋايىتى قاتارلىقلار) ھەمدە جەمشىد ، پەرىدون ، رۇستەم پالۋان ، سىياۋۇش ، كەيخىسراۋ ، قانخور شاھ زال (زەھھاك) قاتارلىق يېرىم ئەپسانىۋى ، يېرىم تارىخي شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلىك قىسسىلەر پارس مەنبەلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ ، ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ، بولۇپمۇ قەشقەر ۋايىزلىق - مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ قىزغارلىق تېمىسىغا ئايلىنىپ كەتكەن .

بولۇپمۇ يەكەن خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە قەشقەر ۋە خوتەن رايونلىرىدا بىر مەزگىل پارس تىلى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن . بۇنىڭ بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ كۆپلىگەن ئوقۇمۇشلۇقلىرى پارس تىلىدىكى ئەسەرلىرىنى ، جۈملىدىن پارس خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك

نەمۇنىلىرىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شىۋىسى ئاساسىدا تەرجىمە قىلىپ ياكى ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەپ ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى بېيىتتى . پارس ئەل ئەدەبىياتىنىڭ قامۇسى بولغان فىردەۋسىنىڭ بۇيۇك «شاھنامە» سى يەكەنلىك شاھ ھىجران بىلەن ئەدىب خامۇشا- خۇن تەرىپىدىن مىلادىيە 1751 — 1752- يىللىرى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ ، «شاھنامە تۈركي» نامىدا كەڭ تارقىتىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى رۇستەم ، جەمشىد ، ئىسكەندەر قاتارلىق داستانلار ۋە باشقا رىۋايەتلىك قىسسىلەر ئۇيغۇر ۋايىزلىق ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ كۆپ زىكرى قىلىنىدىغان مەزمۇنى بو- لۇپ قالدى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇرچە «جەمشىدنامە» ، «رۇستەم پالۋان» ، «ئىسكەندەرنامە» قاتارلىق يىرىك تەقلىدي ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلدى .

مەنبەئەشۇناسلىق تەتقىقاتى نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، دۇنياغا مەشھۇر «پەرھاد - شېرىن» داستانىنىڭ دەسلەپكى رىۋايەتلىرىمۇ ئىراندا پەيدا بولغانلىقى مەلۇم . بەزىلەر ھەتتا «ئاۋىستا» دىمۇ خىراۋ نامى بىلەن باغلانغان «خىسراۋ ۋە شېرىن» رىۋايىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ ، بۇ رىۋايەتلىك داستان تۇنجى قېتىم «شاھنامە» ئارقىلىق يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىلگەن . بىراق ، ئۇنىڭ «شاھنامە» دىكى نۇسخىسىدا پەرھاد ئوبرازى يوق ئىدى . ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدىن كېيىن 12- ئەسىرگە كەلگەندە نىزامى گەنجەۋى (مىلادىيە 1141 — 1209- يىللار) «خىسراۋ ۋە شېرىن» ناملىق داستانىنى يېزىپ ، ئۆزىنىڭ «خەمسە» سى ئىچىگە كىرگۈزدى . نىزامى بۇ داستانىغا پەرھاد ئوبرازىنى قىستۇرغان بولسىمۇ ، ئۇ يەنىلا باش قەھرىمان ئەمەس ئىدى . 15- ئەسىرگە كەلگەندە بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ، تۈركي شېئىرىيەتىنىڭ پىرى ئەلىشىر نەۋايى 11 مىڭ 560 مىسرالىق «پەرھاد - شېرىن» داستانىنى يېزىپ «نەۋايى خەمسە» سى ئىچىگە كىرگۈزدى . نەۋايى بۇ داستانىنى يازغاندا بۇرۇنقىلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئاددىي ئەمگەكچى پەرھادنى باش قەھرىمان ئوبرازى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ، پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ پاك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى-

نى ئەسەرنىڭ باش لىنىيەسى قىلدى ، خىسراۋنى پەرھاد - شېرىن تىراگېدىيەسىگە سەۋەب بولغۇچى نامەرد ، خىيانەتكار تاجاۋۇزچى قەلىپ تەسۋىرلىدى . شۇندىن باشلاپ بۇ گۈزەل مۇھەببەت داستانى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ ، ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىرى تەرىپىدىن نەسرىي ۋە نەزمىي شەكىلدە ئېيتىلىپ كەلمەكتە . ھەتتا ئۇيغۇر ئەدىبلىرىدىن ئابدۇرەھىم نىزارىي ، مەھزون ، نىمشېھىت ئارىسىيە داموللا قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ تېمىدا مەخسۇس داستان - قىسسىلەرنى يېزىپ ، بۇ ئەسەرنى يەرلىك سۆزلىتىلار بىلەن بېيىتقان .

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە موللا سانجار ئىبنى ئىبراھىم كاشغەرىي مىلادىيە 1849- يىلى پارسلارنىڭ «بەختىيارنامە» ناملىق ھېكايە - چۆچەكلەر توپلىمىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ۋە ئۇنىڭغا خەلق ئارىسىدىكى بىر قىسىم ھېكايە - چۆچەكلەرنى قوشۇپ «جامىئول ھېكايەت» ناملىق خەلق چۆچەكلىرى مەجمۇئەسىنى تۈزگەن ، موللا مۇھەممەد تۆمۈر ياركەندىي 1709- يىللىرى ئەتراپىدا ھىندى كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نەمۇنىسى «كەلىلە ۋە دىمىنە» نى ، پارس شائىرى مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ «ئەخلاقۇلمۇھسىنىن» («ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى ھەققىدە») ناملىق ئەسىرىنى ، «يۈسۈپ- زۇلەيخا» قىسىسىنى ، «ھۆرلىقا» داستانىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلدى ، 14- ئەسىردە ھىندىستاندا ياشىغان خىسراۋ دېھلىۋى تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان «چاھار دەرۋىش» ناملىق ھېكايەتلەر توپلىمىنى 18- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرلىك قاسىم بېگنىم ناملىق ئەدىب ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تارقاتتى ، بۇ ئەسەرنى يەنە خوجا ياقۇپ ياركەندىيمۇ تەرجىمە قىلىپ تارقاتقان ، 1737- يىلى قەشقەرلىك مىرپازىل كېچىك ساتى ئىرانلىق مۇھەممەد ئىبنى خاۋەندشاھ ئىبنى مۇھەممەد مىرخۇەندنىڭ «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ، خوجا ياقۇپ ياركەندي ، موللا مۇھەممەد نىياز ، موللا مۇھەممەد ھەسەن ۋە مەۋلانا مۇھەممەد رەھىم قاتارلىقلار «داستانى مەھروماھ» ، «دارانىپاچ» ، «داستانى سەيفۇلمۇلۇك» ، «داستان ما-

لىك ئەجدەر» ، «داستانى بوزروھ مېھىر» ، «ئىسكەندەرنامە» ، «تەر-جىمەئى يۈسۈپ- زۇلەيخاجامى» قاتارلىق داستانلارنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تارقاتتى ، مۇھەممەد سادىق يېڭىسارى «مەجۇئەتولمۇھەققىن» ناملىق ئەسەرنى ، 1841- يىلى ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانا مۇھەممەد رېھىم ناملىق ئەدەب «تارىخى تەبەرى» نى ، 1853- يىلى موللا مۇھەممەد ھەسەن مۇتىۋەللى ئاخۇنۇم دېگەن كىشى «ئەجايىبۇلمەخلۇقات» ناملىق ئەسەرنى ، 1787- يىلى مۇھەممەد سىد-دىق رەشىدىي ناملىق ئەدەب «قابۇسنامە» نى ، 1697- يىلى قەشقەر-لىك نامەلۇم ئەدەب «قىسەسۇل ئەنبىيا» نىڭ پارسچە نۇسخىسى ، 1873- يىلى قەشقەرلىك نامەلۇم ئاپتور « مالىك ئەجدەر» داستانى ، «قىرىق تۇتى» قاتارلىق ھېكايىلەر توپلىمىنى ، 1706- يىلى يەكەن-لىك نامەلۇم ئەدەب «تارىخى بىناكى» ناملىق ئەسەرلەرنى..... پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ قول يازما شەكلىدە خەلق ئارىسىغا تارقىتىشتى . پارس مەنبەلىرىدىكى بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپچە-لىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى تەرىپىدىن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان بو-لۇپ ، ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى بىلەن بىرگەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاغزاكى ھالدا كەڭ تارقىلىپ قەشقەر مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ قالغان «نوشىرىۋان قىسسە-سى» ، «لوقمان ھېكىم ھەققىدە ھېكايەتلەر» ، «قەھرىمانى قا-تىل» ، «ھاتەم ھەققىدە قىسسە» ، «سەنۇبەر» قاتارلىق داستان ، قىسسە-لەرمۇ پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىنغان .

ئىككىنچى ، ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-تىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەت-كەن تەسىرى قەدىمكى «ساك مەدەنىيىتى» دەۋرىدىلا باشلانغان . مىلا-دىيەدىن خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردە شىمالىي ھۇنلارنىڭ قىسىتىشى ۋە تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان ساكلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ پامىر ۋە قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان ، ھەتتا ئۇلارنىڭ

ئاساسلىق گەۋدىسى قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ ھىندى تۈزلەڭلىك-لىرىگە ماكانلىشىپ ، ئۇ يەرنىڭ ئەسلىي يەرلىك خەلقى بولغان ھىند-ى دىراۋىد (داريان — تۆۋەن تەبىقە) لارنى بويسۇندۇرۇپ ، ھەقىقىي مەنىدىكى «ھىندى ئارىيان» («ئالىي نەسەبلەر» مەنىسىنى بىلدۈرىد-ۇ) مەدەنىيەت دەۋرىنى يارىتىدۇ . ساكلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىدە ماكانلىشىپ قالغانلىرى شۇ جايلاردىكى ئەسلىي يەرلىك ئاھالىلەر تەركىبىگە سىڭىشىپ ، كېيىنكى قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىنى گەۋدە قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىتنونىمىنى ھاسىل قىلدۇ ، شۇنداقلا مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭ-غا يېتىپ كېلىشى بىلەن ھىندى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تېخىمۇ زور كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىغان . بۇددا نوملىرى-نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ ئىچىدە-كى بۇددا ھېكايىلىرىمۇ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان . بۇ ھەقتە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارغان پىروفېسسور ياڭ فۇشۇ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا ھېكايىلە-رىنىڭ 200 پارچىدىن ئاشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ .[1] ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ ھېكايە - چۆچەكلەر تەرجىمە قىلىنغاندا ، ئۇيغۇرلار-نىڭ قىزىقىش ئادەتلىرىگە ئاساسەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ، بەزى مەزمۇنلىرى چېقىرىپ تاشلانغان ياكى قوشۇلغان . بۇگۈنكى كۈندە بۇ تېپتىكى ھېكايە - چۆچەكلەر ئاللىقاچان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-تىنىڭ تەركىبىگە ئايلىنىپ كەتكەن . ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغە-نى ھىندى كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ مەشھۇر ھېكايە - چۆچەك ۋە مەسەللەر توپلىمى بولغان «بەشنامە» (سانسكرىت تىلىدا «پانكاتا-نترا») ھېكايەتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئارقا - ئارقىدىن تەرجىمە قىلىنىشى ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغانلىقى ھېسابلىنىدۇ .

---

① ئوسمان ئىسمائىل تارىم : «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى 2009- يىلى نەشرى ، 151- بەتتىكى نەقىلدىن .

«بەشنامە» نىڭ دەسلەپكى يازما نۇسخىسى ئەڭ دەسلەپ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇ نۇسخا ھازىر گېرمانىيە دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسى ۋە بېرلىندىكى ھىندى سەنئەت مۇزېيىدا ساقلانماقتا. لېكىن، بۇ تەرجىمە نۇسخا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلالمىغان. بۇ ھېكايىلەر توپلىمىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان نۇسخىسى 18- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا «بەشنامە» نىڭ ھىندى تىلىدىن پارس تىلىغا (6- ئەسىردە ئىرانلىق بەرزويە ئىسىملىك كىشى پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇ كىتابنى ھىندى تىلىدىن پەھلىۋى تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنىڭغا «كالوكاگا ۋە داماناگا» دەپ ئات قويغان)، پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا (مىلادىيە 750- يىللىرى ئابدۇللا ئىبنى مۇقەففا دېگەن كىشى ئۇنى پەھلەۋى- پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ «كەلىلە ۋە دىمنە» دەپ ئاتىغان)، ئەرەب تىلىدىن يەنە پارس تىلىغا (مىلادىيە 1142- يىلى ئابدۇلھەمىد دېگەن كىشى ئەرەب تىلىدىكى «كەلىلە ۋە دىمنە» نى پارس تىلىغا ياندۇرۇپ تەرجىمە قىلغان) مەزكۇر نۇسخىنى موللا مۇھەممەد تۆمۇر ياركەندىي 1709- يىللار ئەتراپىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئاساری ئىمامىيە» دەپ قوشۇمچە ماۋزۇ قويغان. مەزكۇر ئەدىب بۇ ئەسەرنى ئىجادىي تەرجىمە قىلغان ھەمدە بۇ ئەسەرنىڭ مەنبەسى، مەزمۇنى، ھەرقايسى تىللارغا تەرجىمە قىلىنىش ئەھۋالى، دۇنياۋى تەسىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ «مۇقەددىمە» يېزىپ ئەسەرنىڭ بېشىغا قىستۇرغان. بۇ تولۇقلانغان ۋە ئىجادىي ئۆزگەرتىلگەن نۇسخا ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان ھېكايە- چۆچەك ۋە مەسەللەر ئاللىقاچان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ كەتتى. «بەشنامە» گە ئوخشاش چوڭ تېپتىكى ھىندى خەلق ھېكايەتلىرى توپلىمىدىن يەنە بىرسى «تۇتىنامە ھېكايەتلىرى» بولۇپ، بۇ توپلامنى 14- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھىندىستاندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىراقلىق نەخشەبى دېگەن ئەدىب سانسكرىت تىلىدىن پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ قايتىدىن رەتلەپ چىققان.

مەزكۇر توپلامدا 70 پارچە ھېكايە بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى «بەشنامە» دىن ئېلىنغانلىقى مەلۇم . «تۇتىنامە» نىڭ پارسچە نۇسخە- سىنى 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىسمى نامەلۇم بولغان بىر ئەدىب قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلىپ ، «قىرىق تۇتى» دەپ نام بەرگەن . بۇ ھېكايە توپلىمىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «تۇتىنامە» ۋە «قىرىق تۇتى» نامى بىلەن قولدىن - قولغا كۆچۈرۈلگەن بىرقانچە نۇسخىسىنىڭ بارلىقى مەلۇم .

ھىندى بۇددا ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، دىنىي دەستۇرلاردىكى ، بۇددا نوملىرىدىكى ھىندى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ، قوشاق - بېيىتلار ، قەسىدىلەر ، ماقال - تەم- سىللەر ، ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە تېپىشماقلارنى ئۆزلەشتۈرۈپ كەڭ قوبۇل قىلغاندىن باشقا يەنە ھىندى ئېپوسلىرى ، دىراما ۋە يىرىك ئېپىك ئەسەرلەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ بېيىتقان . مەسىلەن :

ھىندى كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى دۇنياغا مەشھۇر ئىككى چوڭ ئېپوس («ماخاپخاراتا» ۋە «رامايانا») نىڭ بىرى بولغان «رامايانا» ئېپوسى (سانسكرىت تىلىدا خاتىرىگە ئېلىنغان بۇ ئېپوس يەتتە قە- سىم ، 24 مىڭ بېيىتتىن تەركىب تاپقان) قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان . تۇرپاندىن مەزكۇر ئېپوسنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىدىن باشقا يەنە دۇنخۇاڭدىن ئۇنىڭ ئۇدۇن تىلىدىكى ۋە توخرى تىلىدىكى نۇسخىلىرى- نىڭ پارچىلىرىمۇ تېپىلدى . بۇ نۇسخىلار ھازىر بېرلىندىكى گېرما- نىيە دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا . پىروفېسسور ياڭ فۇشۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن پەرقلىق ھالدا ، شىنجاڭ ۋە دۇنخۇاڭ رايونلىرىدا ‹رامايانا› ، ئېپوسى ئىنتايىن كەڭ تارقىلىپ ، ئۇنىڭ بىرنەچچە خىل مەزمۇندىكى ۋارىيانتلىرى بارلىققا كەلگەن . بۇ ھال ھىندىستان ئېپوسلىرىنىڭ بۇ يەردە كۆچ-

لۇك تەسىر قوزغىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .»[1] بۇ دەۋردە يەنە بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت يىرىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇق» بەشبالىقلىق مەشھۇر تەرجىمان سىڭقۇ سەلى تەرىپىدىن قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان . 730 بەت ، 16 مىڭ 60 قۇردىن تەشكىل تاپقان . ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىسىنى رۇس ئالىملىرىدىن س . ئى . مالۇۋ مىلادىيە 1909 — 1911- يىللىرى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇ-چۈەن ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇر (يۇگۇ)لار ئولتۇراقلاشقان ۋاڭ شىگو يېزىسى يېنىدىكى بۇتخانىدىن تاپقان ھەمدە 1915 — 1917- يىللىرى رادلوۋ ۋەمالۇۋ تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلۇپ ، خەلقئاراغا تونۇشتۇرۇلغان . بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا نۇسخىلىرى بىلەن سانسكرىتچە ، توبوتچە (تىبەتچە) ، موڭغۇلچە نۇسخىلىرىمۇ بولۇپ ، بۇ نۇسخىلار ھازىر بېرلىن ۋە پېتېربۇرگ مۇزېيلىرىدا ساق-لانماقتا . «ئالتۇن يارۇق» تا بۇددا ئەقىدىلىرى ۋە شۇنىڭغا باغلىق ھېكايەتلەر ناھايىتى گۈزەل بەدىئىي شەكىلدە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى ئۈچۈن تەسىرى زور بولغان .

بۇددا نوملىرى ئىچىدىن يەككە ھالدا ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىنىپ تارقىتىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە يەنە «چاشتانى ئىلىگ بەگ» قىسسىسى بىلەن «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» (ياكى 〈شاھزادە قالىيامقارا ۋە پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت〉) ناملىق ئىككى يىرىك قىسسە ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ ، شۇنداقلا «ياغاچچى بىلەن رەسسام» ھېكايىسىمۇ قەدىمكى ھىندى تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجە-مە قىلىنغان مەشھۇر ھىندى خەلق ھېكايىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمانلىرى ئېنىق ئەمەس . ئەمما ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلەشمە نۇسخىلىرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈش جەريا-نىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ھېسسىياتى ۋە ئوي - پىكىرلىرى قوشۇلۇپ

---

① ئوسمان ئىسمائىل تارىم : «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009- يىلى نەشرى ، 157- بەتتىكى نەقىلدىن .

تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن ، شۇنداقلا ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قىممەتلىك ئەدەبىي يادىكارلىققا ئايلانغان .

يۇقىرىقىدەك پىروزا ئەسەرلىرىدىن باشقا ، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قەدىمكى ھىندى بۇددا دىرامىلىرىنىڭ ئۇلگىسى بولغان «مايتىرى سىمىت» قا ئوخشاش چوڭ ھەجىملىك دىرامىلارمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، ئۇيغۇر قەدىمكى دىراما سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغان . «مايتىرى سىمىت» (مايتىرى بىلەن ئۈچرىشىش) 27 پەردىلىك چوڭ ھەجىملىك سەھنە ئەسىرى بولۇپ ، ئۇنى ئالدى بىلەن يەنجى (قاراشەھەر) بۇددىستلىرى دىن ئارياچانتىرى سانسكرىت تىلىدىن توخرى تىلىغا تەرجىمە قىلغان ، ئۇنىڭدىن كېيىن پىرتانراكشىت ئىسىملىك بۇددىست ئۇيغۇر تەرجىمانى توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلغان .

يۇقىرىقى بايانلارنى خۇلاسە قىلغاندا ، ھىندى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك ، كۆپ قاتلاملىق بولۇپ ، مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلانغانلىقى مەلۇم . بۇ خىل تەسىر بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ھالدا تاكى 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان .

ئۇچىنچى ، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن ، بولۇپمۇ شەرقتە قەشقەرنى ، غەربتە سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» دىن تارتىپ باشقا دىنىي دەستۇرلارغىچە بولغان بارلىق مۇھىم دەستۇرلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب تىل يېزىقىدا بولغان ، دىنغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق پائالىيەتلەردە ئەرەب تىلى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن ، ھەتتا قەش-

قەر قاتارلىق ئىسلام مەدەنىيىتى مەركەزلىرىدىكى مائارىپ مۇئەسسە-
سەلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئەرەب ئىسلام مائارىپى ئەندىزىسى بويىچە تەشكىل-
لەنگەن ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ، شۇنىڭدەك ئەرەب ئالىملىرى بىلەن
پارس ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوقۇمۇشلۇقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى
ئىلمىي پائالىيەتلەرمۇ ئەرەب تىلىدا ئېلىپ بېرىلغان . قاراخانىيلار
سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مە-
دەنىيىتى مەركەزلىرىدە ، بولۇپمۇ قەشقەردە سۇلتان سۇتۇق بۇغرا
قاراخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان «ساچىيە مەدرىسەسى» ، قەشقەر دۆلەت-
باغدىكى «ھەمىدىيە مەدرىسەسى» ، قاراخانىيلار سۇلالىسى خان جەمە-
تى تەرىپىدىن قۇرۇلغان «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» قاتارلىق ئىسلام
ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىسلام دىنى ۋە قۇرئاننى ئۆزىنىڭ بارلىق
ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنىڭ مەركىزى قىلغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭدا يەنە
ئىسلام قانۇنى ، ئەرەب تىل - ئەدەبىياتى ، پەلسەپە ، لوگىكا ، ئىلمى
تېب ، ئىلمى ھېكمەتكە دائىر ئىلىم تۈرلىرى تولۇق تەسىس قىلىنغا-
نىدى . ئىسلام ئىدىئولوگىيەسى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئەرەب-
پارس ئەدەبىياتىنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىشى ، مەدرىسە-
لەردە ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنىڭ پاساھەت ۋە بالاغەت ئىلىملىرى ،
بولۇپمۇ ئىلمى ئارۇزدا ئېرىشكەن نەزەرىيەۋى ئۇتۇقلىرىنىڭ سىستې-
مىلىق ئوقۇتۇلۇشى ۋە بۇ ساھەدىكى ئەنئەنە ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ
ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتىغا تەتبىق قىلىنىشى نەتىجىسىدە خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتىدا
ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىرمۇنچە يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى ،
بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ھەقىقىي مەنىدىكى ئارۇز ۋەزنىنىڭ
سىڭىپ كىرىشى ، قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر - قوشاقلىرىغا خاس بولغان
مىسرالارنىڭ بېشىدا قاپىيەلىشىدىغان «باش قاپىيە» شەكلىنىڭ پەي-
دىنپەي ئەمەلدىن قېلىپ ، مىسرالارنىڭ ئاخىرى قاپىيەلىنىدىغان قا-
پىيە شەكلىنىڭ شېئىرىيەتتە ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىشى ، مەسنە-
ۋى ، رۇبائىي ۋە غەزەل قاتارلىق كۆپلىگەن شېئىرىي شەكىللەرنىڭ
كىرىپ كېلىشى ۋە پەيدىنپەي ئومۇملىشىشى ، شۇنداقلا مۇكەممەل

سۆزىتلىق شېئىرىي داستانچىلىق شەكلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ، ئىسلام ئەقىدىلىرى ، ئىسلام ئېلىسەپىسى ۋە تەسەۋۋۇپ ئىدىيەلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆرۈنەرلىك ئەكس ئېتىلىشى قاتارلىق يېڭىلىقلارنى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەن دېيىش مۇمكىن . دەرۋەقە ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈلىنەگەن مەزگىللىرىدە كۈندىن - كۈنگە خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىۋاتقان ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىمۇ يېڭى گۈللىنىش مەنزىرىسى نامايان بولغانىدى . بۇنداق يېڭى يۈزلىنىش ۋە گۈللىنىش ھالىتىنى شۇ دەۋرنىڭ بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەلىك ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ناھايىتى ئىخچام ھالدا «بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان»[1] دەپ ناھايىتى توغرا سۈرەتلىگەن .

يىغىپ ئېيتقاندا ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەر ئىچىدە ئىسلام دىنى مەزمۇنىدىكى قىسسە - داستانلار ، مەسىلەن «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋەللۇتنامىسى» ، «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتنامىسى» ، «تۆت چاريا قىسسىسى» ، «زەيىد ئەنسارى» ، «پادىشاھى ھوججاز» ، «شەھىرى بەلقە» ، «بابا رەۋشەن» ، «ئون دەرياھى بېھىش» ، «كېيىكنامە» ، «ئىفتارنامە» ، «قۇربانناممە» ، «كەربالا قىسسىسى» ، «ئىمام مەھدى» ، «ئەبۇمۇسلىم» ، «قىيامەتنامە» ، «مالىك ئەجدەر» ، «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ، «ئىمام ھەنىپە دەۋرانى» ..... قاتارلىقلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ناسىرىددىن رابغۇزى تەرىپىدىن يېزىلغان «قىسەسۇل ئەنبىيا» ئەرەبلەر ئىچىدە تارقالغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر ۋە ھېكايەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن . رابغۇزى ئۆزىنىڭ بۇ كىتابىدا «قۇرئان كەرىم» دىمۇ نامى زىكىر قىلىنغان «يۇسۇپ - زۇلەيخا» قىسسىسىگە ئالاھىدە ئورۇن بەرگەن . بۇ قىسسە ئەڭ دەسلەپ يەھۇدىيلار ئارىسىدا

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981- يىلى ، نەشرى 1 توم 5- بەت .

مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، كېيىن ئەرەب ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ كەڭ تارقالغان . ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن «لەيلى - مەجنۇن» داستانىمۇ ئەرەب ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان . «لەيلى - مەجنۇن» رىۋايىتى ئەڭ دەسلەپ 7- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولغان . بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملارنىڭ بەزىلىرى مەجنۇن تارىختا ئۆتكەن شەخس ، ئۇ ئەرەبلەرنىڭ ئامىر قەبىلىسىدىن چىققان قەيىس ئىبىن مۇلاۋۋاھ ناملىق شائىرنىڭ پىروتوتىپى ، ئۇ ئۆز قەبىلىسىدىكى لەيلى ئىسىملىك قىزغا كۆيۈپ قېلىپ ، ئۇنىڭغا ئاتاپ نۇرغۇن شېئىر - قەسىدىلەرنى يازغان ۋە ئۆزىنى يوشۇرۇن تۇتۇش ئۈچۈن «مەجنۇن» دەپ تەخەللۇس قويغان ، دەپ قارايدۇ . 7- ئەسىردىن 10- ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا لەيلى بىلەن مەجنۇن ھەققىدىكى رىۋايەتلەر مۇكەممەللىشىپ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تارىلىدۇ ۋە كۆپلىگەن كىلاسسىك ئەدىبلەر بۇ گۈزەل خەلق رىۋايىتىنى داستانلاشتۇرىدۇ . 15- ئەسىرگە كەلگەندە ئەلىشىر نەۋايى بۇ رىۋايەتنى يۇكسەك تىراگېدىيەلىك گۈزەللىككە ئىگە داستان قىلىپ يېزىپ چىققان ، 7266 مىسرادىن تەركىب تاپقان . ئۇنى 1813- يىلى موللا سىددىق ياركەندي نەسرىيلەشتۇرگەندىن كېيىن خەلق ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقالغان .

ئەرەبلەرنىڭ مەشھۇر ھېكايە - چۆچەكلەر توپلىمى «مىڭبىر كېچە» («ئەلىچ لەيلى ۋەلەيلە») نىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى بىرقەدەر گەۋدىلىك بولۇپ ، دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە بولغان بۇ ئەسەرنى 18- ئەسىردە مۇھەممەد ىبنىنى ئابدۇللاخان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تارقاتقان . ئۇنىڭ يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا تەرجىمە نۇسخىلىرىمۇ بار . خۇددى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى جاڭ جىڭيى ئېيتقاندەك ، «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن نۇرغۇن چۆچەكلەر بىلەن 〈مىڭبىر كېچە〉 دىكى چۆچەكلەر مەزمۇن ، بايان ئۇسلۇبى ۋە قۇرۇلما شەكلى جەھەتلەردە يېقىن كېلىدۇ ياكى ئوخشايدۇ ، بۇ ھال ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ〈مىڭبىر

كېچه› دىكى چۆچەكلەرنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .»[1] بىز يۇقىرىدا پارس ، ھىندى ۋە ئەرەب خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا ، ئاساسەن قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمەلىيىتىنى نۇقتا قىلغان ھالدا قىسمەن باشقا رايونلاردىكى تەرجىمە مۇھىتىنى قوشۇمچە قىلدۇق . يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ۋە بىر - بىرىگە سىڭىشىشى يازما ئەدەبىياتقا ئوخشىمىغان ھالدا ئىنتايىن كەڭلىككە ، ئومۇمىيلىققا ۋە تەبىئىيلىككە ئىگە بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى يەككە - يېگانە ، مۇستەقىل بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان ئەمەس ، بەلكى ئۇ كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېسىل خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ، قوبۇل قىلىش ، ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئۆز مىللىتىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى بېيىتىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدۇ . بۇنداق ئۆزئارا تەسىر ئەلۋەتتە تەڭ نىسبەتتە بولمايدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى نوقۇل ھالدا مۇتلەق ئەينەن قوبۇل قىلىش جەريانى بولماستىن ، بەلكى قوبۇل قىلغۇچى تەرەپ دائىم دېگۈدەك ئۆز مىللىتىنىڭ تۈرمۇش ئۆرپ- ئادىتى ، سەنئەت- ئەنئەنىلىرى ، ئېستېتىك تەلەپلىرىگە ئاساسەن ئىجادىي ئۆزگەرتىپ روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە قىلىدۇ . شۇڭا ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ۋاريانتلىرى كۆپ بولۇپ ، ئۇنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئايرىش بىرقەدەر قىيىن . شۇڭا ، ھەر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشى ۋە ئۆزئارا تەسىرىنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋەتلىرى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ . تۆۋەندە قەشقەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت تۈر - ژانىرلىرىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز .

---

① ئوسمان ئىسمائىل تارىم : «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009- يىلى نەشرىدىن ئېلىندى .

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ قويۇش كېرەككى ، خۇددى يازما ئەدەبىـ
ياتقا ئوخشاش ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىمۇ قۇرۇلما شەكـ
لى ، تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى ۋە غايىۋى بەدئىي خۇسۇـ
سىيەتلىرىگە ئاساسەن ئۆزئارا ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر بار بولۇپ ،
خاسلىق جەھەتتىن مۇئەييەن تۈر (Rod) ، گۇرۇپپىلارنى تەشكىل
قىلىدۇ . بۇنداق خاسلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلەرنى ئۆلچەم قىلىپ
كىلاسسىفىكاتسىيەلەش ئەدەبىيات ئىلمىدە تۈر ۋە ژانىر ئاتالغۇسى
بىلەن ئىپادىلەنگەن . مەلۇمكى ، ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى گىرېك پەيلاـ
سوپى ئارىستوتېل (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 384ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن
بۇرۇنقى 322ـيىللار) بەدئىي ئەدەبىياتنى ئېپوس (ئېپىكا) ، لىرىكا
ۋە دىراما دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىغان . ئارىستوتېلنىڭ بۇ قارىشىنى
نېمىس پەيلاسوپى گېگېل (مىلادىيە 1848 — 1811ـ يىللار) ۋە
ئۇلۇغ رۇس ئىنقىلابى دېموكراتى ، ئاتاقلىق ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى
ۋ . گ . بېلىنىسكىلارمۇ قۇۋۋەتلىگەن . شۇنىڭدىن بۇيان ئەدەبىيات
مۇشۇ ئۈچ چوڭ تۈر بويىچە تۈر ۋە ژانىرلارغا ئايرىلىپ كەلگەن .
بۇنداق بولۇشنى ئومۇملۇق جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغىمۇ
تەتبىقلاش مۇمكىن . لېكىن ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆز ئالدىغا
مۇستەقىل پەن بولۇش خاراكتېرى بىلەن ، مۇقەددىمە قىسمىدا بايان
قىلغىنىمىزدەك ، يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدۇ . بۇ پەرقلەر ئاسا
سەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى ، مەزمۇن قاتلىمى ۋە شەكىل ئۆزگىچىلىكلە
رىدە روشەن گەۋدىلىنىدۇ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
ئەسەرلىرى كوللېكتىپچانلىققا ، ئاغزاكىلىققا ۋە ئۆزگىرىشچانلىققا
ئىگە بولغاچقا ، ئۇنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرىمۇ مۇتلەق ئومۇملۇققا ئىگە
ئەمەس . شۇڭا ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن ئۆزگىچە بولغان
بەزى ئاغزاكى ئەسەرلەرنى يۇقىرىقى ئۈچ تۈرنىڭ ھېچقايسىسىغا كىر
گۈزۈش مۇمكىن ئەمەس . مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى نەزەردە تۇتقان
ھالدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى
ئايرىمچە تۈر ۋە ژانىرلارغا ئايرىلغان .

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئىنتايىن باي ، تۇگىمەس بىر

خەزىنە . ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئۇرپ - ئادىتى ، ئىدىيەۋى ئىشەنچىسى ، ئېتىقادى ، ئېستېتىك تەلىپى ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر شەكلى ، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلۇبى قاتارلىق جەھەتلەردىكى خاسلىقلىرى بىلەن باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ . بىز مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ ئالاھىدىلىكلەرنى شەرت قىلغان ھالدا قەشقەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۇر ۋە ژانىرلىرى رامكىسى ئىچىدە مەخسۇس بايان قىلىمىز .

قەشقەر كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ ، ئۇ جايدا ياشىغۇچى ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى تارىختا ئىنتايىن مول ۋە قىممەتلىك ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يارانقان . بۇ مىراسلار تارىخىنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا تاۋلىنىپ ۋە تاللىنىپ ، شۇ خەلقنىڭ روھىي بايلىقى سۈپىتىدە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن . ئەنە شۇنداق مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ يارقىن نەمۇنىلىرىدىن بىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھېسابلىنىدۇ .

قەشقەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەقىقەتەن مول بولۇپ ، تولىمۇ رەڭدارلىققا ۋە جەلپكارلىققا ئىگە . بىز بۇ تەتقىقات پىلانىمىزدا پۈتۈن ۋىلايەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 90% نى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق مىللەت — قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشنى ئاساس قىلىمىز .

دەرۋەقە ، ئومۇمىيلىك جەھەتتىن بىر مىللەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇنى رايونلار بويىچە ئايرىپ چىقىشمۇ بىرقەدەر قىيىنراق . لېكىن ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش ، تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىش جەريانلىرىنى ئىنچىكە كۆزەتكەندە ئۇنىڭ نىسپىي رايون تەۋەلىكى بايقىلىدۇ . بۇنداق بايقاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن يەرلىك تۇرمۇش پۈرىقى ، تىل ئالاھىدىلىكى ، تارىخىي ۋە جۇغراپىيەلىك نام ، ئۇسلۇب ۋە ژانىر ئۆزگىچىلىكى ، پىسخىك ۋە ئېستېتىك پەرقلەر قاتارلىق بەلگىلەرنى ئۆلچەم قىلىدۇ ، شۇنداقلا تارىختا شۇ رايونغا

مەنسۇپ دەپ قارالغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرىنىڭ توپلاپ رەتلىنىش جەريانلىرىغا ئاساسلىنىدۇ . بىزمۇ مۇشۇ شەرتلىك بەلگىلەر ئاساسىدا قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تۇر - ژانىرلارغا بۆلىمىز .

Ⅱ باب ئەپسانە (مىف) ۋە رىۋايەتلەر

§1 . ئومۇمىي چۈشەنچە

ھازىرقى زامان مەدەنىيەت ـ مەرىپەت دەۋرىدىكى ئىنسانلار ئۆز-لىرىنىڭ نىسبەتەن ئالغا كەتكەن ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئىدراكىي تۈيغۇلىرىغا يارىشا ماددىي مەدەنىيەت ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەتنىڭ كۆپ قاتلاملىق ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە تەسەۋۋۇردىن ھالقىغان ئاجايىپ يۈكسەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ۋە پارلاق كېلە-چەك ئۈستىدە ئۆزۈكسىز ئىزدىنىۋاتقان بۇ پايدىلىق پۈرسەتلەردە ئۆز-لىرىنىڭ كىملىكى ئۈستىدە قايتىدىن ئىزدەنمەكتە . شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار ئۆز روھىي دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي قاتلىمىنى بىلىش-تە ، روشەنكى ، يىراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ بىردىنبىر روھىي مۇ-جەسسىمى بولغان ئەپسانە ـ مىفلارغا مۇراجىئەت قىلماقتا . چۈنكى ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قېنىدىن پۈتۈلگەن بۇ ئەپسانىلەر ئىپتىدا-ئىي ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەڭ غايىۋى شەكىلدە ئىپادىلەپ بەرگەندىن سىرت ، ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلانغان ئىنسانىنىڭ ئۆز ۋۇجۇدى ۋە ئالەم ھەققىدىكى ئۇزۇكسىز ئىزدىنىشىنىڭ بەدىئىي ، پەلسەپىۋى يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە .

مەلۇمكى ، ئەپسانە ـ يىراق قەدىمكى دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئالەم-نىڭ يارىلىشى ، ئىنسانىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەمدە تۇرلۇك تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ھەققىدىكى سۇبىيېكتىپ خە-يال ھەم تەسەۋۋۇلىرىنىڭ فانتاستىك ئۇسۇلىدىكى ئىنكاسى ، ئىپتى-دائىي دەۋردىكى تەبىئەتلەشتۈرۈلگەن ، ئادەملەشتۈرۈلگەن روھىي مە-

بۇد (ئىلاھ) لار ياكى ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەتنى تەسۋىرلەشنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەپسانىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ۋە تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىرادىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇڭا، ئەپسانە ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ پەلسەپە، ئەخلاق، تارىخ، دىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىلىرى ۋە لوگىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولمىغان بىلىملىرىنىڭ مۇجەسسەملىرى. ئۇ ئىلىم - پەندىن تاشقىرى ئىلىم - پەن سۈپىتىدە، ساپ ئەقىل ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان ئاڭ كاتېگورىيەسى بىلەن قارىمۇقارشى بولۇپ، ئۇلار بىزنى ئۆزىمىزنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھالەتلىرىگە قايتا تىل، روھ، ئەنئەنە ۋە دىندىن ھالقىغان ئۇچۇر ۋاستىلىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن.

ئەپسانىشۇناسلىقتىكى بىرقەدەر ئومۇملاشقان چۈشەنچىلەردە، ئەپسانىلەر خاراكتېر جەھەتتىن خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ دېگەن قاراش ئالغا سۈرۈلىدۇ. دەرۋەقە، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا بىرخىل ئومۇملاشقان بەدىئىي شەكىل. لېكىن، بىز شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئەپسانە مەيدانغا كەلگەن دەۋردە ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن باشقا تەبىئىي، ئىجتىمائىي پەن ئىلىملىرى تېخى بۆلۈنۈپ كەتمىگەن ۋە پەنلەر تۈرى سىستېمىلاشمىغان، شۇ سەۋەبتىن ئەپسانىلەرنىڭ ساپ ئەدەبىي ياكى بەدىئىي مەنىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يەنە بەزى كىشىلەر ئەپسانە ئىپتىدائىي دىندىن، سېھىرگەرلىكتىن ياكى ساپ پىسخىكىلىق تۇيغۇدىن پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە بۇمۇ بىر تەرەپمىلىك قاراش. ئەپسانە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەڭ زور ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بىرخىل سىستېمىلاشمىغان ئاڭ كاتېگورىيەسى بولۇش سۈپىتىدە روشەنكى، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بەدىئىي خاتىرىسىدۇر. بىراق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئىلاھچىلىق قاراشلىرىمۇ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك رول ئوينىغان.

ئالدىنقىسى (رېئال ئىجتىمائىي تۈرمۇش) ئەپسانىلەردە مۇئەييەن دە-
رىجەدىكى تارىخىي ئىزلارنىڭ ساقلىنىشىغا ئاساس بولغان. كېيىنكە-
سى (ئىپتىدائىي ئىلاھ قارىشى) ئەپسانىلەرنى ئالاھىدە سىرلىق قىيا-
پەتكە ئىگە قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرقەدەر سىستېمىلاشقان قەدىمكى
ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار بىلەن ئىپتىدائىي دىنلاردىكى چوقۇنۇش ئوب-
يېكتىلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭداشلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت. شۇنداق
بولغاچقا ھەرقانداق ئەپسانە دىنىي ھەقىقەتلەر بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ
جۇغلانمىسى ھەمدە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ كۆللى ئالەمگە بولغان
چۈشەنچىسى بىلەن تەبىئەتنىڭ سىرلىق ھادىسىلىرىدىن قورقۇش،
ئەيمىنىش تۇيغۇلىرىنىڭ بىرىكمىسىدۇر.

دېمەك، ئەپسانىلەر قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ مەقسەت - مۇددىئا ۋە
قىممەت قاراشلىرى توغرىسىدىكى ئىدىيەلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى، ئىپ-
تىدائىي ئىنسان قەلبىنىڭ ئەينىكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئالەم
ۋە ئادەمنىڭ سىرى ھەققىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئويلىنىش سىستېمە-
سى؛ دەرىجىدىن تاشقىرى ئىلىم - پەن سىستېمىسى ۋە ئىپتىدائىي
ئىنسانلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە قارىتا ئىلىپ بارغان بىر مەشغۇ-
لات سىستېمىسى بولغاچقا، ئۇنى بىر خىل دۇنيا قاراش، بىر خىل
غايە، بىر خىل ئىشەنچ، بىر خىل ئېتىقاد، بىر خىل تەپەككۇر
شەكلى، بىرخىل ئەدەبىي شەكىل مەنسىدە قوللىنىشقا بولىدۇ.

قايسى ماكان، قايسى خەلق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قەدىمكى
دۇنيا ئەپسانىلىرىنىڭ مەزمۇن ماھىيىتىدە نۇرغۇن ئورتاقلىقلارنىڭ
بولۇشىغا قارىماي يەنە بەزى پەرقلەرمۇ مەۋجۇت بولىدۇ. بۇنداق
پەرقلەر دۇنيا مەدەنىيىتىنى ئوخشىمىغان تىپلارغا ۋە مىللىي مەدەنە-
يەت قاتلاملىرىغا ئايرىشنىڭ بىرخىل شەرتلىك بەلگىسى بولۇپ قال-
غان. ئەپسانىلەردە بۇنداق مىللىي پەرقلەرنىڭ شەكىللىنىشى جۇغرا-
پىيەلىك شارائىت، ئېتىقاد، پىسخىكىلىق تۇيغۇ، تىل قاتارلىق ئا-
مىللارنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن باغلىق بولۇپ، ئۇ ئاساسەن كېيىنە-
كى «سىستېمىلاشقان ئەپسانىلەر» تۈركۈمىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئادەتتە مىفولوگىيە تەتقىقاتىدا ئەپسانىلەر ئۆزلىرى بېسىپ ئۆتە-

كەن تارىخىي مۇساپىسىگە ئاساسەن ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ .

1 . ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان «يەككە ئەپسانىلەر» باسقۇچى . بۇ دەۋر ئەپسانىلىرىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى ، ھەربىر ئىنسان كۆز ئالدىدىكى رېئال شەيئىلەرنى كونكرېت ئوبرازلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ ، تېخى ئابستراكتىلاشقان مەنتىق تەپەككۇر چەمبىرى ھاسىل بولمىغان . ئىزاھلاش خاراكتېرىدىكى ئەپسانىلەر گۆدەكلىك باسقۇچىدىكى ئىنسانلارنىڭ كەمتۈك تىل بايانلىرى ۋە ئاددىي تەپەككۇرى ئاساسىدىكى مەنتىقسىز تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھالەتلىرىگە قارىتا تىل ، روھ ، ئەنئەنە ھەمدە دىندىن ھالقىغان ئۇچۇر ۋاستىسى بىلەن تەمىنلىگەن . «ئەپسانە» گىرېك تىلىدىكى «Mythos» (مىف) دىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، «غودۇڭشىماق ، ئېغىزدىن ئاۋاز چىقارماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . غەرب ئالىملىرىدىن فېرىدىرىخ ماكىس موللېر (1823 — 1900- يىللار) نىڭ قارىشىچە ، «تىلنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىنسان روھىنىڭ تەرەققىياتى ماھىيەتتە ئوخشاش بىر جەريانىنىڭ ئىككى تەرىپى بولۇپ ، بىز بىر مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي تىلىدىن شۇ مىللەتنىڭ قەدىمكى تەپەككۇرى ، ئېتىكىسى ، مەدەنىيىتى ۋە ئېتىقادىنى بىلەلمەيمىز . تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇچ تارىخىي باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن . بىرىنچى باسقۇچى بولسا «سۆزنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى» دۇر ؛ ئىككىنچى باسقۇچى بولسا «تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىل سىستېمىلىرىغا ئايرىلغان دېيالېكتلىشىش دەۋرى» دۇر ؛ ئۈچىنچى باسقۇچى بولسا «ئەپسانە دەۋرى ياكى دەسلەپكى يەككە ئەپسانىلەر شەكىللەنگەن دەۋر» دۇر .

دەرۋەقە ، ئىپتىدائىي تىل ھازىرقى زامان تىللىرىدەك ئىنتايىن ئابستراكتىلاشقان ئەمەس ، بەلكى يۇقىرى دەرىجىدە كونكرېتلىققا ئىگە ئىدى . شۇڭا ، ئىپتىدائىي تىل مەلۇم مەۋجۇتلۇقنى ئىپادىلىگەندە شۇ ئۇقۇمنى كونكرېتلاشتۇرغان ۋە ئۇنىڭغا مەلۇم «خاراكتېر» يۈكلىگەن . نەتىجىدە ئىپادىلەنگەن مەنە جەھەتتىن سۆزلەرنىڭ جىنسلىشىشى ، ئەمەلىي گەۋدىلىشىشى ھاسىل بولغان . ئىلاھلارغا دائىر

بايانلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي تىلىنىڭ ئەنە شۇنداق ئاددىي ، كونكرېتلاشقان ئىقتىدارىنىڭ نەتىجىسى ، تىلنىڭ بۇ خىل ئىپتىدائىي ھالىتى تىلشۇناسلىقتا «كەمتۈكلۈك دەۋرى» دېيىلىپ ، ئۇ بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى دەپ قارىلىدۇ . بۇ خىل قاراش بىرقەدەر مۇرەككەپ بولۇپ ، مەلۇم جەھەتتىن ئەمەلىيەتچانلىققا ئىگە .

2 . «سىستېمىلاشقان ئەپسانىلەر» نىڭ مەنتىقىلىشىشى ۋە ئابستراكتلىشىشى «يەككە ئەپسانىلەر» نى كەڭ كۆلەملىك ئۆزگەرتىپ ئىشلەش ، پىششىقلاپ ، ئومۇملاشتۇرۇش ، ھېكايىلەشتۇرۇش ، سىمۋوللاشتۇرۇش ئاساسىدا يارىتىلغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، «سىستېمىلاشقان ئەپسانىلەر» تۈركۈمى دائىرىسىدىكى ئەپسانىلەر نىسپىي ھالدىكى ھېكايىچانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ ، خاراكتېر ۋە تۈر جەھەتتىن ئەدەبىيات كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلغان . بۇ دەۋردە ئەپسانىلەرنىڭ تېمىسىدا ئىلاھىي قۇدرەت مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن . ئىلاھ ياكى يېرىم ئىلاھ مۇتىفى ئارقىلىق ئالەم ۋە ئادەم ، جۇملىدىن خىلمۇخىل تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرگەن . ئەركىن پىكىرنى ئاساس قىلغان شەخس (ئۆزلۈك) تەپەككۇرىنىڭ ئورنىنى كوللېكتىپ ئاڭغا بويسۇنغان ئابستراكتلاشقان تەپەككۇر ئىگىلىگەن . شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي تۈرمۇش قانۇنىيەتلىرى مۇئەييەن لوگىكىلىق قۇرۇلما ئىچىگە كىرىگەن . «سىستېمىلىق ئەپسانىلەر» مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ساپ تەبىئەتگۈيلۇقتىن ئىجتىمائىي فۇنكسىيەلىك قىممەت يارىتىشقا يۈزلەنگەن ھەمدە قۇرۇلما جەھەتتە تېخىمۇ كېڭىيىپ ، رېئاليەتلەرنىمۇ ھەزىم قىلالايدىغان ئەدەبىي ئىقتىدارغا ئىگە بولغان . نەتىجىدە «قەھرىمانلىق دەۋر» نىڭ جەڭگىۋار ناخشىسى بولغان ئېپوسلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن . شۇڭا ، مىفولوگىيە تەتقىقاتىدا بۇ دەۋر ئەپسانىلىرىنى ھەقىقىي مەنىدىكى ۋايىغا يەتكەن ئەپسانىلەر دەپ قارايدۇ .

3 . رايون خاراكتېرى ۋە مىللىيەتلىك گەۋدىلەنگەن ئەپسانىلەر باسقۇچى . ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا

كەلگەندە ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش ۋە تەبىقىلىشىش ئېڭى كۈچەيدى . نەتىجىدە ئۇرۇق ۋە قەبىلە توپىنى بىرلىك قىلغان مەدەنىيەت چەمبىرى شەكىللىنىپ ، سىنىپىيلىك ، مىللىيەتلىكنى ئۆزەك قىلغان ئىجتىمائىي ئاڭ كاتېگورىيەلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە باشلىدى . ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «سىستېما» نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە رايون خاراكتېرى ۋە مىللىيەتلىك گەۋدىلەنگەن ئەپسانىلەر قاتلىمى بارلىققا كەلدى . بۇ خىل ئەپسانىلەر ئىقتىدار جەھەتتىن تۈرلۈك - تۈمەن ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ تەدرىجىي قېلىپلىشىپ ، مۇئەييەن گەۋدە هاسىل قىلىشىدىكى مەنىۋى ئاساس بولۇپ قالدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ دەۋر ئەپسانىلىرى تۈر جەھەتتىن كۆپ خىل مەنبەلىشىپ ، ئۆزگىچىلىككە ئىگە رايونلار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى . ئەپسانىلەر خاراكتېر جەھەتتىن خەلقنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرىدىغان بىرخىل ئىزاھلىق بايان تىلى بولغاچقا ، تارقىلىش جەريانىدىكى تەبىئىي ئۆزگىرىشچانلىق ئۇنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىدۇر . شۇڭا ، هازىرغىچە يېتىپ كەلگەن هەر خىل ئەپسانە ماتېرىياللىرى پەقەت قەدىمكى ئەپسانىلەر خەزىنىسىنىڭ ناهايىتى ئاز قىسمىدىنلا ئىبارەت . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم ئەپسانە ماتېرىياللىرىمۇ ئۇنى كېيىنكى دەۋرگە تارقاتقۇچىلار-نىڭ تۈرمۇش ئالاھىدىلىكى ، تەپەككۇر ئۆزگىچىلىكى ، غايىۋى ئىنتىلىشى ، ئېتىقاد ۋە پىسخىكا جەھەتلەردىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن ئۇزۇك-سىز ئۆزگىرىپ تۇرغان . شۇڭا ، هازىر مەۋجۇت بولغان ئەپسانە ماتېرىياللىرى ئىپتىدائىي ئەپسانىلەرنىڭ هەقىقىي قىياپىتىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالمايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە هەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا هازىر تارقىلىپ يۈرگەن ئەپسانىلەر ۋاقىت تەرتىپى ، قۇرۇلما شەكلى ، تارقىلىش سۈرئىتى ، مۇتىف تىپى ۋە فۇنكسىيەسى (رولى) جەھەتلەردە بىردەك بولمايدۇ . بىرقەدەر ئومۇملاشقان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، ئەپسانە سىستېمىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مۇتىفلار ئاساسەن ئىككى چوڭ تىپ ۋە تۆت تۈردىن ئىبارەت .

1 . ئاسمان - زېمىننىڭ يارىلىشى هەققىدىكى ئەپسانىلەر ؛

ئاسمان - زېمىن ئارىسىدىكى تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر ؛

2 . ئىرق ۋە مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ؛

3 . ئىنسانىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە يىلتىزىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر ؛

4 . مەدەنىيەت (ئۆرپ - ئادەت ، ئېتىقاد ، قورال - سايمان تېخنىكا.....)نىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر .

بۇ پەقەت ئەپسانىلەرنىڭ مۇتلەق تىپى بولۇپ ، مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن ئەپسانىلەرنى ناھايىتى كۆپ تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن .

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ، جۇملىدىن ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تارقالىپ يۈرگەن ئەپسانىلەرمۇ دۇنيا ئەپسانە سىستېمىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغاچقا ، ئۇمۇ دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىگە ئوخشاش ھەم ئورتاقلىقا ، ھەم خاسلىققا ئىگە .

خاسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ يەرلىك تۈسى بىرقەدەر قويۇق بولۇپ ، شۇ رايونغا تەۋە يەر - جاي ناملىرى بىلەن باغلانغان ھەمدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا ئىسلام ئېتىقادى بىلەن يۇغۇرۇلغان . يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار بىرقەدەر كېيىن باشلانغاچقا ، ئەپسانە بىلەن رىۋايەت ، ھەتتا چۆچەكلەر بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن . شۇڭا ، ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ پەرقى ئاجرىتىلماي ، بىر مەنىدە قوللىنىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان . قۇرۇلما جەھەتتىن ئالغاندا ، مۇتلەق كۆپچىلىك قەشقەر ئەپسانىلىرى بايان ۋە ئىزاھلاش شەكلىدە تۈزۈلگەن بولۇپ ، ھېكايىلىق خۇسۇسىيەت ئاجىزراق . ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئەپسانىلەرنىڭ كۆپچىلىكى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرى ، قىسسە ، تارىخ ۋە ئەدەبىي ئەسەر ئىچىدىن ئورۇن ئېلىپ ، پۈتۈك شەكلىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن . مەسە-

لەن ، 11- ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بىرقەدەر چوڭقۇراق ۋە مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە 20 پارچىدىن ئارتۇق ئەپسانە ، رىۋايەت خاتىرىلەنگەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، رابغۇزنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ، مىرزا ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدىي»..... قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەردە ، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەپسانە- رىۋايەتلەر بار . ئۆتمۈشتە قەشقەر رايونىدا ۋائىزلىق - مەددادھاللىق ئەدەبىياتى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇلار ئۇيغۇر ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا كۆڭۈلدىكىدەك رول ئوينىغان .

بىزدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى توپلاش ، نەشر قىلىش خىزمىتى باشلىنىپ دەسلەپكى نەتىجىلەر قولغا كەلدى . دەسلەپ ئابدۇكېرىم رەھمان ئەپەندىنىڭ «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە- رىۋايەتلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980- يىلى نەشرى) ناملىق توپلىمى (جەمئىي 142 پارچە ئەپسانە- رىۋايەت كىرگۈزۈلگەن) نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىلھامى بىلەن غەيرەتجان ئوسمان ، يۈسۈپ ئىسھاق ، ئوسمان ئىسمائىل تارىم قاتارلىقلار توپلىغان ئەپسانە- رىۋايەتلەر ئايرىم- ئايرىم ئۇچ كىتاب بولۇپ ، 1999- يىلى شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى . 2005- يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە ئىشلىگەن 12 تومлۇق «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى قامۇسى» ناملىق كىتابنىڭ I تومىغا 260 پارچىدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئەپسانە - رىۋايەتلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلدى . توپلاپ رەتلەنگەن بۇ ئەپسانە - رىۋايەتلەر مەزمۇن جەھەتتىن يەتتە چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىلى كۆپ قىسمى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن توپلانغان . بىز تۆۋەندە قەشقەر رايونىغا خاس دەپ

قارالغان ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن بىرنەچچە ئۆرنەك كۆرسىتىمىز .

§ 2 . ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن ئۆرنەكلەر

ئالەمنىڭ يارىلىشى

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا ئالەم سۇدىن ئىبارەت ئىكەن . ئۇنىڭدا بىر جۈپ ئۆردەك ياشايدىكەن ، ئۇلار يەر ياراتماق بولۇپ ، بىرى سۇ ئاستىدىن پاتقاقنى ئېلىپ چىقسا ، ئۇنىڭ جۈپتى سۇ ئۈستىگە تاشلايدىكەن . شۇنداق قىلىپ ئىككى ئۆردەكنىڭ ئەجرىدىن يەر (تۈپراق) هاسىل بولۇپتۇ ، ئاندىن ئىككىنچى ئۆردەك سۇ يۈزىدىكى قومۇشلارنى يىغىپ تاغ هاسىل قىپتۇ . بىرىنچى ئۆردەك ئۈستۈنكى ئالەمنىڭ غوجىسى بولۇپ ، ئۇلگىن تەڭرى دەپ ئاتىلىپتۇ . ئۇ ئاي بىلەن قۇياشنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالتۇن تەختتە تۇرىدىكەن . ئۇلگىن تەڭرىنىڭ يەتتە ئوغلى ، توققۇز قىزى بولۇپ ، ئۇلارمۇ ئۈستۈنكى ئالەمدە تۇرىدىكەن ، ئۇنىڭ خىزمەتىدە يەنە باشقا روهلارمۇ بار ئىكەن .

بىرىنچى ئۆردەكنىڭ جۈپتى ئاستىنقى ئالەمنىڭ غوجىسى بولۇپ ، ئۇماي (هەمرا ، ئەش) دەپ ئاتىلىپتۇ . ئۇ يەر ياراتقۇچى بەخت ئىلاهى ، ئانا- بالىلارنىڭ شەپقەت ئىلاهى ، مۇهەببەت ئىلاهى ئىكەن . ئۇلگىن ئىلاهنىڭ كۆزىدىن چاقنىغان نۇر ئۇلار ئارىسىدىكى ئالاقىچى ئىكەن . ئۈستۈنكى ئالەمدىن ئاستىنقى ئالەمگە تۆكۈلىدىغان رەهمەت يامغۇرلىرى ئۇلگىن تەڭرىنىڭ ئاغزىدىن ئاققان شالى ئىكەن . ئۇلگىن (بۈيۈك تەڭرى)نىڭ پارلاق ماكانى بىلەن ئۇماي (هوما)نىڭ يەر ماكانى ئاستىدا يەنە بىر قاراڭغۇ زىمىستان ماكان بولۇپ ، ئۇنىڭدا يامان روهلار ياشايدىكەن .

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى

يەر ۋە كۆك تېخى يارىتىلماستىن بۇرۇن هەممە نەرسە سۇدىنلا ئىبارەت ئىدى . يا تۈپراق ، يا ئاسمان ، يا كۈن ، يا ئاي يوق ئىدى .

ھەممە تەڭرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى ، ھەربىر مەۋجۇداتنىڭ يارالتۇچىسى ۋە ئادەم بالىسىنىڭ ئەسلىي ئەجدادى تەڭرى قاراخان ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىگە ئوخشاش بىر خىل مەخلۇقنى يارالتتى ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى «كىشى» دەپ ئاتىدى . قاراخان ۋە «كىشى» ئىككى قارا غازغا ئوخشاش سۇ ئۈستىدە ئەركىن - ئازادە ئۇچۇشاتتى . لېكىن ، «كىشى» بۇ خىل بەختلىك ، جىمجىت ھاياتتىن رازى ئەمەس ئىدى . ئۇ قاراخاندىنمۇ ئېگىز ئۇچۇشنى خالايتتى . ئۇ بۇ خىل پەسكەشلىكى تۇپەيلىدىن ئۇچۇشقا كېرەكلىك قۇۋۋەتنى يوقتىپ قويۇپ ، چوڭقۇر ۋە چەكسىز سۇغا غەرق بولدى . ئۇ تۇنجۇقۇپ قالاي دېگەندە ، تەڭرى قاراخاندىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى . قاراخان «كىشى»گە چوڭقۇرلۇقتىن يۇقىرغا چىقىشنى بۇيرۇدى . شۇنىڭ بىلەن «كىشى»نىڭ يۇلتۇز ئۈسىتىگە ئولتۇرۇپ ، چۆكۈپ كېتىشىدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن دېڭىزدىن بىر يۇلتۇزنى يۇقىرغا چىقاردى . «كىشى» يۇقىرغا كۆتۈرۈلدى . «كىشى» ئۇچۇشقا قادىر بولالمىغانلىقى ئۈچۈن ، قاراخان يەر يۈزىنى يارىتىشنى تەسەۋۋۇر قىلدى . «كىشى»گە سۇنىڭ تەكتىگە چۆكۈپ سۇ ئاستىدىن توپا چىقىرىشنى بۇيرۇدى ۋە سۇدىن چىقىرىلغان توپىنى سۇ يۈزىگە چاچتى . «كىشى» توپىنى سۇدىن چىقىرىۋېتىپ ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىگە يوشۇرۇنچە يەر يۈزى يارىتىش ئۈچۈن ئاغزىغا سېلىۋالدى . لېكىن ، يۇقىرغا چىقىش بىلەن ئاغزىدىكى توپا شۇنچىلىك كۆپۈپ كەتتىكى ، ئەگەر تەڭرى قاراخان تۈكۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇق قىلمىغان بولسىدى ، ئۇ نەپەس ئالالماستىن بوغۇلۇپ قالغان بولار ئىدى .

قاراخان يارالتقان دۇنيا تۈپتۈز بىر ساھىلدىن ئىبارەت ئىدى . لېكىن ، «كىشى»نىڭ ئاغزىدىن چىققان توپا ھەر تەرەپكە چاچراپ ، پۈتۈن يەر يۈزىنى پاتقاقلىق ۋە دۆڭلۈكلەر قاپلاپ كەتتى . بۇنىڭدىن ئىنتايىن غەزەپلەنگەن قاراخان بۇ ئىتائەتسىز «كىشى»گە «ئارلىق» (يارامسىز) دېگەن لەقەمنى بەردى ۋە ئۇنى «نۇر ۋە يورۇقلۇق» دائىر بىسىدىن قوغلاپ چىقاردى ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىدە يەرلىشەلەيدىغان باشقا ئادەملەرنى يارالتتى . توققۇز شاخلىق بىر دەرەخنى

يەردىن ئۇندۇرۇپ ، ھەر شاخنىڭ ئاستىغا بىر ئادەمنى ياراتتى . بۇ ئادەملەر دۇنيادىكى توققۇز خىل ئىنسان تائىپىسىنىڭ ئەجدادلىرى- دۇر . «ئارلىق» يەر يۈزىنىڭ بۇ يېڭى ئاھالىسىنىڭ شۇنچىلىك چىرايلىق ۋە شۇنچىلىك ياخشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنى ئۆزىگە بەرىشنى تەكرى قاراخاندىن تەلەپ قىلدى . قاراخان رازى بولمىدى . لېكىن ، «ئارلىق» ئۇلارنى يامانلىققا دەۋەت قىلىپ ، مەجبۇرىي ئۆزى- گە تارتىشنى بىلەتتى . قاراخان «ئارلىق»نىڭ بۇ خىل ئالداشلىرىغا ئوڭايلىقچە ئىشىنىپ قالغان بۇ ئەخمەقلەرگە قاتتىق خاپا بولغانلىقى ئۈچۈن ، شۇنداق ئادەم بالىسىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرىشنى قارار قىلدى . «ئارلىق»قا باشقىدىن لەنەت ئوقۇپ ، يەر ئاستىدىكى قاراڭغۇ ئالەمنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىگە قوغلۇۋەتتى ، ئاسماننىڭ ئون يەتتىنچى قەۋىتىنى بارلىق ئاھالىسى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن ياراتتى ۋە شۇنداق قىلىپ ، ئاسماننىڭ ئەڭ ئېگىز قەۋىتىنى تۇرار جاي قىلىپ تاللىدى . ئۆز ئالدىغا ياشاۋاتقان ئىنسانلارغا ھامىي قىلىپ ئۇلۇغ «ماي تەرە» نى ئەۋەتتى .

چىرايلىق ئاسماننى كۆرۈپ قالغان «ئارلىق» شۇ زامان ئۆزى ئۈچۈن بىر ئاسمان يارىتىشنى قارار قىلدى ۋە شۇ مەقسەتتە قاراخا- نىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن ، ئۆز تەۋەسىدىكىلەرنى يەنى ئۆزى ئالىدىغان يامان روھلارنى ئۇ يەرگە يەرلەشتۇردى . لېكىن ، بۇ يامان روھلار قاراخان ياراتقان يەر يۈزىدىكى ئىنسانلاردىن ئىنتايىن ياخشى ياشاۋاتاتتى . بۇ ئەھۋال قاراخاننىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلدى ، «ئار- لىق»نىڭ ئاسمىنىنى ئۆرۈۋېتىش ئۈچۈن قەھرىمان «ماندى شىر» نى ئەۋەتتى . ئۇنىڭ قۇدرەتلىك نەيزىسىنىڭ زەربىلىرى بىلەن ئاسمان ئېگىراپ ، شۇ چاغقىچە تۇيتۇز تۇرغان يەر يۈزى ئاسماندىن چۈشكەن پارچە - پۇرات نەرسىلەر بىلەن بۇزۇلۇپ ، ئېگىز تاغلار ، چوڭقۇر بوغۇزلار ، زىچ ئورمانلار پەيدا بولدى . قاراخان «ئارلىق»نى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر بىر قەۋىتىگە سۈرگۈن قىلىۋەتتى . ئۇ يەردە كۈننىڭمۇ ، ئايىنىڭمۇ ۋە يۇلتۇزنىڭمۇ يورۇقى يوق ئىدى . قاراخان ئۇنىڭغا ئاخىرغىچە شۇ يەردە تۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى .

ئادەمئاتىنىڭ پانىي دۇنياغا پالانغانلىقى

ئىنسانلار تېخى ئاپىرىدە بولمىغان چاغلاردا ئادەمئاتا ئۆزى تەنها باقىي جەننەت ھۇزۇرىنى سۈرۈپ ئۆتىدىكەنمىش . جەننەتنىڭ سۈپسۈزۈك كەۋسەر سۈلىرى ناۋاتتىنمۇ تاتلىق بولۇپ ، ئىچكەن ئادەمنى ياشارتىدىكەنمىش . جەننەت باغلىرىدىكى يىل بويى مەي باغلاپ پىشىپ تۇرىدىغان شەربەت مېۋىلەر ، ئېتىز- دالىلاردىكى پىشىپ تۇرىدىغان ئالتۇن رەڭ بولۇق ئاشلىقلار پۇراپ قويسىلا ئادەمگە لەززەت ۋە قۇۋۋەت بەخش ئېتىدىكەنمىش . شۇڭا ، ئاشلىق ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى ئۇزۇپ يېيىش مەنئى قىلىنغانىكەنمىش .

ئادەمئاتا جەننەت باغلىرىدا ئۆزى خان ، ئۆزى بەگ بولۇپ ، ھۇزۇر- ھالاۋەت سۈرۈپ ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىبلىس پەيدا بولۇپ ، ئادەمئاتىنى شېرىن - شەربەت مېۋىلەردىن ۋە ئالتۇن رەڭ ئاشلىقلاردىن تېتىپ بېقىشقا دەۋەت قىپتۇ . ئادەمئاتا دەسلىپىدە ئىبلىسنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا پەرۋا قىلماي ، باقىي جەننەتنىڭ شەرت ، يوسۇنلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ئۆتۈپتۇ . بىراق ، ئىبلىس ئادەمئاتىنى يەنە ئالداپ : «جەننەتنىڭ نېمەتلىرىنى ئېغىزغا ئېلىپ يەپ لەززىتىنى سۈرۈش پۇراپ ھۇزۇرىنى سۈرگەندىن مىڭ مەرتىۋە ئارتۇق . ئەگەر چىنپۇتمىسەڭ ، مۇنۇ بۇغداينىڭ بىر دانىسىنى تىلىپ ئېلىپ تېتىپ باق» دەپ ، بۇدرۇققىنا ئالتۇن رەڭ بۇغداي دانىسىنى ئادەم ئاتىغا تەڭلەپتۇ .

ئادەمئاتا نەچچە رەت تەمشىلىپ ، يەنە نەچچە رەت دېلىغۇل بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ . ئىبلىس شېرىن- شېكەر ياغلىما گەپلەر بىلەن قىزىقتۇرۇۋەرگەندىن كېيىن ، ئادەمئاتا «يا تەۋەككۈل» دەپ يېنىدىن پىچقىنى ئېلىپ بۇغداي دانىسىدىن بىر تىلىم تىلىپتۇ- دە ، «بىسمىللا» بىلەن ئاغزىغا ساپتۇ . بۇ بىر تىلىم بۇغداي ئادەمئاتىغا شۇنداق تېتىپ كېتىپتۇكى ، نەچچە زامانلاردىن بۇيان پەقەت پۇراش بىلەنلا قانائەتلىنىپ ، بالدۇرراق تېتىپ لەززەت ئالمىغىنىغا بەك پۇشايمان قىپتۇ . بىراق ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئادەمئاتىنى نەس بېسىپ ، چوڭ تەرىتى قىس-

تاپ ئاۋاره قىپتۇ .

جەننەتنىڭ ھەممىلا يېرى ئەينەكتەك تازا ، چىنىدەك پاكىز ، گۈل- گىياھلار ۋە مېۋە- چۆللەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى گۈپۈلدەپ تۇرغان ، گۈل- گۈلىستان ، كۆكۈلمەيدان ئارامگاھ بولغاچقا ، ئەخ- لەت- چاۋار ، بەتبۇي پۇراق ، پاسكىنا- مەينەتچىلىكتىن ئەسەرمۇ يوق ئىكەن . جەننەتتە تەم تېتىش ، تائام يېيىش مەنئى قىلىنغاچقا ، سۈي- دۈك ، نىجاسەت چىقىرىش مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن .

ئادەمئاتا ئۆزىنىڭ بالا- قازا تېرىپ قويغىنىنى سېزىپ ، شەيتا- نىڭ گېپىگە كىرىپ كەچۈرگۈسىز گۇناھ سادىر قىلىپ قويغىنىغا مىڭبىر پۇشايمان قىپتۇ . لېكىن ، قورسىقى تولغاپ ، چوڭ تەرىتى قىستاپ بىئارام قىلىۋەرگەنلىكتىن ، ئۇيان چېپىپ ، بۇيان دوقۇ- رۇپ ، دوزاخ ئازابىنى تارتىپتۇ . ئاخىر پايلىماي ئانار دەرىخىنىڭ ئاستىغا ئولتۇرغانكەن ، ئانار دەرىخى يۇز- خاتىر قىلماي ، قوش مۇشتىتەك مېۋىلىرى بىلەن ئادەمئاتىنىڭ دۇمبالاپ قوغلۇۋېتىپتۇ . ئا- دەمئاتا ئەلەم بىلەن ئالما دەرىخىنىڭ ئاستىدىن پاناھ ئىزدىگەنكەن ، ئالما دەرىخىمۇ قىلچە يول قويماي ، ئادەمئاتىنى دۇمبالاپ ھەيدىۋېتىپ- تۇ . ئادەمئاتا چىدىيالماي ئەينۈلا دەرىخىنىڭ ئاستىغا بېرىپتىكەن ، ئەينۈلا دەرىخى ئادەمئاتىنى شوپۇڭدا ساۋاپ يېنىغا يولاتماپتۇ . چىلان دەرىخىنىڭ يېنىغا بېرىپتىكەن ، چىلان دەرىخى تىكەنلىرىنى سانجىپ يەتكۈدەك ئازاب ساپتۇ . ئادەمئاتا ھېچقايسى دەرەخنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن ، تەرەتنىڭ قىستىشىغا تاقەت قىلالماي تۇمە- قىغا چىقىرىپ بېشىغا كىيىۋاپتۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئەركەك زاتىنىڭ بېشىدىكى چاچتىن تارتىپ يۇز ۋە ئىڭەكلىرىنى بويلاپ چىق- قان تۈك- ساقاللار دەل شۇ ۋەقەنىڭ تەۋەررۇكى ئىمىش . «چاچ- ساقاللار چىلىشىپ قالغان تائام مەكرۇھ» دەيدىغان پەتۋامۇ شۇ تۇپەيلىدىن چىققانمىش .

تۇماققا چىقىرىش بىلەن ئادەمئاتىنىڭ قورسىقى بوشىماپتۇ ، بەل- كى تەرتى بارغانسېرى قىستاپ ، ئاۋۇالقىدىنمۇ بەكرەك بىئارام قىپ- تۇ . ئادەمئاتا پەقەت سەۋر- تاقەت قىلالماي ، ناله- پەريات سېلىپ ،

ئەنجۇر دەرىخىنىڭ تۈۋىگە بارغانىكەن ، ئەنجۇر دەرىخى ئادەمئاتىنىڭ ناله- زارىغا چىداپ تۇرالماي ، ئۆز ئاستىدىن پاناهلىق بېرىپتۇ . ئادەمئاتا كەڭ يوپۇرماقلىق ، بۆك ئۆسكەن ئەنجۇر دەرىخى دالدىسىدا بەخىرامان ئولتۇرۇپ ئىچ- قارنىنى بوشىتىۋاپتۇ ۋە نىجاسىتىنى بىر تال ئەنجۇر يوپۇرمىقى بىلەن يېپىپ قويۇپ يولغا راۋان بوپتۇ . شۇ هامان نىجاسەت پۇرىقى جەننەت ئىچىنى قاپلاپ ، تەرەپ - تەرەپتىن رەزگى چۈشىلەر پەيدا بوپتۇ ، چۈشىلەردىن قۇرتلار پەيدا بوپتۇ ، قۇرتلار ئەخلەت پەيدا قىپتۇ..... شۇ تەرىقىدە ئۇنىڭدىن بۇ پەيدا بولۇۋېرىپ ، ئەتراپىنى مەينەتچىلىك بېسىپ ، پاك ، گۈزەل جەننەتنى بۇلغاپتۇ .

شۇنىڭ بىلەن ئاللاتائالا ئىنسانسىز ئادەمئاتىنى باقي جەننەتتىن مەڭگۈلۈك قوغلاپ چىقىرىپ ، جىنايەتلىك پانىي دۇنياغا سۈرگۈن قىلىۋېتىپتۇ . يامانغا يانتاياق بولغان ئەنجۇر دەرىخىنى بولسا گۈل- چېچەك ئېچىشتىن مەھرۇم قىلىپ ، هەر كۈز كۈنلىرى دەسسەپ قايرىپ ، يانتاق ، تىكەنلەر بىلەن باستۇرۇپ كۆمۈشكە ، مېۋىسىنى ئۈزۈپ - كاچاتلاپ يېيىشكە هۆكۈم قىپتۇ . جەننەتتە پەيدا بولغان سېسىقچىلىق ، ئەخلەت - چاۋار ، چۈىن ، قۇرتلارنى ئادەمئاتىنىڭ ئارقىسىدىنلا پانىي دۇنياغا هەيدەپ چىقىرىپ ، جەننەتنى ئىنسانىدىن خالىي ، پاك ، گۈزەل ، راهەتبەخش سەيلىگاه قىياپىتىگە كەلتۈرۈپ- تۇ . بۇغداي دېنىنىڭ قورسىقىدىكى بىر تىلىم سىزىق ئەينى چاغدا ئادەمئاتا بىر تىلىم يېگەنده قېيقالغان تاتۇق ئىمىش .

ئەفرات ۋە توققۇز قىز

چىن دىيارىدا سەلتەنەتلىرى كاتتا ، ئالەمده تەڭدىشى يوق دانىش- مەن ، ئۈرۈش ئىشلىرىغا ئاجايىپ كامىل بىر خاقان ئۆتكەن بولۇپ ، ئۆزىنى كۈنتۇغاردىن كۈنپاتارغىچە بولغان كەڭ ئىقلىمنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدىكەن ، ئۈرۈشقا چىقسا دۇشمەن ئالدىدا شىرەڭ هۆركىرەي- دىكەن . ئۇنىڭ ئىككى جەڭ ئېتى بولۇپ ، بۇ ئاتلار ئۇچ يۈز ئاتمىش يىللىق يولنى بىر كۈنده باسىدىكەن . خاقان چۈشكىچه قارا ئاتقا ،

چۈشتىن كېيىن ئاق ئاتقا مىنىدىكەن ، ئەلنى قوغداش ، خەلقنى مەڭگۈ بەختلىك ، بايلىقلار قىلىش ئۈچۈن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزىدىكەن ، دوستلىرىغا رەھىمدىل ، دۈشمەنلىرىگە ئىنتايىن ئۆچ بولۇپ ، قىرىق كېچە - كۈندۈزلۈك يىراقلىقتىكى دۈشمەنلىرىدىن يامان شەپىلەرنى ئاڭلاپ قالسا ، دەرھال ئاتلىنىپ ، ئەدەپلەپ قايتىدىكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خەلقى خۇشال - خۇرام ، بايلىقلار ياشايدىكەن ، دۆلىتى كۈچلۈك ، يەتتە ئىقلىمدا نامى پۈر ئىكەن . تەڭرى كۆك ئاسمان بىلەن قارا يەرنىڭ ئارىلىقىدا سۇ بىلەن تۇپراقنى قوشۇپ خېمىرغا ئوخشاش يۇغۇرۇپ ، كۈنگە قاقلاپ قۇرۇتۇپ يارىتانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ ئايەك گۈزەل ئىكەن . بىر كۈنى باتۇر چىن خاقانى چۈش كۆرۈپتۇ ، چۈشىدە رۇم ئېلىنىڭ خاقانىغا ۋەزىرى شۇنداق دېگەن ئىمىش : «بىزدىن ئۈچ يۈز ئاتمىش كېچە- كۈندۈز يىراقلىقتا چوڭ بىر ئەل بولۇپ ، خەلقى كۆپ ، بايلىقى مول ، خاقانى باتۇر ئىكەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە توققۇز ئوغلى بولۇپ ، ئۇلار كېچە - كۈندۈز ئات مىنىپ ، ئوقيا ئېتىپ ، قىلىچ ئوينىتىپ يۈرىدىكەن . يېقىن كەلگۈسىدە ھەر تەرەپكە لەشكەر تارتىپ چىققۇدەك . شۇڭا ، ئۇلار ئۇيقۇدىكى ۋاقتىدا دەرھال قوشۇن تارتىپ ، خاقانىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ، خەلقنى ئەل قىلىپ ، كۈچىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويايلى . »

چىن خاقانى ئورنىدىن دەس تۇرۇپتۇ ، كۆپ ئۇخلاپ كەتكىنىگە ئۆكۈنۈپتۇ ، لېكىن «ئۇخلىمىغان بولسام دۈشمەنلەرنىڭ مەسلىھەتىدىن خەۋەرسىز قالغان بولاتتىم » دەپ ئۆز- ئۆزىگە تەسەللى بېرىپتۇ . ياي شەكلىدىكى زۇلپىقارىنى يېنىغا ئېسىپ ، ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنى كىيىپ ، ئاق ئېتىغا مىنىپتۇ ، قارا ئېتىنى يېتىلەپتۇ . دەرھال ئوغلىنى ئويغىتىپ ، قوشۇنلىرىنى سەپراس قىپتۇ . يەتتە مىڭ ئاق ئاتلىق قوشۇننى ئالدىغا ساپتۇ ، چۈنكى ، قاراڭغۇدا ئاق ئاتقا ئەگىشىپ ماڭسا يولدىن ئېزىپ قالمايدىكەن . چىلان تورۇق ئاتلىق قوشۇندىن يەتتە مىڭنى قارا ئاتلىق قوشۇننىڭ ئارقىسىغا ، يەتتە مىڭ قوڭۇر ئاتلىق قوشۇننى ئۇنىڭ ئارقىسىغا ، ئەڭ ئاخىرىغا يەتتە مىڭ قارا ئاتلىق قوشۇننى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ . چىن خاقانى ئاسماندىكى ئايغا

قاراپ : «سەن يۇلتۇز بىلەن قوشۇلۇپ بىزگە مەدەت قىلغىن» ، ئورمانلارغا قاراپ : «بىزنى شامالدىن ساقلىغايسەن» ، تاغقا قاراپ : «ئەي قۇتلۇق تاغ ! ، سېنى بىز تەڭرى دەپ بىلمىز ، سەن بىزگە هايات ئاتا قىلغايسەن ، دائىملىق مەدەتكار بولغايسەن» دەپ دۇئا قىپتۇ . ئاخىر توققۇز قىزنى چاقىرىپتۇ ، باشتا ئەڭ كەنجى قىزى ئايخاننى چاقىرىپ : «بىز بارلىق ئەركەكلەر سەپەرگە ئاتلاندۇق ، يول يىراق ، پات ئارىدا قايتىپ كېلەلمەيمىز . سەن بارلىق قىزلارغا باش-چىلىق قىلىپ ، ئەلنى ئوبدان ساقلىغىن . خەلقنى خارلىما ، بايلىقنى بۇزۇپ - چاچما» دەپ تاپىلاپتۇ . ئەڭ چوڭ قىزى قانقىزنى چاقىرىپ : «سەن قانداق قىزىل بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئېتىڭنى قانقىز قويدۇم . سەن بۇ ئەلگە خان بولۇپ تۇرغىن . ئۇرۇش ئىشلىرىدا سىڭلىڭدەك ئىقتىدارىڭ يوق ، شۇڭا ئۇرۇشقا سىڭلىڭ قوماندانلىق قىلسۇن ، سەن ئوردىدا ئولتۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش بىلەن بولغىن» دەپتۇ . يەتتىنچى قىزى قازنى چاقىرىپ ، ئۇنىڭغا ۋەزىرلىكنى تاپشۇرۇپتۇ ، قالغان تۆت قىزنى تۆت تەرەپنى ساقلاشقا ، ئىككى قىزنى ئوردىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، خان قەشقەر ئىقلىمى-دىن ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلۈك سەپەرگە راۋان بوپتۇ . يەتتە كېچە-كۈندۈزدە باغداد شەهىرىگە يېقىن كەپتۇ . باغدادنىڭ بىر خاقانى بو-لۇپ ، كۈچ جەهەتتە تەڭدىشى يوق ، ئالەمگە داڭقى كەتكەنكەن . ئۇمۇ چۈش كۆرۈپ ، چۈشىدە چىن خاقانىنىڭ توققۇز تۈمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقانلىقى ئايان بوپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئالدىن هازىرلىق قىلىپ قويغانكەن . چىن خاقانىنىڭ خەۋەرچىلىرى خانغا ئۇلارنىڭ ئالدىنى باغداد ئېلىنىڭ خاقانى قاسىرانىڭ توسۇپ تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىپ-تۇ . چىن خاقانى دەرغەزەپكە كېلىپ : «بىز ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى ئويلىمىغانىدۇق . ئەپسۇسكى ، ئىچىدىن زەهەر قاينايدىغان بۇ ئەبلەخ بىزنى توسماقچى بولغان بولسا ، ئۇنىڭمۇ بىر جاجىسىنى بېرىپ قويايلى» دەپتۇ . ئىككى تەرەپ قوشۇنى نەرە تارتىپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ . يەتتە كېچە - كۈندۈزلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن قاسى-ران قوشۇنلىرى قېچىپتۇ . چىن قوشۇنلىرى قوغلاپتۇ . ئۇرۇش شۇ-

داق دەھشەتلىك بوپتۇكى ، توپا - چاڭنىڭ دەستىدىن كۈن كۆرۈ-
مەي ، ئالەم قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ ، قان دەريا بولۇپ ئېقىپ ،
كىشىلەر كېمە بىلەن ئۆتۈپتۇ ، ئۆلۈكلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ ، شوتا
بىلەن ئۇيان - بۇيان ئۆتۈپتۇ . چىن قوشۇنلىرى غەزەپ بىلەن دۈشمە-
نلەرنى قوغلاپ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا كەپتۇ ، قارىسا قاسىران قو-
شۇنلىرى كۆرۈنمىگۈدەك . شۇئاندا چىن خاقانى ئەفرات لەشكەرلىرىگە
قايتىشنى بۇيرۇغانىكەن ، بىردەمدە ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا توپان
سۇيى تولۇپ كېتىپ ، نۇرغۇن لەشكەر تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ .
ئەفرات دومىلاپ چۈشكەن يوغان قىيا تاشنىڭ ئاستىدا قېلىپ قازا
قىپتۇ . سۈدىن ئامان قالغانلىرى قېچىپتۇ . تاغنىڭ ئۈستىگە يوشۇرۇ-
نۇۋالغان قاسىران لەشكەرلىرى ئوقيا ، تاش بىلەن يەنە بىر قىسىملە-
رىنى يوقىتىپتۇ ، بۇ شۇم خەۋەر چىن ئىقلىمىغا يېتىپ كەلگەندە
ئەفراتنىڭ توققۇز قىزى قاتتىق قايغۇرۇپتۇ . ئوتتۇرانچى قىزى ئالقان
«قوشۇن باشلاپ دادىمىز ۋە ئاكىلىرىمىزنىڭ قىساسىنى ئېلىپ كې-
لەيلى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ . يەنە بىر قىزى «مەخپىي بېرىپ
قاسىراننىڭ ئوردىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايمەن» دەپ ئەھدە قىپتۇ .
شۇنداق قىلىپ ، كەنجى قىزى ئايخان ئاچىلىرىغا : «بىزنىڭ ھازىرقى
ئىشىمىز ئەل - يۇرتنى قوغداش . دادىمىز ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ ھالاك بولدى . بىز بۇ ساۋاقلارنى ئېسىمىزدە
تۇتۇپ ، يۇرتىمىزنى قوغدايلى» دەپتۇ . ئۇزاق ئۆتمەي يات ئەلنىڭ
خاقانى بۇ قىزلارغا يامان كۆزى بىلەن قاراپ ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە
قوشۇن تارتىشقا تەييارلىنىپتۇ . بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە توققۇز
قىزنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ . ئۇلار كۆپ مەسلىھەتلەر قىلغاندىن كې-
يىن ، «بۇ ياۋۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرى كۆپ ، بىزنىڭ ئەر لەشكەر-
لىرىمىزنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى . ئۇلار بىلەن يەكمۇيەك جەڭ
قىلساق ، ئېھتىمال يېڭىلىپ قالىمىز ، شۇڭا ھىيلە بىلەن بۇ ئەبلەخ-
لەرنى يوقىتايلى» دەپ پىلان تۈزۈپتۇ . ئۇلار بىر جادۇگەر كەمپىر-
دىن مەسلىھەت سورىغانىكەن . ئۇ : «سېپىل ياسىساڭلار دۈشمەن
بەربىر بۇزۇپ تاشلايدۇ . ئالتۇن - كۈمۈش ، دەپنە - دۇنيا كۆمۈپ

قويساڭلار ئەۋلادلىرىڭلار تاپالمايۋ ، كۆلىنىڭ ئاستىدا ساقلىساڭلار چىرىپ كېتىدۇ . شۇڭا ، چوڭ قۇملۇققا يوشۇرۇپ قويۇساڭلار ئوبدان ساقلىنىدۇ» دەپتۇ . قىزلار يىراق- يىراق جايلاردىن قۇم ئىزدەپتۇ . ئۇلار قۇم ئېلىگە بېرىپ ، ئۇ يەردىن قۇم يۆتكەشكە بەل باغلاپتۇ . پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئات- تۆگىلەرگە ئارتىپ قۇم يۆتكەپتۇ . ئۆزلىرى قېرىپ دوك بولۇپ كەتكۈچە قۇم يۇدۇپتۇ . بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن جادۇگەر كەمپىر ئەسلىدە شۇ قۇم ئېلىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ، قىزلارنىڭ بۇ روھىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ . ئۇ شۇنداق ئەمر قىلغانىكەن ، قۇم ئېلىدىن لەكمىڭ - لەكمىڭ قۇم بارخانلىرى ئۆزلۈكىدىن يۆتكىلىپ ، چىن دىيارىدىكى ئاۋات شەھەر- لەرنىڭ ئۈستىنى خۇددى قالپاق كىيگەندەك ئوراپتۇ . ئايخان ياشىنىپ قالغان ئاچىلىرى بىلەن بارلىق قېرى - چۈرىلەر ۋە كىچىك بالىلارنى قۇم ئاستىدا ياشاشقا قالدۇرۇپ ، ئۆزى توققۇز مىڭ قىز ئەسكىرىنى ئېلىپ دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئاتلىنىپتۇ . ئىككى تەرەپ يەت- مىش ئىككى كېچە - كۈندۈز ئېلىشىپتۇ . يات ئەلنىڭ خاقانى ئەسلىدە دۆپىرىلەر ئېلىدىن بولۇپ ، ئادەم سىياقىغا كىرىۋالغانىدىكەن . ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان ئوت ئالتە ئايلىق يىراقلىقتىكى جىمىكى مەخلۇقات- نى ، ئادەم ۋە گىياھ - تۈپراقلارنى كۆيدۈرۈۋېتەلەيدىكەن ، بوران چىقىرىپ تاغلارنى تۈزلىۋېتەلەيدىكەن ، توپان سۈيى ھاسىل قىلىپ ھەممىنى غەرق قىلىۋېتەلەيدىكەن . ئايخان ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى كۈن هارارىتىدە پىشىپ ، سۇ بىلەن توپىدا خېمىرەدەك يۇغۇرۇلۇپ ئۇيۇشقان بولغاچقا ، تۆت تاغ ۋە ئورمانلار مەدەت بەرگەچكە ئوتتا كۆيمەيدىكەن ، سۇدا ئاقمايدىكەن ، شامالدا ئۇچمايدىكەن . شۇڭا ئۇلار شۇنداق دەھشەتلىك جەڭ قىپتۇكى ، ئايخان ھەربىر قىلىچ ئۇرسا ئۇنىڭ ئاۋازىدىن يەتتە قات ئاسمان زىلزىلىگە كېلىپ ، يەتتە قات يەر تەۋرەپ كېتىدىكەن . يات ئەلنىڭ خاقانى مۇرغات ئۆز ئۆمرىدە قىرىق بىر قېتىم ئۇرۇش قىلىپ ، قىرىق بىر پالۋاننى يەڭگەن بولسىمۇ ، بۇنداق باھادىرغا يولۇقمىغانىكەن . ئايخاننى يېڭىشتىن ئۈمىد ئۈزگەن مۇرغات بىر ھىيلە ئويلاپ چىكىنىپتۇ . ۋەزىرلىرىگە : «چىن ئىقلە-

مىنى ئوتتا كۆيدۈرەيلى دېسەك ، قىرىق يىللىق يولغا يېتىپ بارال-
مايمۇ ، ئوت ئۆچۈپ قالىدۇ ، شامالدا ئۇچۇرۇپ تۈگىتەيلى دېسەك ،
ئېگىز تاغلار توسۇۋالىدۇ . شۇڭا ، ئۇلۇغ دېڭىزنىڭ سۈيىنى قويۇۋەت-
سەك ، سۈدا غەرق بولۇپ ئۆلىدۇ » دەپ ، دېڭىزنىڭ سۈيىنى چىن
ئىقلىمىغا قارىتىپ ئېچىۋېتىپتۇ . بۇنى ئاڭلىغان ئايخان قۇم ئۈستىنى
سۇ باسسا ئاچلىرىمىز ، ئۇرۇق- تۇغقانلىرىمىز تۈگىشىدۇ ، سۇنى
ئوردا ئەتراپىدا توسۇپ قالايلى ، دېگەن نىيەتكە كەپتۇ . ئۇلار يەتمىش
ئىككى كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئېلىشىپ ، ئاخىر بۇ سۇنى توسۇپ
قاپتۇ ، ئوردا سۇ ئاستىدا قاپتۇ- يۇ ، قۇم ئاستىدا قالغان ئاچلىرىغا
زىيان - زەخمەت يەتمەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار لەشكەر ، پۇقرالىرىنى
يىغىپ ، كەڭ قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا ماكان تۈتۈپ ئاچلىرىنى مۇھاپە-
زەت قىلىپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ ، قېرىنداشلىرىنىڭ پىراقىدا زار-
زار يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا
نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلۇپ ، هايات قالغان كىشىلەر جان بېقىپ
كەلگەنمىش . يىراق - يىراق قۇم بارخانلىرىدىن دائىم مۇڭلۇق ناخشا-
لار ، هەسرەت - نادامەتلەر ئاڭلىنىپ تۇرار ئىمىش . كىشىلەر قۇم
ئاستىدىن چىقىۋاتقان ئىس- تۈتەكلەرنى كۆرەر ئىمىش . ئۇلار ئاتا-
بوۋىلىرىنى ئەسلىگەندە ، بۇ كەڭ قۇملۇققا بېرىپ كۆمۈلۈپ ، ئۆزلە-
رىنى ئاتا - ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ياتقاندەك هېس قىلار ئىمىش ،
كىشىلەر ئايخانىنىڭ قانداق ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن . ئۇلار-
نىڭ نەزىرىدە ئايخان مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان خىسلەتكە ئىگە بولغاچقا ،
چىن ئىقلىمىدا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى خاتىرجەم ياشاۋېتىپتۇ .

توغراق بىلەن قاغا نېمە ئۈچۈن ئۇزاق ئۆمۈر كۆرىدۇ

رىۋايەتچىلەر شۇنداق ئېيتىدۇلەركى ، هەزرىتى ئىسكەندەر پادە-
شاهلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە ئۇنىڭ قۇلىقىغا «دۇنيانىڭ
مەلۇم بىر يېرىدە بىر زۇلمەت بار ئىمىش . زۇلمەتكە كىرىپ
چىققانلار ئۆمۈرۋايەت پۇشايمان ئىچىدە قالۇر ئىمىش» دېگەن بىر
گەپ يېتىپتۇ . هەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ زۇلمەتنى كۆرگۈسى ، «پۇ-

شايمان »نىڭ بار يېرىنى بىلگۈسى كەپتۇ. ده ، زۇلمەتنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىپتۇ . ئۇ بىر جايغا بارغاندا ھەسرەتكە چۆكۈپ ئولتۇرغان بىر كىشىگە يولۇقۇپتۇ . ئىسكەندەر ئۇ كىشىدىن ھەسرەت چېكىشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ . ئۇ كىشى مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ :

— مەن بۇ دۇنيادا بىر زۇلمەت بارلىقىغا ئىشىنىپ ، ئاخىر زۇلمەتنى تېپىپ كىردىم . ئۇنىڭ ئىچى شۇنداق قاراڭغۇ ئىكەنكى ، بىر قەدەم نېرىدىكى جاينى ئەمەس ، ئۆزى تۇرغان جاينىمۇ كۆرگىلى بولمايدىكەن . شۇنداق بولسىمۇ مەن مېڭىشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، بىر-چاغدا ئايىغىم سۇغا چىلانغاندەك بولدى . شۇ يەردە توختاپ سۇغا قول تىقتىم ، سۇ تېيىز ئىكەن ، قولۇمغا ئاجايىپ سىلىق تاشلار ئۇرۇندى . مەن قولۇمغا چىققان تاشلارنى ئېلىپ يورۇقتا كۆرۈش ئۈچۈن زۇلمەت-تىن قايتىپ چىقتىم . قارىسام ئۇ شۇنداق ئېسىل گۆھەر تاشلار ئىكەن ، ئۇنداق تاشلارنى يەر يۈزىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس . مەن بۇ تاشلارنى تاماشا قىلىپ تۇرغىنىمدا يەنە بىر كىشى پەيدا بولدى . ئۇ كىشىمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىققانىكەن ، ئەمما ھېچنېمە ئاچقماپ-تۇ . ئۇ كىشى مەن ئاچىققان تاشلارنى كۆرۈپ ھەيرانۇھەس قالدى . ئىككىمىز دەرھال زۇلمەتكە قايتا كىرمەكچى بولدۇق ، بىراق زۇلمەت غايىب بولۇپ كېتىپتۇ . بىز خۇداغا ناله قىلىپ ، زۇلمەتكە كىرىش ئۈچۈن يول بېرىشنى تەلەپ قىلدۇق . شۇ پەيتته غايىبتىن : «ھەي ئىنسانلار ، ئادەم ئۈچۈن ئۇ يەرگە كىرىش بىر نۆۋەت نېسىپ بولىدۇ » دېگەن سادا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى ھېچ نەرسە ئاچقمە-غانلىقىغا پۇشايمان قىلدى . مەن بولسام كۆپرەك ئاچقمىغانلىقىمغا پۇشايمان قىلىپ ئولتۇرىمەن .

ھەزرىتى ئىسكەندەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ يولغا راۋان بوپتۇ . ئۇ بىر يەرگە يېتىپ بارغاندا قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۇر كۆرۈنۈپتۇ . ئىسكەندەر «زۇلمەت مۇشۇ بولسا ئەجەب ئەمەس » دەپ ئويلاپ ، ئاتتىن چۈشۈپ ئاتنى بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپ ، ئۆزى ئۆڭكۇرگە كىرىپتۇ . ئېيتە-قاندەك ، بۇ زۇلمەت ئىكەن . ئۇ بىرئاز يۈرگەندىن كېيىن سۇغا دۇچ كەپتۇ . قولىنى سۇغا سالغانىكەن ، ھېلىقى كىشى ئېيتقاندەك سىلىق

تاشلار ئۇرۇنۇپتۇ . ئىسكەندەر : «ماڭا دەپنە - دۇنيا كېرەك ئەمەس ، مەن مۇشۇ سۇدىن ئىچىۋالاي» دەپ ، يېنىدىكى كوزىغا زۇلمەتنىڭ سۈيىنى تولدۇرۇپ ئاچىقىپتۇ . شۇ ھامان دەرەختىن : «ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئى شاھى ئىسكەندەر» دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ . ئىسكەندەر : «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ- دە ، دەرھال ئېتىنى ئۇ دەرەختىن يېشىپ باشقا دەرەخكە باغلاپ ، ھېلىقى ئاۋاز چىققان دەرەخكە قايتا نەزەر ساپتۇ . بۇ دەرەخنىڭ ئاستىدا بىر كىشى يانقانىكەن .

— سىز كىم بولىسىز ؟ — دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر ئۇ كىشىگە ھەيرانلىق بىلەن قاراپ .

— ئەپۇ قىلىڭ ، شاھى ئالەم ، ھۆرمىتىڭىز ئۈچۈن ئورنۇمدىن تۇرۇشقا ئىلاجسىزمەن . مەن دەرەخ ئادەم بولمەن ، — دەپتۇ ئۇ كىشى .

— بۇ قانداق گەپ ، دەرەخ ئادەمنۇ بولامدۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر . ئۇ كىشى :

— مەن ئەسلىدە ئادەم ئىدىم . زۇلمەتكە كىرىپ زۇلمەتنىڭ سۈيىدىن ئىچىپ چىققانىدىم . ھازىر بۇ ۋەقەگە مىڭ يىلدىن ئېشىپ كەتتى . ئۆلمىدىم . كېيىن بىلسەم ، زۇلمەتنىڭ سۈيى ئابىھايات دېگەن سۇ ئىكەن . ماڭا قارىڭ ، بەدىنىمدىن دەرەخ ئۆسۈپ چىقتى ، لېكىن تېنىمدىن جېنىم چىقمىدى . دەرەخ ئادەم بولۇپ قالدىم . ئەگەر شۇ سۇنى ئىچمىگەن بولسام ، بۇنداق كۇنگە قالماس ئىدىم ، — دەپتۇ ، ئاندىن ئىسكەندەردىن :

— سىزمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىقتىڭىزمۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— ھەئە ، — دەپتۇ ئىسكەندەر ۋە ئۆزىنىڭ بىر قاچا سۇ ئاچىققانلىقىنى ئېيتىپتۇ .

— ئەگەر شۇ سۇنى ئىچمىگەن بولسىڭىز ، تۆكۈۋېتىڭ ، ئىچسەڭىز ، ماڭا ئوخشاش باقي ئالەمگە سەپەر قىلالمايسىز ، مەڭگۇ ئازابئوقۇبەت ئىچىدە قالىسىز ، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ ھېلىقى كىشى .

ھەزرىتى ئىسكەندەر كوزىدىكى سۇنى نېرىراقتا تۇرغان بىر دە-

رەخنىڭ تۈۋىگە تۆكۈۋېتىپتۇ . دەرەخكە بىر قاغا قونۇپ ئولتۇرغانىكەن ، ئۇ قاغا سۇ تۆكۈلگىنىنى كۆرگەن هامان ئوقتەك ئۇچۇپ چۈشۈپ ، سىڭىپ بولمىغان سۇنى ئىچىۋاپتۇ . ئىسكەندەر سۇ چاچقان دەرەخ توغراق ئىكەن . شۇڭا ، توغراق بىلەن قاغا ئابىھايات سۇيىنى ئىچكەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇزاق ئۆمۈر كۆرەر ئىمىش .

بۇغداي دېنى نېمىشقا سوقچاق

هازازۇل خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ شەيتانغا ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، دوزاختا يالغۇز ئازابلىنىشتىن قورقۇپ ، بەندىلەرنىڭ ئاتىسى ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ئازدۇرۇشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ .

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەيتان بەندىلىرىنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقى بولغان بىر تال يۇمىلاق بۇغداي دېنىنى ئېلىپ ئادەم ئەلەيھىسسالامغا :

— سىز خۇدانىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ، شۇڭلاشقا سىزنى خۇدا پەيغەمبەر دەرىجىسىگە كۆتۈردى ، سىزنىڭ ئەۋلادلىرىڭىز يېگەن ئوزۇقنىڭ تەمىنى بىلگەن بولسىڭىز ، خۇدانىڭ ئىلتىپاتىغا ۋە رەھمىتىگە تېخىمۇ قايىل بولغان بولاتتىڭىز . شۇڭا ، بەندىلەرنىڭ نازۇنېمەتلىرىنى تېتىپ كۆرۈپ ، ئۇلار ئۇچۇن خۇداغا رەھمەت ئوقۇپ قويارمىكىن دەپ ، بىر تال بۇغداي دېنى ئەكەلدىم ، — دەپتۇ ۋە بىر تال بۇغداي دېنىنى ئادەم ئەلەيھىسسالامغا بېرىپتۇ . بۇنىڭغا ھەۋەسلەنگەن ئادەم ئەلەيھىسسالام بۇغدايىنى ئاغزىغا ساپتۇ-دە ، يۇتماقچى بوپتۇ . بۇ ھالىنى كۆرۈپ تۇرغان خۇدا شۇئان جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامغا بۇيرۇق قىلىپ :

— ھەي جىبرىئىل ، سەن دەرھال ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ كانىيىنى سىق ، كانىيىدىن شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسى ئۆتۈپ كەتمىسۇن ھەمدە ئۇ شەيتانغا ئالدانغانلىقى ئۈچۇن توۋا قىلسۇن ، — دەپتۇ .

جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام دەرھال خۇدانىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ . ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ كانىيىنى بىر سىققانىكەن ، هېلىقى يۇمىلاق بۇغداي ئېزىلىپ سوقچاق بولۇپ قاپتۇ ۋە بىر تەرىپىگە جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ باش بارماق تىرنىقىنىڭ ئىزى

چۈشۈپ قاپتۇ . شۇنىڭدىن بۇيان بۇغداي دېنى سوقمچاق بولۇپ قالغانىكەن .

چىمەنگۈل ۋە چىمەن دوپپا

قەدىمكى زاماندا قەشقەردە قاراخان دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن . ئۇنىڭ بىر قىزى بولۇپ ، ئاي دېسە ئايدىن چىرايلىق ، كۈن دېسە كۈندىن چىرايلىق ، ئەقىل-پاراسەتلىك ، قولى ئەپچىل ، ئىشچان قىز ئىكەن . يىللار ئۆتۈپ قىز بالاغەتكە يېتىپتۇ . ھال - ئەھۋالى يەتتە ئىقلىم پادىشاھلىرىنىڭ شاھزادىلىرىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىشقا باشلاپتۇ . قىز دەل توققۇز ياشقا كىرگەن كۈنى يەتتە پادىشاھلىقنىڭ شاھزادىسىدىن ئەلچى كەپتۇ . تەڭقىسلىقتا قالغان پادىشاھ قىزىنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپتۇ . قىز دادىسىنىڭ ئەقلىگە بارىكاللا ئېيتىپ ، ئەلچىلەرنىڭ قىرىق كۈن كۈتۈپ تۇرۇشنى ئېيتىپتۇ .

مەلىكە قىرىق كۈن ئىچىدە يەتتە دانە دوپپا تىكىپ ، يەتتە دۆلەتنىڭ ئەلچىسىگە بېرىدىن بېرىپ : «سىلەر بۇنى شاھزادىلىرىڭلارغا بېرىڭلار ، كىمدەكىم بۇنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى ، ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ رەڭگىنىڭ نېمىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بىرىنچى بولۇپ دەپ بېرەلىسە ، شۇنىڭغا ياتلىق بولىمەن» دەپتۇ .

ئەلچىلەر دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ ، دوپپىنى بەلباغلىرىغا چىگىپ ، ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتىپتۇ . دوپپىنى ۋە مەلىكىنىڭ شەرتلىرىنى شاھ ۋە شاھزادىلىرىگە يەتكۈزۈپتۇ . شاھزادىلەرنىڭ بېشى قېتىپتۇ ، ئەقلى چېچىلىپ ، تىللىرى كالۋالىشىپتۇ ، بۇلارنىڭ ئىچىدە يەكەن پادىشاھىنىڭ ئوغلى پاقلانىڭ چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ ، دەرھال «نامە» تەييارلاپ ، ئەلچىدىن قەشقەرگە يوللاپتۇ .

شەرتنى ئېغىر قويۇپ تاقىتى تاق بولغان مەلىكە دەل يەتتىنچى كۈنى يەكەن شاھزادىسىنىڭ مۇبارەك مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋاپتۇ . خەتتە : «دوپپىنىڭ ئىسمى 〈چىمەن〉 ، بۇ مەلىكىنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش ؛ دوپپىنىڭ رەڭگى مەلىكە تۇرىدىغان چارباغدىكى چىمەنلىكىنىڭ رەڭگى بىلەن ئوخشاش ، ئۇنىڭغا مەلىكە ياخشى كۆرىدىغان

بۇغداي باشقىنىڭ نۇسخىسى چۇشۇرۇلگەن ؛ دوپپىنى يېگىتلەر بېشىغا كىيىدۇ . بۇ ، مۇبادا مەلىكە ياتلىق بولۇپ كەتسە ، ئۆز يۇرتىنى ئەسلەپ تۇرۇشىغا ياردەمى بولىدۇ ، دېگەنلىك» دەپ يېزىلغانىكەن .

مەلىكە پاقلانباينىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئېيتىپتۇ ، ئەمما باشقا يۇرت شاھزادىلىرىنىڭ جاۋابلىرىنىمۇ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن يەكەن ئەلچىسىنى قىرىق كۈنگىچە ساقلاپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ . قىرىق كۈنگىچە ھېچقانداق يەردىن جاۋاب كەلمەپتۇ .

شۇنىڭ بىلەن مەلىكە چىمەنگۈل پاقلانبايغا ياتلىق بولۇشقا ماقۇل بوپتۇ .

كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ بۇ خاسىيەتلىك ھۈنىرىنى قىز- چوكانلار ئۆگىنىپ ، چىمەن دوپپا ئەل ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلاپتۇ .

ھاراق قانداق پەيدا بولغان

بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى توپان بالاسى بولغانىكەن . شۇ مەزگىلدە نوھ ئالتە ئاي سۇ يۈزىدە يۈرگەنىكەن . ئوزۇق-لۇق ئۈچۈن باشقا نەرسىلەر قاتارىدا يەنە ناھايىتى كۆپ قۇرۇق ئۈزۈم ئېلىۋالغانىكەن . سۇدا ئۈزۈپ يۈرۈش جەريانىدا كېمىلەرگە نۇرغۇن قېتىم سۇ كىرىپ كېتىپ ، ئۈزۈمنىڭ ئاستى سېسىشقا باشلاپتۇ . ئوزۇق تۇگىگەندىن كېيىن ، كىشىلەر ئىلاجسىز سېسىغان ئۈزۈملەرنى سقىپ سۈيىنى ئوزۇق قىپتۇ . بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ بېشى سەل قايغاندەك بوپتۇ ، ئەمما روھلىرى بىردىن كۆتۈرۈلۈپ ، كېمە ئىچىنى خۇشخۇي چاقچاق ، جاراڭلىق ناخشىلار قاپلاپتۇ . ھەممە كىشى بۇ خىل ئۆزگىرىشتىن ھەيران قېلىشىپتۇ . كېيىن يەنە سېسىغان ئۈزۈمنى سقىپ سۈيىنى ئىچكەنىكەن ، يۇقىرىقى ئەھۋال يەنە تەكرارلىنىپتۇ . شۇ چاغدا كىشىلەر سېسىغان ئۈزۈم سۈيى روھنى كۆتۈرۈپ ، كەيپىياتنى جانلاندۇرىدىكەن ، دېگەن تونۇشقا كەپتۇ .

توپان بالاسى ئاخىرلىشىپتۇ ، تىنچ تۇرمۇش باشلانغاندىن كېيىن ، كىشىلەر كېمىدىكى ئەھۋالنى ئەسلىشىپ ، ئۈزۈملەرنى سېسىتىپ سۈيىنى چىقىرىپ ، بىرخىل ئىچىملىك تەييارلاشنى ئادەتكە

ئايلاندۇرۇپتۇ ۋە ئۇنى «شاراب» دەپ ئاتاپتۇ . ئاردىدىن ئۇزاق يىللار ئۆتۈپتۇ ، تۇرلۇك بەزمە ، زىياپەتلەردە شاراب ئىچىش ئومۇملىشىپتۇ .

شۇ زامانلاردىكى پادىشاھلارنىڭ بىردە شارابنىڭ كۆچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ، كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ، ئەمما شارابنىڭ ئىچىلىش مىقدارىنى كېمەيتىش ئارزۇسى تۇغۇلۇپتۇ ۋە پۈتۈن مەملىكىتىگە : «كىمدەكىم شارابنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاپ ، ئىچىلىش مىقدارىنى ئازايتىپ ، ئاز شاراب بىلەن كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرالايدىغان بولسا ، ئۇمۇر بويى يەتكۈدەك مال-دۇنيا مۇكاپات بېرىلىدۇ» دەپ جاكارلاپتۇ .

شۇ زاماندا ياخشىلىقنى ھارام بىلىپ ، ئەسكىلىكتە داڭقى چىقىقان ، خەلقنىڭ نەزىردىن چۈشۈپ ، كۈنى تەسكە قالغان بىر ئادەم بولۇپ ، ئىسمى مەلئۇن ئىكەن . ئۇ پادىشاھنىڭ جاكارىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئاچ كۆزلۈكى غەلىيان كۆتۈرۈپ ، تەلىيىنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ ۋە پادىشاھقا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئۇچ ئايلىق مۆھلەت سوراپتۇ . پادىشاھ ئۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ ، بەلگىلەنگەن مۆھلەت ئىچىدە ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىمىسا ، كاللىسىنى ئالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ، سورىغان نەرسىلىرىنى بېرىپتۇ . مەلئۇن ئۆيىگە كېلىپلا ئىش باشلاپتۇ ، ئۇنداق قىپتۇ ، بۇنداق قىپتۇ ، قىلمىغان ئىشلىرى قالماپتۇ ، ئەمما بىرەر ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەي ، ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ . ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە گىلىدىن تاماق ئۆتمەي يىغلاشقا باشلاپتۇ . شۇ كۈنلەرنىڭ بىردە كۆزى چېقىر ، بۇرنى پاناق ، يۈزى گۆشلۈك ، بويى پاكارغىنا كەلگەن 50 ياشلار چامىسىدىكى سودىگەر قىياپەتلىك بىر كوسا ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇ - دە :

— ھەي مەلئۇن ، نېمىگە يىغلايسەن ؟ — دەپ سوراپتۇ .

ئۇ يىغلاشنىڭ سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ .

— يىغلىما ، بۇنىڭ چارىسى ئاسان . سەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارغىنىڭدا بىر يولۋاس ، بىر تۈلكە ، بىر قىزىل خوراز تەلەپ قىلغىن . ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قانلىرىنى ئۇزۇم سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ

خېمىرتۇرۇچ ياسىغىن ، شۇ چاغدا ئىشلىرىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدۇ ، — دەپ يول كۆرسىتىپ ، شۇئان كۆزدىن غايىب بوپتۇ . بۇ ئادەم ئەسلىدە پۈتۈن دۇنيادىكى شۇملۇقلارنىڭ پىرى ئۇستازى لەنتى شەيتان ئىكەن .

مەلئۇن شەيتاننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شاراب ياساپ ئىچىپ بېقىپتۇ . بىرئازدىن كېيىن ۋۇجۇدىدا يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردىن ئەقلى لال بولۇپ ، خۇشاللىقىدىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپتۇ . دە ، بىر تۇڭ شاراب تەييارلاپ پادىشاھقا تەقدىم قىپتۇ . پادىشاھ دەرھال ۋەزىر ، ئەمىر ، ئەكابىر ، ئەشرەپلىرى قاتناشقان بىر زىياپەت ئۇرۇنلاشتۇرۇپتۇ . بىرنەچچە قەدەھ ئىچىلگەندىن كېيىن شۇنداق بىر ئەھۋال سادىر بوپتۇكى ، ھەممە كىشى ھەيرانلىقتىن نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قاپتۇ . مۇزىمىسلەر ناخشىغا ، سۆرەلمىلەر ئۇسسۇلغا چۈشۈپتۇ ، قورقۇنچاقلار باتۇرغا ئايلىنىپتۇ ، تاماق قويۇلغان شىرەلەرنىڭ ئۈستىگە سەكرەپ چىقىشىپ ، پادىشاھقا قول شىلتىپ ، چۈۋۈنچىلىرىنى چۈۋۈغىلى تۇرۇپتۇ . بەزىلەر مۇلايىملىشىپ ، يېنىدا ئولتۇرغانلارنىڭ بويىنىغا گىرە سېلىپ شېرىن سۆھبەتكە چۈشۈپ كېتىپتۇ . ئادەتتە يا-ۋاش ، مۆمىن دېگەنلەر يەڭ شىمايلاپ ئاداۋىتى بارلار بىلەن جېدەللەشكىلى باشلاپتۇ . بەزىلەر بولسا ھايا-نومۇس دېگەنلەرنى تاشلۇۋېتىپ ، ئايالالارغا ئېسىلىۋېلىشقا ، بەزى ئايالالار بولسا ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا ئەرلەرگە چاپلىشىۋېلىشقا باشلاپتۇ . زىياپەت خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان بولسىمۇ ، كىشىلەر قورساقلىرىنىڭ ئاچقانلىقىنى سېزىشمەپتۇ ۋە ئادەتتە تۇگەپ كېتىدىغان زىياپەت تاماقلىرى ئېشىپ قاپتۇ .

ئۇلار قورقۇنچاقلارنىڭ باتۇرغا ئايلىنىشى يولۇاس قېنىنىڭ ئارىلاشقانلىقىدىن ، بەزىلەرنىڭ بەك مۇلايىم ياكى ھارامزادىلىشىپ كېتىشى تۈلكە قېنى قوشۇلغانلىقىدىن ، ھايا-نومۇسنىڭ يوقىغانلىقى قەزىل خورازنىڭ قېنىدىن ، قورساقنىڭ ئاچماسلىقى ئۇزۇم سۈيىنىڭ قۇۋۋىتىدىن دەپ خۇلاسە قىلىشىپتۇ .

شۇ قېتىمقى زىياپەتتىن كېيىن شاراب ئىشلەش تېخنىكىسى تەرەققىي قىپتۇ ، ئەمما ئەل ئىچىدە جېدەل-ماجىرا ، بۇزۇقچىلىق ، قاتىللىق

قاتارلىق ھەر خىل جىنايى قىلمىشلار ئەۋج ئاپتۇ . دانىشمەنلەر : «بۇ شاراب ئەمەس ، ھەلەق ئىكەن» دەپىشىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ نام ئومۇملىشىپتۇ . لېكىن ، خېلى يىللاردىن كېيىن «ھەلەق» سۆزى «ھاراق» قا ئۆزگىرىپتۇ .

مەھمۇد كاشغەرىيگە ئات قويۇش رىۋايىتى

زور پالاكەت ۋە دىشۋارچىلىقتىن ئامان قالغان شاھ تۇنجى نەۋرە-سىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى شەرىپىگە شىكارغا چىققان 40 يىگىت مىنگەن 40 ئاتنى نەزىر قىلىپ ، شۇكرانىسىغا دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈ-زۈپتۇ . ئۇ يۇرتتىكى پۈتكۈل ئۆلىما- فۇزۇلا ، يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ ، نەۋرىسىگە ئىسىم قويۇش تويى ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ ، ئەكا-بىرلارغا خەۋەر بېرىپتۇ . ھەممە يىغىلىپ «ئات تويى»نى كاتتا زىيا-پەت ، تەنتەنە بىلەن «قىزىل مەسچىت ئاتام»دىكى ئوردىدا ئۆتكۈزۈپ-تۇ . زىياپەت ئاخىرىدىكى دۇئايى خەيردىن كېيىن ، يېڭى نەۋرىسىنى تۇرك خاقانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ئاق كىگىز گە ياتقۇزۇپ ، بىر توققۇز سېپاھ كۆتۈرۈپ ، ئوردا مېھمانخانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەكىرىپ ، يەردە قويماي كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ .

مېھمانلارنىڭ ھەممىسى تەڭ : «شاھىمىزغا قۇتلۇق بولسۇن» دەپ مۇبارەكلەپتۇ ، ئاندىن يۇرت قازىسى ئوغۇلنى قولىغا ئېلىپ پېشانە ۋە تاپانلىرىغا سۆيۈپ : «شاھزادە يەتتە ئىقلىمغا شاھ بولغاي» دەپتىكەن ، شاھى ئېھرام مىيىقىدا كۈلۈپتۇ . ئىككىنچىسى قولىغا ئېلىپ : «كاتتا باھادىر ۋە ئەقىللىك بولۇشى قۇلىقىنىڭ چوڭلۇقى ، پېشانىسىنىڭ كەڭلىكىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ . ئەلۋەتتە بۇ خاسىيەت شاھزادىگە خاستۇر» دەپتىكەن ، شاھقا بۇ گەپمۇ بىر نەۋئى تۆيۈلۈپتۇ . ئۈچىنچىسى ، تۆتىنچىسى ، بەشىنچىسى ، ئالتىنچىلىرىمۇ شاھقا ياخ-شى كۆرۈنۈش ۋە خۇشامەتتىن ياغلىما سۆزلەرنى قىپتۇ . يەتتىنچى تۆۋەتتە قۇدىسى سەيىپىدىن نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ : «تەڭرىم بىزگە بۇ يېڭى مېھماننى ئاتا قىپتۇ . مەن ئۇنىڭغا شۇكرىلەر بەجا كەلتۈرە-مەن . ئاتا- ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا قىلغان ياخشىلىقى — مىراسى ئىلىم

ۋە ئەدەپ ئۆگىنىشتىن ئەۋزەل ئەمەس . تەڭرىم نېسىپ قىلسا ، تەربىيەمىز بىلەن نەۋرىمىز ئالىم بولغۇسىدۇر » دەپتىكەن ، پۈتكۈل مېھمانلار بارىكاللا توۋلىشىپ كېتىپتۇ ،ئارقىدىنلا «ئاللاھۇ ئەكبەر..... » دېگەن تەكبىر ساداسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ . شاھنىڭ خۇشاللىق يېشى كۆز چانىقىدىن نورۇز بۇلاق سۈيىدەك ئېتىلىپ چىقىپتۇ . يۈگۈرۈپ كېلىپ سەيپىدىنىنى قۇچاقلاپ ، نەۋرىسى بىلەن بىللە كۆتۈرۈپ ، چۆرگۈلىتىپ ، ئاندىن يەرگە دەسسىتىپتۇ . شاھ نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ باش-كۆزىدىن سۆيۈپ ، خالايىققا قاراپ :

«ئىلىم ئىلەدۇر نىزامى ئالەم ،
ئاداپ ئىلەدۇر كامالى ئادەم» .

دەپتۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىن : «مەن يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھلىقىدىن ئەۋلا-دىمنىڭ ئالىم بولغىنىنى چوڭ دەرىجە دەپ بىلىمەن ، ئالىملىق ئىكىكىلا دۇنيانىڭ نىجاتلىقى ۋە شاھلىقىدۇر . مېنىڭ دىلىمدىكى ئارزۇ-يۇمنى ۋەلىي (ئالدىن بىلگۈچى ، كارامەت قىلغۇچى)گە ئوخشاش قۇدىمىز سەيپىدىن ئاكا تاپتى . مەن ھەقىقىي رىزا بولدۇم . بۈگۈندىن باشلاپ بۇ كىشىنىڭ نامىنى پۈتكۈل ئەل 〈 سەيپىدىن ۋەلىيۇللا〉 دەپ ئاتىغاي » دەپ پەرمان قىپتۇ . ھەممەيلەن تەزىم بىلەن «خوش» دەپ رىزالىق بىلدۈرۈپتۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن بالىنىڭ ئىسمىنى نېمە قو-يۇش ھەققىدە مەسلىھەت - مەشىرەتلەر باشلىنىپتۇ .

ئۆلىمالاردىن بىرى : «شاھىمىز ، بۈگۈن جانابلىرى ئىلىمپەر-ۋەرلىكلىرىنى ئايان قىلىپ ، ئارزۇلىرىنى شاھلىقتىن يۇقىرى دەپ تونۇپ ، بىزگە سائادەتمەنزىنى كۆرسەتتىلە ، بىز ئىلىم ئەھلىلىرى تولىمۇ مەمنۇن بولدۇق . شۇڭا ، بىز سىلىدەك شاھىمىزنىڭ دەۋرى بىلەن ماختىنىمىز . ھەممىمىز مۇشۇ ماختىنىش ۋە مەمنۇنىيىتىمىز-گە شۈكۈر بەجا كەلتۈرۈپ ، بۇ ۋەدىمىزگە ۋاپا قىلىمىز . بىزنىڭ مۇشۇ نىيەت-مۇددىئايىمىزنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن ، قۇتلۇق قەدەمىلىك پەرزەنتلىرىگە بەش ھەرپتىن ئىبارەت بولغان 〈 مخمۇد〉 (ماختانغۇچى)

ئىسمىنى قويۇشنى ئىلتىجا قىلىمىز . چۈنكى ، بۇ ئىسمىنىڭ ھەربىر ھەرپىدە بىر مەنە يوشۇرۇنغان . بىرىنچى ھەرپ بولغان 〈م〉 (مىم) مەنۇنىيەتنى بىلدۈرىدۇ ، 〈خ〉 (ھى) ھەمدۇ ئېيتقۇچى دېگەن مەنە-نى ، 〈م〉 (مىم) مۇددىئا - مۇرادىغا ئېرىشكەن دېگەن مەنىنى ، 〈ۇ〉 (ۋاۋا) ۋاپادارلىق دېگەن مەنىنى ، 〈د〉 (دال) دىيانەتكارلىق دې-گەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپتۇ .

شاھى ئېھرام خالايىق مۇتئەرلىرى ئالدىدا : «نۇرە دىدەمىزنىڭ ئىسمى مەھمۇد بىننى ھۈسەيىن بولسۇن ، ئوغلىمىز ھۈسەيىن بۇ مۇبارەك پەرزەنت ھۆرمىتىدىن بۇگۈندىن باشلاپ 〈ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن〉 دەپ ئاتالسۇن . خالايىق ئىچىدە ئىلىم-ھۈنەر شۇنداق رونىق تاپسۇنكى ، ئىلىم- ھۈنەر بىلمىگەن بىرەر كىشى سەلتەنىتىمىز تەۋە-سىدە كۆرۈلمىگەي ، ھەرقانداق كىشى پەزىلىتىنى ئارتتۇرۇپ ، ئۆزى-نىڭ بىباھالىقىنى كۆرسەتكەي ، ئىلىم - ئېرپانغا قىيا باققۇچىلارنى ھاشارغا ھەيدەپ ، ئۇلارنىڭ سىلىقىنى ئېغىرلاتقاي» دەپ پەرمانى ئالىي قىپتۇ .

شاھزادە مەھمۇد تەلپۈنگەندە ، شاھى ئېھرام توققۇز قوي ئۆلتۈ-رۇپ ، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە «ھەقىق تويى» قىپتۇ . ئۆلتۈرۈلگەن قوي سۆڭەكلىرىگە تىغ تەگكۈزمەي ، ئۇستىخانلارنى تارتۇقلاپ ، ئۇ-نىڭدىن كېيىن ئۇستىخاننىڭ ھەممىسىنى يىغىپ «كېپەنلەپ» بالە-نىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولسۇن ئۈچۈن ، «قىزىلجاي ئاتام»دىكى زاراۋ-گاھلىققا دەپنە قىپتۇ .

نۇرئەلانۇرخاننىڭ سەئىد ئەلى ئارسلانخانغا ھامىلىدار بولۇشى

نۇرئەلانۇرخان كىچىكىدىنلا ھەزرىتى ئەلى ھەققىدىكى جەڭنامە-لەرنى ئوقۇشقا بەكمۇ ئامراق ئىكەن . ئۇ ھەزرىتى ئەلى توغرىسىدىكى جەڭنامىلەرنى كۆپ ئوقۇپ ، ئۇنىڭ ۋەسپى تەرىپلىرىنى جىق ئاڭلاپ ، ھەزرىتى ئەلىگە بولغان ئىخلاسى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپتۇ . كۈنلەر-نىڭ بىر كۈنى ئۇ ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرۇپ ھەزرىتى ئەلىنى يادىغا

كەلتۇرۇپتۇ ھەمدە «ئى خۇدايا ، مېنىڭ ۋاقتىمدا شۇنداق بىر زات ئۆتكەن بولسا ، مەن شۇ زاتنىڭ جۇپتى بولغان بولسام قانداق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرنى ئويلاپ ، خىيال ئىلكىدە ئۇخلاپ قاپتۇ . چۈشىدە ھەزرىتى ئەلىنى كۆرۈپتۇ . ئۇ بۇ چۈشتىن بەكلا سۆيۈنگەن بولسىمۇ ، ئەمما شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىپتۇ . بۇ ئىش ئۆز ئائىلىسىگە ئۆچمەس داغ چۈشۈرىدىغان نومۇس-لۇق ئىش بولغاچقا ، ئاتا-ئانىسىغا نېمىدەپ چۈشەندۈرۈشنى بىلەلمەي-تۇ ، ئويلا-ئويلا ، ئويلىغانسېرى قورقۇنچ بېسىپتۇ ، ھامىلىنى يوقىتىشقا ھېچبىر ئامال قىلالماپتۇ . ئۇ كىشىلەرنىڭ قېشىدا تۇرغاندا ، قورساقتىكى ھامىلە خۇددى ئەيسا ئەلەيھىسسالام بۇۋى مەريەمنىڭ قارنىدا يېتىپ تۇرۇپ قانداق سۆزلىگەن بولسا ، شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەيدىكەن . بۇ ئەھۋال ئوردىدا پىتنە-پاساتنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بوپتۇ ۋە كۈنسېرى ئۇلغىيىپ ، نۇرئەلانۇرخانىنىڭ ئانىسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ . ئانا ئۆز قىزىنىڭ قىلمىشىدىن باشتا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ، ئارتۇقچە بىرنېمە دېيىشكە جۈرئەت قىلالماپتۇ . نۇرئەلانۇرخانىنىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قۇلىقىغىمۇ ئاڭلىنىپ-تۇ . سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەرغەزەپكە كېلىپ ، قىزىنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ ، بىراق ئانىسى قىزىنى قاچۇرۇۋېتىپتۇ . بۇ ھەجرىيە كالېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىنىڭ ئونى (جۈمە) كۈنى ئىكەن . نۇرئەلانۇرخان بېشىغا كونا بىر لېچەكنى سېلىپ ، تىلەمچى ئايال سۈرىتىدە ياسىنىپ ئۆيدىن چىقىپتۇ . ئۇ شۇ يۇرگىنىچە ئاتۇش تەۋە-سىدىكى بىر يولغا كىرىپتۇ . يول يېرىملاشقاندا نۇرئەلانۇرخان تەۋەلۈت قىپتۇ . بېشىدىكى لېچەكنىڭ يېرىمىنى يىرتىپ بالىنى يۆگەپتۇ-دە ، يول قىرغىقىغا قويۇپ قويغاندىن كېيىن يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ-تۇ . بىر يەرگە بارغاندا يول توسۇلۇپتۇ . ئۇ ئالدىدىكى تاغدىن ئۆتەلمەي ، خۇداغا تەۋىنىپ ئىبادەت قىلىۋاتقاندا ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قولىدا قىلىچ ، يەنە بىر قولىدا بوۋاقنى كۆتۈرگەن ھالدا يېتىپ كەپتۇ . ئۇ نۇرئەلانۇرخاندىن سوراپتۇ :

— بۇ بالا سېنىڭمۇ ؟

نۇرئەلانۇرخان سۇلتان يېتىپ كېلىشتىن ئاۋۋال غايىبتىن ئاڭ-لانغان ئاۋازغا ئاساسەن :

— ھەئە ، مېنىڭ — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

— دادىسى بارمۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلتان .

— ھەئە ، بار ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نۇرئەلانۇرخان .

— كىم ؟

— ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللاھۇ ۋەجھۇ .

— گۇۋاھ بارمۇ ؟

— بار ، ئەبۇ نەسىر سامانىي بىلەن ئەبۇلپەتتاھ گۇۋاھ بولالايدۇ .

سۇلتان قىزنى ئېلىپ شەھەرگە يېنىپتۇ ، خالايىق يىغىلىپتۇ ، بۇ مەيدانغا ئەبۇ نەسىر سامانىي بىلەن ئەبۇلپەتتاھمۇ ھازىر بوپتۇ . سۇلتان خالايىق ئالدىدا ئەبۇ نەسىر سامانىيدىن سوراپتۇ .

— سىز ھەزرىتى ئەلىنى كۆرگەنمۇ ؟

ئەبۇ نەسىر سامانىي :

— ھەئە ، ئۇرۇش مەيدانىدا بىللە بولغان ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ . سۇلتان بالىنى ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ قولىغا بېرىپتۇ . ئۇ بالىنى كۆرۈپ : «ئەسسالامۇئەلەيكۇم ، ئەلىنىڭ پەرزەنتى ، مەندە-كى ئامانەتنى ئالغىلى كەلدىڭىزمۇ ؟» دەپتۇ ۋە كۆپچىلىككە قاراپ :

— ئاگاھ ھەم دانا بولۇڭلاركى ، ھەزرىتى رەسۇلىللا بىر تال خورمىنى ماڭا ئامانەت بەرگەن . بۇ ئوغۇل دۇنياغا كەلگەندە ئەنە شۇ خورما بىلەن ئېغىزلاندۇرۇشۇمنى ۋە ئىسىم- شەرىپىنى ئۆزىنىڭ ، ئاتىسىنىڭ ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇشۇمنى ئېيتقان . مەن بۇ خورمىنى ئاغزىمدا ئۇچ يۇز ئوتتۇز ئۇچ يىل ساقلىدىم . ئەمدى ئامانەتنى تاپشۇرىمەن ، — دەپتۇ ، ـ دە ، خورمىنى ئېلىپ بالىنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ . نامىشەرىپىنى «ھەزرىتى مۇھەممەد سەئىد ئەلى ئارسلانخان» دەپ قويۇپتۇ ، ئاندىن ھەزرىتى رەسۇلىللانىڭ بۇ ئوغۇلنىڭ نام ئەھۋالى ھەققىدىكى مەكتۇپىنى سۇل-تانغا تاپشۇرۇپتۇ . سۇلتان مەكتۇپتىكى بېشارەتكە بىنائەن ئوغۇلنىڭ

دۇمبىسىنى سىلاپتۇ . ئىككى تاغاق ئارىسىدىن نۇر بىلەن يېزىلغان تۆۋەندىكى خەت كۆرۈنۈپتۇ :

ئانىسى نۇرئەلانۇرخان ،
ئاتىسى شاھى مەرداندۇر .
خۇدا يولىدا جان بەرگەن ،
شەھىدۇ ئارسلانخاندۇر .

بوۋىسى ئۇۋەيىس ئەۋلىيا ،
كەرەمىلىك شاھى سۇلتاندۇر .
بىلەي دېسەڭ ئاتى ئۇنىڭ ،
ساتۇق بۇغرائى خاقاندۇر .

بۇنى ئاڭلاپ جامائەت ھەيران قاپتۇ . سۇلتان خۇرسەن بولۇپ ، نەچچە يۈز قوي ، كالا ، تۆگە سويدۇرۇپ ، يۇرتقا كاتتا نەزىر بېرىپتۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇرت خەلقىنىڭ بۇ بالىغا بولغان ئىخلاسى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ ، ئېتىقادى كۈچىيىپتۇ .

خانئۆي

بۇتپەرەسلەر زامانىسىدا بۇ يەردە قوش سېپىللىق ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولغانىكەن . شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ھەشەمەتلىك بۇتخانىلار ۋە بۇددا مۇنارلىرى بولۇپ ، غەربتە لايلىقتىن شەرقتە تاكى پەيزاۋاتقىچە بولغان چاقماق دەريا سىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان باغبارائىلىق كەڭرى يۇرت بۇ شەھەرگە تەۋە ئىكەن . بۇتپەرەسلەرنىڭ خانى مۇشۇ شەھەردە تۇرىدىكەن . ئىچكىرىدىكى سېپىلنىڭ ئىچى خانىنىڭ ئوردىسى ئىكەن .

كۈنلەردىن بىر كۈنى بۇتپەرەسلەرنىڭ خانزادىسى 40 نەپەر سەرۋاز بىلەن تاغ ياقىلاپ كۈنىپېتىش تامان ئوۋغا چىقىپتۇ . ئۇلار يول يۈرۈپ ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ بىر شېغىللىق سايغا كەلگەندە ، مال

ئارتىلىپ چۆكتۈرۈپ قويۇلغان ئون نەچچە تۆگىنى ۋە كۈنپېتىش تامان قاراپ قاتار تىزىلىپ تۇرغان ، باشلىرىغا ئاق يۆگىگەن يەتتە-سەككىز ئادەمنى كۆرۈپتۇ .

ئۇلار بۇ غىلاڭ سايدا كېلىۋاتقان شۇنچە كۆپ قوراللىق ئادەملەر-دىن چۆچۈمەي ، تۆگىلىرى ۋە ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ماللىرىدىنمۇ ئەنسە-رىمەي ، خاتىرجەم ھالدا رۈكۈ ، سەجدە ، تەكبىر ، دۇئا بىلەن بولۇۋە-رىپتۇ . ئەجەبلەنگەن خانزادە سەرۋازلىرىغا توختاشنى بۇيرۇپ ، ئات دېۋىتىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ كەپتۇ . ئاڭغۇچە بۇ نامەلۇم ئادەملەر ئۆز ئىبادەتلىرىنى تۈگىتىپ ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ خانزادىگە سالام بە-رىپتۇ . خانزادە ئۇلاردىن :

— سىلەر نېمە ئادەملەر ؟ قەيەردىن كەلدىڭلار ؟ نەگە بارىسىلەر ؟ نېمە ئىش قىلىسىلەر ؟ نېمىشقا بۇ چۆلدە بىزدەك قوراللىق ئادەملەرگە ئۇچراپ قالساڭلارمۇ قورقمايسىلەر ، ماللىرىڭلاردىن ئەنسىرىمەيسە-لەر ؟ بايا كۈنپېتىشقا قاراپ نېمە ئىش قىلدىڭلار ؟ — دەپ سوراپتۇ .

ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يۈزلىرىدىن نۇر ، كۆزلىرىدىن ئەقىل- پارا-سەت جۇلالىنىپ تۇرىدىغان مويىسپىتراق بىرى ئالدىغىراق چىقىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ، جاۋاب بېرىپتۇ :

— بىز مۇسۇلمان ، بۇخارادىن بولىمىز ، سىلەرنىڭ ئېلىڭلارغا تىجارەت بىلەن كەلدۇق . بايا بىز ناماز پېشىن ئوقۇپ ئاللاغا ئىبادەت قىلدۇق . بىزنىڭ كۆڭلىمىزدە باشقىلارغا زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئا-سى بولمىغاندىن كېيىن ، ئاللاتائالامۇ باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە بىزگە زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى سالمايدۇ . سىلەر ئوۋغا چىقىپسىلەر . مۇشۇنداق بىر چۆلدە ئېسىل ماللار يۈكلەنگەن ئون نەچچە تۆگە ۋە ئۇنىڭ ئىگىلىرى بولمىش يەتتە - سەككىز ئادەمنىڭ جېنىدىن ، تەييار ئولجىلاردىن ۋاز كەچكىنىڭلارنىڭ ئۆزى ئاللاتائالانىڭ قۇدرەت- كارا-مىتى ئەمەسمۇ ! — دەپتۇ- دە ، خانزادە ۋە ئۇنىڭ سەرۋازلىرىنى چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىپتۇ .

تاماق شۇنچىلىك مول بوپتۇكى ، ياغلىق قاتلىمىلار ، سۈتتە يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان سەپەر توقاچلىرى ، كۈنجۈت سېپىلگەن گىرده-

شىرمەنانلار ، سىيادان بىلەن پىياز چېكىلگەن ھەمەكلەر ، جىگدىلىك تالقان ، سىرىق ماي ، قۇرۇت ، ئىرىمچىكلەر ، گۈلە- قاق ، مېغىز ، پىستە- بادامىلار ، ياغاچ جام ۋە چۆچەكلەرگە ئۈسۈلغان قىمىز ، ئىر- كىت ، قېتىقلار داستىخانغا تولۇپتۇ . تاماقتىن كېيىن ساھىبخانلار ئاللاتائالانىڭ بەرگەن نېمىتىگە شۈكۈر- سانا ئېيتىپ دۇئا قىلىشىپ- تۇ ، مېھمانلار بولسا رەھمەت- تەشەككۈر ئىزھار قىلىشىپتۇ . ئاخ- ىردا سودىگەرلەر خانزادە ۋە سەرۋازلارغا يىپەك ، شايى ، يۇڭ چەك- مەن ، ئىپار ، ئەنبەر ، ئالماس كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەرنى سوۋغات قىلىشىپتۇ . خانزادە ۋە سەرۋازلارمۇ ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ئىمان ئېيتىپتۇ ۋە ئۇۋ رايىدىن كېچىپ ، سودىگەرلەرنى باشلاپ ئوردىغا قايتىپتۇ .

خان سودىگەرلەرنى شاھانە زىياپەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ ، ئۇلارنىڭ تارتۇق قىلغان قىممەت باھالىق سوۋغاتلىرىدىن مەمنۇن بولغان بول- سىمۇ ، خانزادىنىڭ قول بىلەن ياسىغان لاي بۈتنى يارانقۇچى ئىگەم دەپ سەجدە قىلىشتىن ۋاز كېچىپ ، مۇسۇلمان بولۇش توغرىسىدىكى دەۋەتلىرىنى قەتئىي رەت قىپتۇ .

خاندىن كۆڭلى قالغان خانزادە سودىگەرلەرنى باشلاپ مەشھەدتىكى خانزادە ئوردىسىغا كېتىپتۇ . خانزادىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سودىگەرلەر- نىڭ ئەقىل ئىشلىتىشى بىلەن ، دەسلەپتە خانزادە ئوردىسىدىكىلەر ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ سەرۋازلىرى ، يېقىن- يىراق يارۇبۇرادەرلە- رى مۇسۇلمان بوپتۇ . قايتا- قايتا قىلىنغان دەۋەتلەر ئاقمىغاندا ، خانزادە خانغا قارشى غازات باشلاپ خانئۆيگە باستۇرۇپ بېرىپتۇ ، لېكىن بۇتپەرەسلەرنىڭ قەتئىيلىكى ۋە قەيسەرلىكى غالىب كەپتۇ .

ئامال قىلالمىغان خانزادە ئادەملىرىنى چاقماق دەرياسىغا ئەۋەتىپ ئېقىنىنى توسۇپ شەھەرگە سۇ قويۇپ بېرىپتۇ ، يەنە ئايغاقچى ئەۋەتىپ شەھەرگە ئوت قويۇۋېتىپتۇ . سۇ ۋە ئوتنىڭ ئىچىدە قالغان شەھەر ئاسانلا يەر بىلەن يەكسان قىلىنىپتۇ . ھايات قالغان كىشىلەر مۇسۇل- مان بولۇپ كۆچۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن خانئۆي شەھىرى خاراب بوپتۇ .

توققۇزاق

ئۇۋچىلار تەرىپىدىن ئىلى ۋادىسىدىن قوغلانغان ساكلارنىڭ پادىشاھى سەككىز قەبىلىنى ئەگەشتۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى يايلىغان سۇلۇق (سۇلى — قەشقەر) رايونىغا كېلىپ ، كۆكئارت (پامىر) نىڭ شەرق تەرىپىگە ماكانلىشىپتۇ . ئەمىنلىك ، مۇنبەت زېمىن ۋە يايلاققا ئېرىشىپ هاللىنىۋاتقان ساكلار ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز شەھەرلىرى ۋە قورغانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ . يەرلىك ۋە ئىرانلىق دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دەۋەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ قەدىمكى دىنى — شامان دىنىدىن چىقىپ ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بويتۇ . ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئەنقاز شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ، دىنىي ۋە مىللىي مۇراسىملىرى مانىكەنت (مەنگەن) دەپ ئاتىلىدىغان بەش دەرۋازىلىق شەھەردە بولىدىكەن .

ساكلار ئۆز تەۋەسىنى ئىلىك خانلارغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن ، بۇنداق سۈيۈرغال زېمىنلار ئىلىك خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن . ساكلارنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىرىغىچە يەرلىك خەلقتىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «ساك» دېگەن نامنى قوشۇپ چاقىرىشىدىكەن . ئىكىساق (ئىلىك ساق) ،بەيساق (بەگساق) ، تۆگىساق (تۆگە ساق) ،ئوغۇساق (ئوغۇزساق) ،ئىنساق (ئاناساق) ، قۇنساق (قۇن ساق) دەپ ئاتالغان بۇ يۇرتلارنىڭ نامى ئۇنىڭغا ساك پادىشاھى تەرىپىدىن قويۇلغان كىچىك ئىلىك خانلارنىڭ نامى ئىكەن .

كۆزدە مول هوسۇل توپى ئۆتكۈزۈش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ ، بۇ هەممىدىن چوڭ توي هېسابلىنىدىكەن . بۇ خىل توينىڭ مۇراسىمى توققۇز كۈن داۋاملىشىدىكەن . ئەڭ ئۇچقۇر ئات ، ئەڭ كۈچتۈڭگۈر نار ، ئەڭ سېمىز كالا- قويلار ، ئەڭ سوقۇشقاق بۇقا- قوچقارلار ، يوغان سەركىلەر ، توقماقتا چىقىدىغان ئۆچكىلەر ، تالاش- تۇرىدىغان ئىت ، سوقۇشتۇرىدىغان خوراز ، ئاجايىپ يوغان قوغۇن- تاۋۇز ، كاۋا- قاپاقلار ، ئوخشىغان بۇغداي- قوناق باشقىدىن ياسالغان

دەستىلەر ، غۇزمەك- غۇزمەك بولۇپ يېتىلگەن ئالما ، ئانار ، شاپ- تۇل ، بېھى ، ئامۇت ، ئۇزۇم شاخلىرىنى ئالغاچ كەلگەن ساكلار مانى كەنتىگە يىغىلىپ ، مول ھوسۇل خۇشاللىقىنى نامايان قىلىپ ، چېلە- شىش ، ئات بەيگىسىدىن تارتىپ خوراز سوقۇشتۇرۇشقۇچە بولغان تۇرلۈك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈشىدىكەن ، بوزا ، قىمىز ، شاراب ئە- چىشىپ ، ئۇسسۇل ئويناپ ، ساما سېلىشىدىكەن . شۇ سەۋەبتىن ، ساكلار بۇ ئورۇننى «توققۇز ساك» (بارلىق ساكلار يىغىلىدىغان جاي) دەپ ئاتىغانىكەن . كېيىنچە ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توققۇز ساك» «توققۇزاق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولىتۇ .

دەقيانۇس شەھىرى ھەققىدە رىۋايەت

ئۆتمۈش ۋەقەلىرىنى يادلاپ بىلگۈچىلەر ، تەسىرلىك ئىشلارنى ئەسته ساقلىغۇچىلار شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى ، قەدىمكى زاماندا دەقيانۇس دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن .

دەقيانۇس ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ، ھېسابسىز مال- دۇنيا توپلىغان ، قىرىق مىڭ كىشىزەككە ئۆيلەنگەن ، ھۆر- غىلمانلاردىن قېلىشمىغۇدەك قىرىق ئوغلى ۋە قىرىق قىزى بولغان تەڭداشسىز بىر پادىشاھ بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ دائىم كۆڭلى پەرىشان ئىكەن .

ئۇنىڭ بۇنداق يۇرىدىغانلىقىنى ۋەزىر- ۋۇزرالار ، سەرۋاز- نۆ- كەرلەر ، خانىش- ئاغىچىلار ، شاھزادە-مەلىكىلەر ئارا- ئارا سېزىپ قاپتۇ ۋە بۇنىڭ تەكتىگە يەتمەك بولۇپ كۆپ ھەرىكەت قىلىپ كۆرۈپ- تۇ . دەقيانۇس ئىچ سىرىنى ئۆزىدىن باشقا ئادەمگە تىنمايدىغان بول- غاچقا ، ئۇنىڭ بۇ كۆڭۈل غەشلىكىنىڭ سىرىنى خېلى ئۇزاققىچە ھېچكىم بىلەلمەپتۇ .

ۋەزىر- ۋۇزرالار نۇرغۇن چارە ئويلاپ ، ئاخىر چوڭ خانىش ئەختەرنىسادىن پادىشاھنىڭ كۆڭۈل سىرىنى بىلىپ بېقىشنى ئۆتۈنۈپ- تۇ . چوڭ خانىش ئۆزىنىڭمۇ بۇ ئىشنى بىلىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشقان- لىقىنى ، ئەمما ئۇزاق يىللىق ئەجرىنىڭ بىكارغا كەتكەنلىكىنى

دەپ ، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى ئۆزرە ئېيتىپ رەت قىپتۇ ۋە كىچىك خانىشتىن ئۇقۇپ كۆرۈش ھەققىدە تەكلىپ بېرىپتۇ .

ۋەزىرلەر كىچىك خانىشنى ئىزدەپ ، ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ئېيتىپ-تۇ . كىچىك خانىشمۇ بۇ ئىشنى بىلىشكە ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى ھەم ئازراق يىپ ئۇچىغىمۇ ئىگە بولغانلىقىنى ، بۇ سىرنى چوقۇم تېپىپ چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ .

كىچىك خانىش شۇنىڭدىن كېيىن كېچە - كۈندۈز دەقىيانۇسقا ھەمراھ بولۇپ يۇرۇپتۇ . شۇ كۈنلەردە پادىشاھ دائىم «ئوردا» ، «ئوردا» دەپ پىچىرلايدىغان بولۇپ قاپتۇ .

كىچىك خانىش «ئوردا» دېگەن سۆزدە بىر گەپ بار دەپ ئويلاپ-تۇ- دە ، پادىشاھقا گۈزەل ئوردا ھەققىدە سۆزلەپ بېرىپتۇ . كىچىك خانىش ئەسلىدە رۇم پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى بولۇپ ، كىچىكىدىن چىرايلىق ئوردا ، گۈزەل چارباغلاردا ئويناپ چوڭ بولغانكەن .

پادىشاھ كىچىك خانىشنىڭ ھېكايىسىنىڭ تەكتىگە يېتىپ ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپتۇ- دە ، چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ :

— مەنمۇ كۆركەم ئوردا ، ئېسىل چارباغ سېلىپ ئولتۇرۇشنى ، شۇ يەردە ھاياتنىڭ پەيزىنى سۈرۈشنى ئارمان قىلىمەن . مېنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ نىشانىم ئۆزىمىزگە خاس ئوردا- قەسىر سالدۇرۇپ ، ئاچقۇچىنى ئۆز قولۇمدا تۇتۇپ ، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئۇنى ئەقىللىك ۋە باھادىر ۋەلىئەھدىمگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئىدى . شۇ چاغدىلا مۇراد-مەقسىتىم ھاسىل بولۇپ ، كۆڭلۈم ئېچىلغان بولاتتى ، — دەپتۇ .

كىچىك خانىش زۇلقەمەر ئەمدى پادىشاھنىڭ ئىچ سىرىنى ئېلىۋالدىم دەپ ئويلاپتۇ- دە ، ئۇنىڭدىن يەنمۇ ئىچكىرىلەپ :

— ئاتىڭىزنىڭ شۇنداق كاتتا شاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىپ-سىز ، نېمىشقا ئۇنىڭ ئوردا- قەسرىگە ۋارىسلىق قىلالمىدىڭىز ؟ يېڭى ئوردا سالدۇرۇشقا بالدۇرراق تۇتۇش قىلمىدىڭىز ؟ — دەپ سورىغاندەكەن ، پادىشاھ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ :

— زۇلقەمەر ، ئەسلىدە بۇ ئىشلارنى سورىمىسىاڭ بولاتتى ، ئەمدى كۆڭلۈمدە تۇگۈچ قالمىسۇن ، بۇ سىرنى ساڭا تولۇق ئاشكارا قىلىۋې-

تەي ، — دەپتۇ ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ ، — مېنىڭ ئاتام نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى ، ئىسمى تۇر بولۇپ ، ئۇنىڭغا پۈتۈن مەشـرىق ئېلىگە شاھلىق قىلىش نېسىپ بولغانىكەن . ئۇنىڭ دۆلىتى يەتتە ئىقلىمغا بۆلۈنىدىكەن ، مەركىزى قەشقەر ئىكەن . دادامنىڭ كاتتا ئوردا- ساراي ، چارباغلىرى ، ھەددى- ھېسابسىز مال- دۇنياسى ، لەشكىرى ، تۇمەنمىڭلىغان پۇقراسى بار ئىدى . دادام كاتتا دەۋران سۈرۈپ ، چەكسىز شۆھرەت تاپقان بولسىمۇ ، لېكىن ئۆمرۈنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز ئازابقا قالغانىكەن . دادامنىڭ ئەتراپىدا بىر توپ ۋەزىر- سەردارلار دادامنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغاندەك بولۇۋېلىپ ، ئارقىسىدىن نۇرغۇن ھىيلە- مىكىرلەرنى ئويـلاپ ، سۆيقەستلىك پىلانلارنى تۇزۇشكەنىكەن . بىر قېتىم قارا نىيەت ۋەزىرلەردىن بىرقانچىسى خۇپىيانە ھالدا تىل بىرىكتۇرۇۋېلىپ : «شاھەنشاھ تۇر ھەزرەتلىرى ، ئۆزلىرى يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھى ، قوشۇنـلىرىنىڭ سانى يوق ، بايلىق- دۇنيالىرى ھەددى- ھېسابسىز ، شۇڭا مۇقىم ئوردا قۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق . مۇبادا مۇقىم ئوردا - قەسىر بىنا قىلىنىدىغان بولسا ، بىرلا شەھەرگە قاپسىلىپ قېلىپ ، دۆلەتنى ئەركىن- ئازادە ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ . پادىشاھ يەتتە ئىقلىمنى دېگەن قەرەلدە ئارىلاپ كۆزدىن كەچۈرەلمەيدۇ . 〈 ئوردا 〉 بىغەملىك ئۇيقۇسىنى ئۇخلايدىغان ، غەپلەت باسىدىغان جاي دېمەكلىكتۇر . مۇبادا ئوردا ئازادە ، چارباغلار كۆڭۈلگە ياقار بولسا ، پادىشاھ ۋە ئوردا ئەھلى نەغمە - ناۋاغا بېرىلىدۇ ، ھاۋايى- ھەۋەس كۆپىيىدۇ ، ھۇزۇر- ھالاۋەت ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەيدۇ . پادىشاھتا سەزگۈرلۈك ، ۋەزىرلەردە تەدبىر ، لەشكەرلەردە جەڭگىۋارلىق ئاجىزلىشىدۇ . شۇڭا ، مۇقىم ئوردا- شەھەر قۇرماي ، قەيەر ھاۋالىق ، جانغا ھۇزۇر بېغىشلىسا ، دۇشمەنـلىك كۆزىدىن يىراق تۇرسا ، شۇ يەرگە بېرىپ شاھلىق تەختىنى تىكلىگىنىمىز تۇزۇكتۇر » دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ .

دادام ۋەزىرلەرنىڭ ھەر خىل تەكلىپ - پىكىرلىرىدىن كۆپ يىل ئارىسالدى بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەپتۇ . بۇنداق تەكلىپ بەرگۈچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىپ ، دادامنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ . بۇ

تەكلىپ ئاخىر ئوردا كېڭىشىدە قارارلاشتۇرۇلۇپتۇ . دادام شۇنىڭدىن باشلاپ مۇقىم پايتەخت ، ئوردا- قەسىر قۇرۇشقا كۈچىمەپتۇ ، ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىسى ، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جايلارنى تاشلاپ يىراق- يىراق يەرلەرگە كېتىپ قاپتۇ ۋە كېيىن قايتىپ كېلىپ ئۇ يەرلەرنى تاپالماپتۇ . بۇنداق ئىشلار دادامنى بىر ئۆمۈر ئازابلاپ ، ئۆمرىنى ئۆكۈنۈش بىلەن ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر قىپتۇ . قارا نىيەت ۋەزىرلەرمۇ يەنىلا ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ، شەھەر- ئوردا قۇرۇشقا ئىزچىل توسقۇنلۇق قىلىپ كەپتۇ . دادام ۋەزىرلەردىن مەسلىھەت ئالمايلا ، تالاي قېتىم ئوردا قۇرۇش پىلانىنى تۈزگەن ۋە ئىش باشلىغان بولسىمۇ ، لېكىن بەتنىيەت ۋەزىرلەر تىل بىرىكتۈ- رۈپ ، ئوردا قۇرۇش پىلانىنى توختىتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىپتۇ . گاھىدا قىيان سۇلارنىڭ بېشىنى ئېچىۋېتىپ ئوردىنىڭ ئۇلىنى سۇغا غەرق قىلىۋېتىپتۇ . مۇشۇنداق خىلمۇخىل پېشكەللىكلەر دادامنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىغا دائىم دېگۈدەك دەخلى قىپتۇ .

دادام ۋاپات بولۇشتىن ئۈچ كۈن بۇرۇن مېنى يېنىغا چاقىرتىپ ، ئۆزىنىڭ سەزگۈزەشتىلىرىنى ، ئوردا قۇرۇش يولىدىكى كەچۈرمىشلە- رىنى بىرمۇبىر سۆزلەپ بەرگەنىدى . ئۇ يەنە شاھلىق مۆھۈرىنى قولۇمغا تۇنقۇزۇپ ، شاھلىق تاجىنى بېشىمغا كىيدۈرۈپ ، تەختكە ئۆز قولى بىلەن ئولتۇرغۇزغان ھەمدە مۇنداق دېگەنىدى :

«ئوغلۇم ، 4000 يىل شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرۈپ ، يەتتە ئىقلىمنى بەھۇزۇر ئىدارە قىلىپ ، پۈتۈن ئالەمگە شۆھرىتىم يېيىلدى . ھالا بۇ كۈنلەرگە كەلگەندە ئىككى پۈتۈم گۆرگە ساڭگىلىدى . دۇنياغا مەڭگۇ شاھ بولارمەن دېگەنىدىم . لېكىن ، سەل- تەنەت سۈرۈشۈم مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدىغان ئوخشايدۇ . مەندىن كېيىن سېنىڭ بۇ دۇنياغا شاھ بولۇشۇڭ ئاللانىڭ ئىرادىسى . ساڭا شاھلىق تەختىمنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن بۇرۇن مۇنداق بىر ۋەسىيە- تىم بار ، شۇنى ئورۇنلىمىساڭ ، تەختتە ئولتۇرۇشۇڭغا ئۇ دۇنيا ، بۇ دۇنيا رازى بولمايمەن . مەن ۋە ھازىر سەن ئولتۇرۇۋاتقان بۇ تەخت دۇنيادىكى ئەڭ كاتتا تەخت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئاتا- بوۋىلىرىمىزنىڭ

كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ، جەستى كۆمۈلگەن ئۆز تۇپرىقىمىزنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان ئەمەس . مانا بۇ مېنى باقىي ئالەمگە ئارمان بىلەن كەتكۈزۈۋېتىدىغان ئوخشايدۇ . 〈 ئاتىنىڭ مۇرادى ئوغۇلدا〉 دېگەن گەپ بار ، سەن سەلتەنەتلىك ۋە مەڭگۈ خاتىرجەم ، نامى ئۆچمەس شاھ بولاي دېسەڭ ، ئالدى بىلەن ئۆزۈڭگە خاس شەھەر - ئوردا قۇرغىن ، ئەتراپىنى يارلىق ، چاپارمەنلەر بىلەن باشقۇرغىن ، چەت جايلارغا ئىشەنچلىك سەردارلارنى ئەۋەتىپ ، ئۇ يەرلەرنى شۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلغىن ، مۇقىم ئوردىسى يوق شاھ خۇددى سۇنىڭ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك ئورۇن بېسىپ تۇرالمايدۇ ، ھەقىقىي ئۇلۇغ شاھقا ئايلىنالمايدۇ . »

دەقيانۇس پادىشاھ ھېكايىسىنى تۈگىتىپ چوڭقۇر ئۆكۈنۈش ئىچىدە ھەسرەتلىك تىنىپ ، كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش تۆكۈپتۇ . زۇلقەمەر ئېرىنىڭ دېگەنلىرىدىن تەسىرلىنىپ ۋە ئۇنىڭغا تەسەللى ئېيتىپ مۇنداق دەپتۇ :

— كەرەملىك شاھىم ! دېگەنلىرىڭىز بەرھەق . ئاتام رۇم ئېلىدە كاتتا شاھ ، ئۇنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى يەتتە قەۋەتلىك سېپىل بىلەن قورشالغان ئوردا . قەسىر ئارقىلىق تېخىمۇ نامايان بولۇپ تۇرىدۇ . تالاي كۈچلۈك دۈشمەن تاغنى تالقان ، يەرنى ۋەيران قىلغۇدەك ھەيۋە بىلەن رۇم ئېلىگە باستۇرۇپ كىرگەن ، لېكىن تارىختا رۇم پايتەختىنى كىممۇ ئالالىغان ، رۇم شاھلىرىدىن كىممۇ چۆل - جەزىرىلەردە بوران - چاپقۇندا قېلىپ باققان ؟ بىز ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ يۇرتىغا بېرىپ مۇقىم ئوردا . قەسىر قۇرايلى . بۇ مېنىڭ ھەقىقىي ، چىن يۈرەك سۆزۈمدۇر .

پادىشاھ خانىش زۇلقەمەرنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلىنىپتۇ . شۇ كۈندىن باشلاپ ئۆز پىلانىنى كىچىك خانىشتىن باشقا ھېچكىمگە بىلدۈرمەي ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يۇرتىنى ئىزدەپ تاپتۇرۇپ ، ئوردا - قەسىر قۇرۇلۇشىغا تۈتۈش قىپتۇ . زۇلقەمەر سىر بىلمەكچى بولغان ۋەزىرلەرنى باشقا بىر گەپكە ئەمەك قىلىپ قويۇپ ، پادىشاھقا ۋاكالىتەن ئۆزى بۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا بۇۋاستە يېتەكچىلىك قىپتۇ . دۇنيادىكى قىرىق شەھەردىن كەلگەن يەتتە مىڭ قۇرۇلۇش ئۇستىسى

ۋە نەققاش ئوردا- قەسرلەرنى قىرىق ئايدا قۇرۇپ بوپتۇ . بىناكارلار ئۇنى «دۇنيادا بۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ئوردا- قەسىر ، شەھەر يوق» دەپ تەرىپلەپتۇ .

ئاۋام بۇ شەھەرنى «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى» ، ئوردىنى «خاز- ئۆي» دەپ ئاتاپتۇ . شەھەرگە تۆت قوۋۇق بېكىتىلىپ ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بىر دەريا قېزىلىپتۇ ، ئاندىن يەتتە قەۋەت سېپىل بىلەن قورشىلىپتۇ .

«دەقيانۇس شەھىرى» پۇتكەندىن كېيىن پادىشاھقا خەۋەر يەتكۇ- زۇپتۇ . ئۇ چاغدا شاھ ئالتايدىكى بىر تاغدا ئولتۇرۇۋاتقانىكەن . پادە- شاھ بۇ خەۋەردىن چەكسىز سۆيۈنۈپ ، پۇتكۈل ئوردا ئەھلىگە دەرھال خۇش خەۋەرنى يەتكۈزۈپتۇ . شەھەر ۋە خان ئوردىسىنىڭ پۇتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر پۇتۇن مەشرىق ئېلىنى شادلىققا چۆمدۇرۇپتۇ . پادىشاھ قىرىق كېچە- كۈندۈز بەزمە مەشرەپ قىلىپ ، ئۆز جايىدىن داغدۇغا بىلەن يولغا چىقىپ ، ئالتە ئاي سەپەر قىلىپ ، قەشقەردىكى «دەقيانۇس شەھىرى»گە كېلىپ ئورۇنلىشىپ ، ئاتا مىراس تەخت پايىسىنى خانئۆي ئوردىسىغا جايلاشتۇرۇپ ، شاھلىق تەختىگە يېڭە- باشتىن ئولتۇرۇپتۇ . مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە شادلىق ناۋاسى كۆكنى لەرزىگە سالىتۇ . پادىشاھمۇ دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇنلىيا- لىغانلىقىدىن چەكسىز مەمنۇن بوپتۇ .

پادىشاھ شەھەر-ئوردا قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتۈش مۇراسىمىدا كىچىك خانىش زۇلقەمەرنىڭ سىڭدۇرگەن ئەجرىنى نەزەرگە ئېلىپ ، ئۇنى باش خانىشلىققا ئۆستۇرگەنلىكىنى ئوردا ئەھلىگە جاكارلاپتۇ . چوڭ خانىش ئەختەرنىسا شاھنىڭ بىر تەرەپلىمە چىقارغان بۇ قارارىغا قاتـ- تىق نارازى بولۇپ ئازابلىنىپتۇ ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ شاھقا زىيانكەش- لىك قىلىش ئۈچۈن سۈيىقەست پىلانلاشقا كىرىشىپتۇ .

چوڭ خانىش ئەسلىدە پادىشاھ دەقيانۇسنىڭ باش ۋەزىرى پىرىۋاننىڭ قىزى بولۇپ ، ئۇمۇ دادىسىغا ئوخشاش بىر ئەلگە شاھ بولغانلارنىڭ ئوردا قۇرۇشىغا جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇرغۇ- چىلاردىن ئىكەن . ئۇ دەقيانۇسنىڭ ئوردىدىكى رەقىبلىرى ، دادە-

سىنىڭ دوستلىرىنى تېپىپ ، شاھىنىڭ شەھەر قۇرۇپ ، ئوردىغا ئورۇنلاشقانلىقى ھەققىدە قاتتىق شىكايەت قىپتۇ . بۇلار ئۆز ئويىنىڭ بىر يەردىن چىقىپ قالغانلىقىدىن گۇلقەلىرى ئېچىلىپ ، ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ ، قۇۋلۇق- شۇملۇق بىلەن پادىشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈشنى پىلانلاپتۇ .

پادىشاھ چوڭ خانىشنىڭ ئۆزىگە رەقىب ئىكەنلىكىنى بىلىدىكەن ، ئۇنى دادىسى ھايات چېغىدا ئوردا كېڭىشىنىڭ قارارىغا ئاساسەن ئەمرىگە ئالغان بولۇپ ، دادىسى ئۆلۈپ خېلى ئۇزاققىچە پىرىۋان يەنىلا دەقيانۇسقا باش ۋەزىر بولۇپ ئىشلەپ ، كۆپ چاغلاردا پادىشاھنى كولدۇرلىتىپ ، ئىچىنى خۇن قىلىۋەتكەنكەن . پىرىۋان كېيىن شىكارغا چىققاندا ئاتتىن دومىلاپ كېتىپ ئۆلگەنكەن . شاھ ئۇنىڭ قىزىنى چوڭ خانىشلىق مەرتىۋىسىدىن قالدۇرۇۋېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇزاققىچە بىرەر باھانە-سەۋەب تاپالمىغانكەن ، بۇ قېتىمقى تەخت كۆچۈرۈش مۇراسىمىدا ئۇنىڭ خۇيلىنىۋالغانلىقىنى باھانە قىلىپ مەرتىۋىسىنى بىراقلا چۈشۈرۈۋەتكەن ھەمدە مۇشۇ ئىش تۈپەيلى ئۇنىڭ ئۆزىگە چوقۇم بىرەر ئاۋارىچىلىك تېپىپ بېرىدىغانلىقىنى پەملەپ تۇرغانكەن . شۇڭا ، پادىشاھ مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ كېچە - كۈندۈز كۆزىتىپتۇ .

چوڭ خانىش نېمىلا ئىش قىلمىسۇن شاھنىڭ قاپقىنىغا چۈشۈۋېرىپتۇ . ئۇ شۇنىڭ بىلەن ۋەزىرلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بىردىنلا قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ ، يېڭىباشتىن ناز- كەرەشمىلىرىنى كۆرسىتىپ ، شېرىن - شېكەر سۆزلەرنى ياغدۇرۇپ ، شاھنى ئۆزىگە رام قىلىشقا كىرىشىپتۇ .

پادىشاھ يېڭى ئوردىدا قىرىق يىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئىنتايىن خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ . ئۆز ئېلىدە قىرىق شەھەر بىنا قىلىپ ، قىرىق ئوغلىنى ئۇنىڭغا خان قىلىپ تەينىلەپتۇ . قىرىق دۆلەت بىلەن قۇدا- باجا بولۇپ ، قىرىق ئوغلىنى ئۇلارنىڭ مەلىكىلىرىگە ئۆيلەپتۇ ؛ قىرىق قىزىنى قوشنا ئەللەرنىڭ شاھزادىلىرىگە ياتلىق قىپتۇ .

چوڭ خانىش ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە دادىسى پىرىۋاننىڭ ۋەسىيەتىنى ئېسىدە چىڭ ساقلاپ ، پادىشاھ دەقيانۇسنى ئوردىسىدىن ئايرىۋېتىش نىيىتىدىن زادىلا يانماپتۇ . ئۇ بۇ پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپ چاره - تەدبىرلەرنى ئويلاپ ، بىر ئۆمۈر پىلان تۈزۈپتۇ . ئوردىدىكى باشقا ھەمسۆھبەتلىرى بىلەن دائىم دېگۈدەك مەخپىي ئالاقىلىشىپ ، ئۇلارغا يول كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ .

پادىشاھ چوڭ خانىش ۋە ئۆزىگە رەقىب باشقا ۋەزىر - سەردارلارنىڭ شاھلىق تەختىگە كۈشەندىلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى ئورۇن ، مەرتىۋىلىرىدىن ئالدىراپ بوشىتىۋېتىلمەيدىكەن . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد خانلىقنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەلگەن ئاتا مىراس ۋەزىرلەر ، بەزىلىرى دادىسى ، ئانىسى تەرىپىدىن ۋەزىپىگە قويۇلغانلار ، يەنە بەزىلىرى ئېلىگە ئۆز ئىختىيارى - لىقى بىلەن ئەل بولۇپ قوشۇلغان باشقا ئەل شاھلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى ئىكەن .

ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە كىچىك خانىش نېمە سەۋەبتىندۇر تاسادىپىي ئۆلۈپ كېتىپتۇ . پادىشاھ بۇنىڭدىن قاتتىق قايغۇرۇپتۇ . توققۇز كۈنگىچە گېلىدىن سۇ ، غىزا ئۆتمەي ، كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەي ، ھەسرەت چېكىپ ئازابلىنىپتۇ . بۇ ئىش چوڭ خانىش ئۈچۈن ئوبدان پۇرسەت بوپتۇ .

پادىشاھ دەقيانۇسقا بارغانسېرى قېرىلىق يېتىشكە باشلاپتۇ . ۋەزىرلەر ئۆز ئورنىغا پايدىلىق بولۇش مەقسىتىدە قوشنا ئەللەردىكى ئۆزىگە يېقىن تۇرىدىغان شاھ ، بەگلەرنىڭ گۈزەل مەلىكىلىرىنى بىرلەپ قىزغىنلىشىپ پادىشاھقا بەس - بەسته سايە قىلىپ ، ئەمرىگە ئالدۇرۇپتۇ . شاھزادىلەر دادىسىنىڭ تەختىنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ ، قېيىداپ ، باتىنىشىپ ، شاھنىڭ كۆڭلىنى زېده قىلىپ تۇرۇپتۇ . خانىشلارمۇ بىر - بىرىدىن قېلىشماي ئۆزلىرىنىڭ نام - ئاتاقلىرىنى كۆز - كۆز قىلىپ ئويۇن - تاماشىغا بېرىلىپ ، ياسىنىپ - جابدۇنۇشنى ئەلا بىلىشىپتۇ . مۇشۇنداق بىر تالاي ئىشلار چوڭ خانىشقا ھەر قەدەمده بىر پۇرسەت شارائىنى تولدۇرۇپ ئىچىشكە

ئىمكانىيەت بېرىۋېرىپتۇ . چوڭ خانىش كېچە - كۈندۈز يالغاندىن پايپېتەك بولۇپ پادىشاھنى كۈتۈپتۇ . ئۇلار ئۆتمۈشتىكى ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى ئەسلىشىپ چوڭقۇر خىياللارغا چۆكۈشۈپتۇ . ياش-لىق دەۋرىدىكى يالقۇنلۇق ۋە تەسىرلىك مىنۇتلار ئۇلارنىڭ ئالدىدىن قايتىدىن بىر- بىرلەپ ئۆتۈپ ، كۆڭۈل ئارمانلىرىنى يېڭىباشتىن نۇرلاندۇرۇپتۇ .

دەقيانۇس شاھ چوڭ خانىشقا يېڭىباشتىن ئىشەنچ تۇرغۇزۇپ ، ئۇنى ئوردىدىكى ئۆزىگە ئەڭ سادىق كىشى ئىكەن دېگەن تۇيغۇغا قايتىدىن كېلىشكە باشلاپتۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ باش خانىشلىققا ئۆستۈرۈپتۇ . بۇنىڭ بىلەن چوڭ خانىش ئۆزىنىڭ سۇيىقەستلىك پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان تۇنجى قەدەمنى ئۇتۇقلۇق بېسىپتۇ .

دەقيانۇس پادىشاھ قېرىغانسېرى ئۆتمۈشىنى ئەسلەيدىغان ، سەر-گۈزەشتىلىرىنى توختىماي بايان قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ . چوڭ خا-نىش پادىشاھنىڭ قىلغان ھەربىر سۆزىنى بېرىلىپ ئاڭلاپ ، مەزمۇن-ىنىڭ تېگىگە يېتىپ ، ئۇنىڭ ھاياتىغا پايدىلىق گەپلەرنى قوللاپ ، پايدىسىز گەپلەر چىقىپ قالسا تەسەللى ئېيتىپ كۆڭلىنى ياساپ ، ئۇنىڭ ئاغزىدىن كىرىپ بۇرنىدىن چىقىپ ، نۇرغۇن ياغلىما گەپلەر بىلەن خېلى كۆپ ئىچ سىرىنى ئۇقۇۋالغان بولسىمۇ ، ئەمما ئوردىنىڭ چوڭ قوۋۇقىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىنى قويىدىغان يەر توغرۇلۇق قىلچە-لىك ئۇچۇرغا ئىگە بولالماپتۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، بۇ ئىش ئۇچۇن چوڭ خانىش پادىشاھنىڭ ئەتراپىدا 40 يىل ئارتۇقچە پايپېتەك بولغان ئىمىش . پادىشاھمۇ نېمىشقىدۇر چوڭ خوتۇنىغا 99 سىرىنى بېرىپ ، ئاچقۇچقا مۇناسىۋەتلىك بىر سىرىنى ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاققىچە خۇپىيانە تۇتۇپ كەلگەنىكەن .

پادىشاھ ئاچقۇچ بىلەن مەخپىيەتلىكنى كىچىك خوتۇنى زۇلقە-مەرگە تاپشۇرغانىكەن . ئوردىنىڭ خاسىيەتلىك ئاچقۇچىنى ئۇزاق يىل زۇلقەمەر ئۆزى تۇتۇپ ، ئوردىنى بىر قوللۇق باشقۇرۇپ ، شەھەرنى ساقلاپ قالغانىكەن . زۇلقەمەر ۋاپات بولۇشتىن ئۇچ كۈن بۇرۇن

ھېلىقى خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى يىگىنىدەك ھالەتكە كەلتۈرۈپ ، پادىشاھنىڭ زۇلپىقارىنىڭ غىلىپىغا ئۆز قولى بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىكەن .

پادىشاھ چوڭ خانىشقا مەخپىيەتلىكلەرنى تۈگەل ئاشكارىلاپ ، ئوردىنىڭ قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشى ياكى گۈمران بولۇشى كىچىك بىر تال ئاچقۇچقا باغلىق ئىكەنلىكىنىمۇ ئېيتىپ بولغانىكەن . چوڭ خانىش پۈتۈن ئەقىل-ئىدراكىنى ، بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلىپ ، ئاشۇ ئاچقۇچنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپتۇ . ئۇ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى پۈتۈن ئوردا-قەسىر ، پايتەخت ۋە مەشرىق ئېلىنىڭ ھەممە يېرىنى قويماي ئىزدەپتۇ . قوشنا دۆلەتلەرگە ئادەم ئەۋەتكۈزۈپتۇ . ئادەم تۈگۈل ، جىن-شەيتانلار بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈپ ، تىلىسىم دۇنياسىنىمۇ ئىزدەپتۇ . شاھنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈپ قويۇش باھانىسى بىلەن سىلاپ چىقىپتۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن 70 يىل سەرپ قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ھېچ يەردىن تاپالماپتۇ . چوڭ خانىش ئاچقۇچنى تېپىش ئۈچۈن 40 مىڭ خىل ھۈنەر ئىشلىتىپ بىرەر يېپ ئۈچىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن ، ھېچ ئىلاج قىلالماي ، 40 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ ، پادىشاھنىڭ ھەرىكىتى ، خۇي-پەيلىنى كۆزىتىپ ، مىڭبىر مۇشەققەتتە يىپ ئۈچىغا ئىگە بوپتۇ .

بىر قېتىم چوڭ خانىش پادىشاھ بىلەن بىللە بولغاندا ئۇستاتلىق قىلىپ ھىيلە ئىشلىتىپ ، پادىشاھقا تۈيدۇرماي ئۇنىڭ بېلىنى كەمەر بىلەن ئۆزىگە چېتىپ ، پادىشاھنى پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن سۆيگەن بولۇپ ، غىلاپتىكى ئاچقۇچنى پەم بىلەن ئېلىۋاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن ئاچقۇچ چوڭ خانىشنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ .

پادىشاھ بىردىنلا چۆچۈپ قاتتىق بىئارام بولۇپتۇ . ئۇ :

— ئەي خانىش ، سەن ئۆمۈر بويى مېنى لەت قىلىدىغان يولدىلا مېڭىپ كەلدىڭ ، مانا بۇگۈن سەن ۋە داداڭ تىلىگەن كۈن كەلدى . ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ ، ماڭىمۇ قىلدىڭ . يېشىم چوڭىيىپ ، ئۆمرۈم راھەتنى خالايدىغان چاغلاردا مېنى قايتىدىن ئازاب دېڭىزىغا تاشلايدىغان بولدۇڭ . بوپتۇ ، ئايال كىشىگە يالۇرۇپ راھەت كۆرگۈچە ،

ئالىيىپ جاپا تارتىپ ئۆتۈپ كېتەي ، مېنى ئاتا - ئانام ئەسلىدىنلا جاپا - مۇشەققەت ئۈستىگە ئاپىرىدە قىلغانىدى . ئۆمرۈمدە قىسقىغىنا راھەت كۆرۈۋىدىم ، لېكىن ھاۋايى- ھەۋەسكە بېرىلىدىغان بولۇپ كەتتىم . مۇشۇنىڭ بىلەن پۈتۈن سىرىم سەندەك بىر خوتۇن كىشىگە ئاشكارىلىنىپلا قالماستىن ، يەنە بۇ مۇبارەك ئوردا- قەسرىمنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان خاسىيەتلىك ئالتۇن ئاچقۇچمۇ ساڭا ئۆتۈپ كەتتى . خوتۇن كىشىدىن قايتۇرۇپ ئالغان دۆلەت باشقا مىننەت بولىدۇ . باشقا كەلگەننى كۆرەرمەن . قولۇڭدىن كەلگەننى قىلغىن ، — دەپتۇ- دە ، زۇلپىقارىنى ئېلىپ ئارقىسىغىمۇ قاراپ قويماستىن ئوردىدىن چىقىپ كېتىپتۇ .

چوڭ خانىش ئالتۇن ئاچقۇچقا ھەۋەسلىنىپ شۇنداق قاراپ كېتىپتۇكى ، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى خۇشاللىقىنى تەسۋىرلەشكە تىل ئاجىزلىق ، سىياھلار ئازلىق قىلىدۇ ، سۆزلەشكە سۆزلەر يېتىشمەيدۇ .

چوڭ خانىش ئاچقۇچنى قولىدا تۇتقان پېتى يەتمىش ۋاخىنلىق شوتىدىن ئوردا راۋىقىغا چىقىپ مەشرىق تامان قارىغانىكەن ، پادىشاھ دەقيانۇس كەينىگە نەزەر سالماي كېتىپ بارغۇدەك . ئۇ بارلىق كۈچىنى يىغىپ پادىشاھنى چاقىرىپتۇ . پادىشاھ قاراپ قويماپتۇ . ئىككىنچى قېتىم چاقىرىپتۇ ، يەنە قارىماپتۇ ، ئۈچىنچى قېتىم چاقىرىپتىكەن ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ بىرنى قاراپ قويۇپ يەنە ئۈدۈل يولىغا راۋان بولۇپتۇ .

چوڭ خانىش ئالتۇن ئاچقۇچنى ئېلىپ ، ئۇنىڭ سېھرىي كۈچىنى تاماشا قىلىشقا تۇتۇنۇپتۇ . ئاچقۇچنى قولۇپقا سېلىپ بىر تولغىنىكەن ، ئوردا - قەسىر پىنھان ھالەتكە كەپتۇ . ئۇ سىرتقا چىقىپ قارىغانىكەن ، شەھەرنىڭ ئوستى ئوڭغۇل - دوڭغۇل گىياھ ئۈنمەس قاقاسلىق تۇرغان . بۇنى كۆرۈپ قىلغان ئىشىدىن بىر ئاز قورقۇپتۇ- دە ، دەرھال قايتىپ كىرىپ ئاچقۇچنى ئارقىسىغا ياندۇرغانىكەن ، شەھەر ئۆز ئەسلىگە كەپتۇ . بۇنىڭ بىلەن خانىشنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشۈپتۇ .

بۇ ۋەقەدىن كېيىن خانىش قاتتىق كۆرەڭلەپ كېتىپتۇ . ئۇ ئۆز

تەرەپدارلىرىنى يىغىپ ، خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى قولىغا چۈشۈرۈپ ، دەقيانۇس شەھىرىنىڭ تىزگىنىنى رەسمىي ئىلكىگە ئالغانلىقىنى كۆز- كۆز قىلىپ راسا ماختىنىپتۇ ھەمدە جامائەتچىلىككە ئەمەلىي ئەھۋالنى بىر قېتىم كۆرسەتمەك بولۇپتۇ .

خانىش تەرەپدارلىرى بەلگىلەنگەن ئوچۇقچىلىق بىلەن ئېگىز يەرگە چىقىپ كۆزىتىپ تۇرغان مىنۇتتا خانىش ئاچقۇچنى سولغا بىر بۇرىغانىكەن ، پايتەخت بىر دىنلا كۆزدىن غايىب بولۇپ ، ئاۋات شەھەر- دىن ئىنس- جىنىڭ تىۋىشى ئاڭلانماپتۇ . ئاسىيلار ئارىسىدا بىر دىنلا ۋەھىمە كۆتۈرۈلۈپ ، مەيدانىنى سۈكۈناتلىق كەيپىيات ئۆز ئىلكىگە ئاپتۇ . ھەممىسى بىر دەك : «ئەمدى تۈگەشتۇق . ئەجدادلىرىمىز قە- دىمدىن بېرى ئۇلۇغ دەقيانۇس شاھلىقىنىڭ تۈزىنى يەپ كەلگەن ، ئەمدى بۇ تۈزلۇقنى چېقىپ تاشلايدىغان بولدۇق» دەيىشىپ ھەسرەت- لىك تىنىپتۇ . كىشىلەر شۇ تەرىقىدە بىر ئاش پىشىم دەككە- دۈككىدە ۋەھىمە يەپ ، ئازابلىنىپ تۇرغان بىر پۇرسەتتە چوڭ خانىش كۆرەڭلە- گەن قىياپەتتە كۆپچىلىككە قاراپ :

— ئەمدى پۈتۈن دەقيانۇس مەملىكىتىنىڭ تەقدىر- تىزگىنى مېنىڭ قولۇمغا ئۆتتى ، ئۇ رەھىمەتلىك ئاتام پىرئۇاننىڭ روھىنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە ئۆزۈمنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ، ئەقىل ئىش- لەتكەنلىكىمنىڭ نەتىجىسى . ئاتام پادىشاھ دەقيانۇس جەمەتىنى مەڭگۈ مۇقىم يەر- زىمىن ، شەھەر- ئوردىغا ئىگە قىلماسلىق توغرۇلۇق ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى . ئۇنىڭ ۋەسىيىتى ئاخىر ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى . ئاتامنىڭ تەرەپدارلىرى نەسەب - نەسەبتىن بېرى دەقيانۇس پادىشاھلىقىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇپ ، خارلىنىپ كەلگەن . ئەمدى بۇ ئەھۋالنى ئۆزگەرتىپ ، بىز شاھلىق ئورنىغا چىقىپ ، دەقيانۇس جەمەتىنى ۋەزىرلىك ئورنىغا چۈشۈرەيلى ، ئۇلار مۇبادا بۇنىڭغا كۆنمە- سە ، مەملىكەتتىن قوغلاپ چىقىرايلى ، — دەپتۇ .

ۋەزىر- سەرۋازلار چوڭقۇر خورسىنغان ھالدا :

— ھەي خان ئايىم ، بىز ھازىر قەيەردە تۇرۇۋاتىمىز ؟ ئالدى بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىمىزنى ئوڭشاپ ، ئاندىن بىرنەرسە دەيىشىمىز

كېرەك . بىزگە يەر ، نان بەرگەن ئۇلۇغمىزنى ئالدىراپ چەتكە قاقساق ، بىزنى يەر يۈتۈپ كەتمىسۇن ، — دەپ چۇرقىرىشىپتۇ . چوڭ خانىش قاقاقلاپ كۈلۈپ :

— سىلەر نازۇنېمەتلىك داستىخاندا قورسىقىڭلار تويۇپ شىركەيپ بولغان چاغدا گەپنى چوڭ قىلغىنىڭلار بىلەن ، بۇگۈنكىدەك پەيتتە كۆكرەك كېرىپ چىقالمايدىكەنسىلەر ، سىلەرنى قانداقمۇ ئەر دېگىلى بولسۇن ، پۈتۈن ئىشنى تەۋرىتىۋاتقان مانا مەن ، ھەر ئىش كەلسە ئۆزۈم ئۈستۈمگە ئېلىپ بىر تەرەپ قىلىمەن ، — دەپ كېرىلىپتۇ . ۋەزىرلەر :

— ھۆرمەتلىك خان ئايىم ، ئالدى بىلەن ئوردا قەسىرلىرىمىزنى تېپىۋالايلى ، پادىشاھ جەمەتىدىن كېيىنرەك سانالساقمۇ ، ئەلدە بىر كىشىلىك ئورنىمىز بار ئىدى ، شاھنىڭ نازۇنېمەتلىرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولاتتۇق . نېمىلا دېگەنبىلەن ئۇ يەر ھازىر تۇرۇۋاتقان يېرىمىزدىن مىڭ ھەسسە ئەۋزەل ئىدى ، بۇرۇنراق ماكانىمىزنى تېپىۋالايلى ، — دەپتۇ .

چوڭ خانىش ئۆزىنى راسا بىر كۆرسىتىپ ، ئوردىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كۆپ دالالەت قىلىپ ، ۋەزىرلەرنى ئۆزىنىڭ كۆڭلىچە ئىشلەشكە كۆندۈرۈپتۇ - دە ، ئاچقۇچنى ئوڭغا بىر بۇرىغانىكەن ، شەھەر- ئوردا ئەسلىي قىياپىتىگە قايتىپ ، ۋەزىرلەرنىڭ يۈزىگە كۈلكە- تەبەسسۇم يۈگۈرۈپتۇ .

چوڭ خانىش بىلەن ۋەزىرلەر دۆلەتنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي ، كېچە- كۈندۈز يەپ- ئىچىپ ، ئويۇن- تاماشا بىلەن كۈنلىرىنى ئايلارغا ئۇلاپتۇ . كىشىلەر بىخۇدلىشىپ ، خەزىنىلەر قۇرۇقدىلىشقا باشلاپتۇ . رەقىب قوشنا دۆلەتلەر دەقيانۇس پادىشاھلىقىنىڭ ھەيۋىسىنىڭ چۈشۈۋاتقانلىقىدىن چەكسىز خۇشاللىقتا چۆمۈشۈپ ، ئۇنى يۇتۇۋېلىشقا ئاستىرتتىن تەييارلىق كۆرۈپتۇ .

دەقيانۇس پادىشاھ 10 مىڭ غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى بىر تاغقا چىقىپ ، ئۆز شەھىرىدىكى بولۇۋاتقان غەلىتىلىكلەرگە قاراپ ، ئۇنى كېچە- كۈندۈز كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ . پادىشاھنىڭ ئوغۇللىرى مەملىكەت-

تىكى 40 شەھەردە ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىش يولىدا جان كۆيدۈرۈۋاتىپتۇ . پۇقرالار ئارىسىدا ۋەھىمە پەيدا بولۇپتۇ ، ئۇلار ئۆز ھاياتىدىن قايغۇرۇشۇپ ، ئەتىگەنلىكىنى تاپسا ، كەچلىكىدىن غەم قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگىلى تۇرۇپتۇ .

چوڭ خانىش بىلەن ۋەزىرلەر 40 كۈن بەزمە قۇرغاندىن كېيىن مەسلىھەتلىشىپ : «دەقيانۇس پادىشاھنىڭ ئارقىسىغا قاراپمۇ قويماسىتىن ئۇردىدىن چىقىپ كېتىشىدە بىر گەپ بار ، ئۇ چوقۇم چوڭ تەييارلىق بىلەن قايتىپ كېلىپ ، بىزنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىشى ياكى ئۈنىڭ 40 ئوغلى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ، بىرلىشىپ پايتەختىكە ھۇجۇم قىلىپ ، رىزقىمىزنى تارتىۋېلىشى مۇمكىن . شۇڭا ، ئۇلار قول سېلىشتىن بۇرۇن بىز ھەربىكەتكە كېلىپ ، دەقيانۇس جەمەتىنى يىلتىزى بىلەن قوشۇپ يەر يۈزىدىن پاك-پاكىز سۈپۈرۈپ تاشلايلى» دېيىشىپتۇ . ئۇلار بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن ئويلارنى ئويلاپ كۆرگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئۆزلىرىنى ساقلاپ قېلىپ ، دەقيانۇس جەمەتى ۋە پۇقرالارنى ھالاك قىلىۋېتىدىغان بىرەر ھىيلىنى تاپالماپتۇ . ۋەزىرلەرنىڭ ئىچىدە مەككار ۋەزىردىن بىرى بار ئىكەن . ئۇ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئويلاپ كەلگەن ئويىنى كۆپچىلىككە ئېيتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن قارا نىيەتلەر مەككار ۋەزىرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىش باشلاپتۇ .

چوڭ خانىش ۋە تۇزكور ۋەزىرلەر پۈتۈن شەھەر خەلقىنىڭ قول ئىلكىدىكى يېمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى يىغىپ ، ئۆزلىرى ئۈچۈن 40 يىللىق ئوزۇقلۇق ۋە كىيىملىك تەييارلاپ ، شەھەردىن يىراق خىلۋەت بىر توقايلىققا چىقىدىر-بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن ، خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى ئۇچ قېتىم تولغاپ ، دەقيانۇس شەھىرىنى خارابلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ .

چوڭ خانىش تەرەپدارلىرى : «40 يىل ئىچىدە دەقيانۇس جەمەتى ۋە ئۇنىڭ ئىلكىدىكى خەلق ئاچلىق ۋە ئىسسىق-سوغۇق دەستىدىن ئۆلۈپ تۈگەيدۇ ، شۇ چاغقا بارغاندا ئاچقۇچنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ ، ھەشەمەتلىك شەھەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، ئازادە شەھەر-ئوردىدا ئۆزىمىز خان ، ئۆزىمىز بەگ بولۇپ خالىغانچە يەپ-ئىچىپ ، ئەركىن

ئويناپ ، تاماشا قىلىپ ياشاپ ئۆتىمىز » دەپ نىيەت قىلىشقانىكەن . ئەپسۇسكى ، 40 كۈنگە بارماي تۇرۇپ چوڭ خانىشلار توپلىغان ئاش-لىقنىڭ بىر قىسمى ئىسسىقتا سېسىپ ، بىر قىسمىنى چاشقان ، قۇرت- قوڭغۇزلار يەپ خوراشقا باشلاپتۇ . كىيىم- كېچەكلەرنى شامال ئۇچۇرۇپ ، يىرتىپ ، ئاسماندىن توپا يېغىپ يەرگە چاپلىۋېتىپتۇ . چوڭ خانىش تەرەپدارلىرى قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ . ئاچلىق ، ئۇسسۇزلۇق جانىنى قىينىپتۇ . سەرەتان تومۇز كۈنلىرىدە چاڭقاپ ، تىللىرى بىر غېرىچ ساڭگىلاشقا باشلاپتۇ . مەيدىسىنى يەرگە يېقىپ ، بېشىنى زادىلا كۆتۈرەلمەپتۇ . بارلىق ۋەزىر- سەردارلار 40 كۈنگە بارا-بارماي كەينى - كەينىدىن يۇرىكى يېرىلىپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ . چوڭ خانىش خاسىيەتلىك ئاچقۇچنى 40 يىلدىن كېيىن تاپاقچى بولۇپ ، بىر يەرگە تىقىپ قويغانىكەن ، ئۇنى تاپالماي دەرغەزەپ بو-لۇپ ، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ، قىلغان ئىشلىرىغا ىڭىبىر پۇشايمان يەپ ، ھەسرەت- نادامەتلەر چېكىپ ، ناله- پەرياد قىلىپ ، چېچى بىلەن بوينىنى بوغقانىكەن ، ھايال ئۆتمەي جەھەننەمگە سەپەر قىپتۇ . ئۆلۈ-كىنى ئىتلار تالاپ ، قالغىنىنى قاغا- قۇزغۇنلار پاك- پاكىز يەپ تۈگىتىپتۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ بىر توپ قارا نىيەتلەر دەقيانۇس شەھىرىدىن ئۆزلۈكسىدىن تازىلىنىپتۇ .

دەقيانۇس پادىشاھ تاغدىن چۈشۈپ ، پۈتۈن پۇقرالىرىنى يىغىپ ، قول ئاستىدىكى 40 شەھەرنىڭ خانلىق سەلتەنىتىنى سۈرۈۋاتقان ئوغۇللىرىنى ھازىر قىلىپ ، يات مەملىكەتلەرگە ياتلىق قىلىۋەتكەن قىزلىرىنىمۇ ئالدۇرۇپ كېلىپ ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى سەرگۈ-زەشتىلىرىنى ، بولۇپمۇ دەقيانۇس شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەيران بولۇش جەريانىنى بىرمۇبىر سۆزلەپ ، ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ ، ئوغۇللىرىدىن سىر ساقلىغانلىقىغا ئۆكۈنۈپ ، خوتۇنىنىڭ شېرىن-شېكەر سۆزلىرىنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بايان ئەيلەپ ، پەرزەنتلىرىنىڭ بۇ سەرگۈزەشتىلەردىن ئىبرەت ئېلىشى لازىملىقىنى قايتا - قايتا تەۋسىيە قىپتۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ ئوچۇق- ئاشكارا ئىش قىلىپ ، دەقيا-

نۇس شەھىرىنىڭ مەغرىب تەرىپىگە 40 مىڭ قەدەم يول يۇرۇپ ، تۇمەن دەريانىڭ بويىغا يەنە بىر گۈزەل شەھەر قۇرۇپ ، ئۇنى نەپىس ۋە كۆركەم خىش - كاھىشلىق ئۆي - خانا ، ئوردا - قەسىرلەر بىلەن بېزەپ ، «كاھىشلىك شەھەر» مەنىسىدە «كاھشغەر» دەپ ئاتاپتۇ . پادىشاھ چوڭ ئوغلى بەگچىنغا شاھلىقىنى ئۆتۈنۈپ ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئوردىدا خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپ ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ .

بەزىلەر دەقيانۇس پادىشاھنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئافراسىياپ دېيىشىدىكەن .

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر : قەشقەرگونا شەھەر ناھىيەسىدىن ئەيسا مامۇت ، ئوسمان قاسىم ، زەينەپخان قاسىم ، روزىئاخان مامۇت . توپلىغۇچى : غەيرەتجان ئوسمان

بادام ھەققىدە

قەدىم زاماندا تەكلىماكان بويىدا بىر شەھەر بار ئىكەن . ئۇنى كىشىلەر دەقيانۇس شەھىرى دەپ ئاتايدىكەن . دەقيانۇس پادىشاھى ئادىل ھۆكۈم يۈرگۈزگەچكە ، پۇقرالىرى ئاسايىشلىق ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزىدىكەن . كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئۇلار ئۆز ئىش - ئوقەتلىرىدىن مەمنۇن بولۇشۇپ ، پات - پات ئويۇن - تاماشا قىلىشىدىغان بوپتۇ . «توقلۇقتىن شوخلۇق چىقىدۇ» دېگەندەك ، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئوردا ۋەزىرلىرى بۇ ئەھۋالدىن پادىشاھنى ئاگاھلاندۇرۇپ : «خۇشاللىق چېكىدىن ئېشىپ كەتسە ، بىرەر پېشكەللىك يۈز بېرىشى مۇمكىن . شۇڭا ، ئاۋام پۇقرا بىرەر ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرۇلسا» دەپ تەكلىپ بېرىپتۇ .

بۇ تەكلىپ پادىشاھنىڭ رايىغا خوپ كەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، پۇقرالارنى ئىشقا سېلىپ شەھەرنى كېڭەيتىشنى قارار قىپتۇ ھەم پۈتۈن پۇقرالارنىڭ شەھەرنى كېڭەيتىش ئەمگىكىگە قاتنىشىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ . بۇ چاغدا بەزىلەر يارلىققا بويسۇنماي ، ئەمگەككە چىققىلى ئۇنىماپتۇ .

ئوردا ئەھلى ئۇلارنى شەھەرنىڭ بىر چېتىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ، باشقىلارنى باشلاپ شەھەرنى كېڭەيتىش ئىشىغا كىرىشىپ كېتىپتۇ . بۇ ئەمگەك قىرىق يىلدا تاماملىنىپتۇ . پادىشاھ شۇ چاغدا ئەمگەك قىلىشنى خالىمىغانلارنىڭ مەھەللىسىگە كېلىپ قارىسا ، ئۇ يەردە نەچچىلا ئادەم تۇرغۇدەك . پادىشاھ باشقىلارنى سۈرۈشتۈرسە ، ئۇلار ئۆزلىرىدىن باشقىلارنىڭ ۋابا كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئۇلاردىن : «سىلەر نېمە ئۈچۈن ساق قالدىڭلار ؟» دەپ سورىغانىكەن ، ئۇلار : «بىز ۋابادىن قورقۇپ جاڭگالغا قېچىپ كەتكەنىدۇق . ئۇ يەردە بىر خىل مېۋىنىڭ مېغىزىنى يەپ بىر مەزگىل جان ساقلىدۇق ، بىزگە ۋابا تېگىش قىلالمىدى . كېيىن بىز ئۇ مېۋىنىڭ ئۇرۇقىنى ئەكېلىپ بېغىمىزغا تېرىپ ئۆستۈرۈپ ، شۇنى يەپ جان ساقلاپ كەلدۇق» دەپ پادىشاھقا شۇ مېۋىنى كۆرسىتىپتۇ .

پادىشاھ ھەمراھلىرىغا : «بۇ مېۋىنى يەپ بېقىڭلار» دەپ ئەمر قىپتۇ . ئۇنىڭ ھەمراھلىرى مېۋىنى تېتىپ كۆرۈپ : «بۇ بادام دەيدۇغان مېۋە ئىكەن» دېيىشىپتۇ . پادىشاھ : «ھۇرۇنلار ئۆلۈپ ئاز قاپتۇ ، ئىشچانلار بولسا بۇرۇنقىدىن نەچچە ھەسسە كۆپەيىپتۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ھۇرۇنلارنىڭ بوش قالغان تۇرار جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇش زۆرۈر . يەنە ۋابا كېسىلىنىڭ باشقىلارغا يۇقۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز زۆرۈر» دەپتۇ .

پادىشاھنىڭ ھەمراھلىرى بادامنىڭ مېغىزىنى يەپ ۋابادىن ئامان قالغانلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : «پۇقرالارغا بادام يەپ تۇرۇشنى ھەم دوپپىغا بادامنىڭ گۈلىنى كەشتىلەشنى ئېيتايلى . شۇنىڭدا كىشىلەر ھەر قېتىم دوپپا كىيگەندە بادام مېغىزى يېيىشنى ئېسىگە ئېلىپ ، بادام مېغىزى يېيىشكە ئادەتلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ۋابا تەگمەيدۇ» دېيىشىپتۇ .

بۇ تەكلىپ پادىشاھقا بەك يېقىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارلىق پۇقرالارنىڭ بادام گۈللۈك دوپپا كىيىپ يۈرۈشى ، پات- پات بادام مېغىزى يەپ تۇرۇشى توغرىسىدا پەرمان جاكارلاپتۇ . شۇنىڭدىن

باشلاپ بۇ ئادەت تەكلىماكان بويىدا زامان - زامانلاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەپتۇ .

توغراق ھەققىدە

قەدىمكى زاماندا خانئۆي شەھىرىدە تۇرغۇن ئاتلىق بىر يىگىت بار ئىكەن . ئۇ توي قىلغاندىن كېيىن ئەر- خوتۇن ئىككىيلەن ئۆكۈز ، ئېشەك ، قوي ، توخۇلاردىن بىر جۈپتىن ؛ بۇغداي ، تېرىق ، ئارپىلار- دىن بىر تاۋاقتىن ؛ چامغۇر ، سەۋزە ، پىياز ، سامساق ، ئاشكۆكى قاتارلىقلارنىڭ ئۇرۇقىدىن بىر چاڭگالدىن ۋە بىر قىسىم مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقىدىن بىر تالدىن ئېلىپ دەريا ياقىلاپ تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ دېھقانچىلىق قىپتۇ . كىم بىلسۇن ، ئۇ يەردە باشقا ئۆسۈملۈك- لەر بولسىمۇ ، سايىدىغۇدەك بىرەر تۈپ دەرەخ يوق ئىكەن . شۇنداق بولسىمۇ ، «يىگىت سۆزىدىن ، يولۋاس ئىزىدىن قايتماس» دېگەن ئاتىلار سۆزىنى كۆڭلىگە چىڭ پۈككەن تۇرغۇن ئۇ يەردە پىژغىرىم ئىسسىققا ۋە قاتتىق سوغۇققا چىداپ ، جان پىدالىق بىلەن قىرىق يىل سەرپ قىلىپ كاتتا بىر مېۋىلىك باغ بىنا قىپتۇ . ئۇ باغدىن يەر يۈزىدىكى ئۇچ يۈز ئاتمىش خىل مېۋىنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىكەن . باغنىڭ مېۋىلىرى پىشىپ مەي باغلىغان مەزگىلدە تۇرغۇن ئاتا- ئانا- سى ۋە ئۇرۇق- تۇغقانلىرىنى مېھمانغا چىللاپتۇ . دادىسى توقسۇن ئاخۇن ئوغلى بىنا قىلغان باغنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ كېتىپتۇ . مېھمانلار داستىخانغا جەم بولۇپ ، ئەمدىلا مېۋىگە ئېغىز تېگەي دەپ تۇرۇشىغا تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ ، ئالەمنى ما- لەم ، باغنى ۋەيران ، مېۋىلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىپتۇ . تۇرغۇن قىرىق يىللىق ئەجىر- مېھنىتىنىڭ بىراقلا يوققا چىققىنىنى كۆرۈپ ئىنتايىن مەيۇسلىنىپتۇ . شۇنداقتىمۇ ئۇ ئەلىمنى ئىچىگە يۇتۇپ ، دادىسىغا : «مەن بۇ باغنى يەنە قىرىق يىل سەرپ قىلىپ پۈتكىباشتىن بىنا قىلىپ ، سىلەرنى باغقا قايتىدىن مېھمانغا تەكلىپ قىلىمەن» دەپتۇ . توقسۇن بوۋاي ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قو- يۇپ ، باشقا گەپ قىلمايلا مېھمانلارنى باشلاپ كېتىپ قاپتۇ . ئاردىن

قىرىق يىل ئۆتكەندە بوۋاي يەنە مېھمانلارنى ئوغلىنىڭ بېغىغا باشلاپ كەپتۇ . لېكىن ، بۇرۇنقى ئىش يەنە تەكرارلىنىپتۇ . تۇرغۇن يەنە بۇنىڭغا زارلانماي ، دادىسىغا بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا ۋەدە بېرىپ ، ئۇلارنى يولغا سېلىپ قويۇپتۇ . ئارىدىن قىرىق يىل ئۆتكەندىن كېيىن توقسۇن بوۋاي مېھمانلارنى باشلاپ ئوغلىنىڭ بېغىغا يەنە كەپتۇ . بۇ قېتىممۇ باغدىكى مېۋىلەر تازا پىشقانىكەن . مېھمانلارغا ئۇلگۈرۈپ يەنە بولۇشىغا شامال چىقىپتۇ ، ئەمما زىيان بۇرۇنقىدەك كۆپ بولماپتۇ . بۇنىڭدىن ھەيران بولغان تۇرغۇن بېغىغا زوقلىنىپ قارىغانىكەن ، ئېكىنزار ۋە باغنىڭ ئەتراپىدا كۆك بىلەن بوي تالىشىپ رەت - رەت تۇرغان دەرەخلەرگە كۆزى چۈشۈپتۇ . ئۇ بۇ دەرەخلەرنى زادىلا كۆرۈپ باقمىغانىكەن . تۇرغۇن ھەيران بولغىنىچە دادىسىدىن : «ئۇلار نېمە دەرەختۇ ؟» دەپ سوراپتۇ . توقسۇن بوۋاي : «ئۇلار ئىلاھىي دەرەخ» دەپلا جاۋاب بېرىپتۇ . كېيىن مېھمانلارنىڭ بالىلىرىمۇ بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ، تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ رونақ تېپىپتۇ . ئەسلىدە توقسۇن بوۋاي ناھايىتى خۇداگۇي ئادەم بولۇپ ، تەڭرىدىن ئوغلىنىڭ ھالال تىرىكچىلىك قىلىدىغان ، چىدامچان ، غەيرەتلىك ، سېخىي ، خەير - ساخاۋەتلىك ، ئەقىللىك ئادەم بولغانلىقىنى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ باغ - ئېكىنزارىنى بوراننىڭ ئاپىتىدىن ساقلاشنى ئىلتىجا قىلغانىكەن . تەڭرى ئۇنىڭ ئىلتىجاسىنى مەقبۇل قىلىپ ، تۇرغۇننىڭ ئېكىنزار - باغلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئاسماندىن توغراق چۈشۈرۈپ بەرگەنىكەن . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ توغراقلار ئېتىزلىقلارنى ئاتا - ئانا خۇددى ئۆز بالىسىنى قوغدىغاندەك مۇھاپىزەت قىلىدىغان بوپتۇ . كىشىلەرمۇ خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولۇشۇپتۇ . توغراق دەرىخىنى قەدىرلەش ئادىتى ئەنە شۇنىڭدىن قالغانىكەن .

ئافراسىياپ ۋە رۇستەم ھەققىدە

يىراق قەدىمكى زاماندا تۇران ئېلىدە ئافراسىياپ ئاتلىق بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن . ئۇ ناھايىتى باتۇر ، ئەقىل- پاراسەتلىك ۋە چارە-

تەدبىرلىك ئىكەن . ئۇ پۈتۈن ئەس- يادى بىلەن ئەل - يۇرتنى ئەمىن تاپتۇرۇشنى ۋە بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرۇشنى ئويلايدىكەن . ئافرا- سىياپنىڭ باشچىلىقىدا تۇران ئېلى كۈندىن - كۈنگە قۇدرەت تېپىپ ، نامى يەتتە ئىقلىمغا مەشھۇر بوپتۇ .

بىراق ، بۇنىڭدىن ئىران پادىشاھى ئەجەمشىت بەكلا ۋەھىمىگە چۈشۈپ ، ئافراسىياپنى يوقىتىش قەستىدە بوپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ چاپارمەنلىرىگە رۇستەم پالۋاننى تېپىپ كېلىشنى ئەمر قىپتۇ . چاپار- مەنلەر رۇستەم پالۋاننى ئۇيان ئىزدەپ ، بۇيان ئىزدەپ ، ئاخىر بىر جايدىگالدىن تېپىپتۇ . قارىغۇدەك بولسا ، ئۇ ئوڭ بىگىز قولى بىلەن قورام تاشنى ئويۇپ كاۋاپدان ياساپ ، ئوتتۇز قوينىڭ گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ ئولتۇرغۇدەك . ئۇلار رۇستەمگە پادىشاھنىڭ يارلىقىنى يەتكۈزۈپتۇ . رۇستەم پالۋان دەرھال پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كەپتۇ . جەمشىت ئۇنىڭغا ئافراسىياپنى يەر يۈزىدىن يوقىتىشنى ئەمر قىپتۇ ۋە مۇبادا شۇنداق قىلالمىسا قايتىپ كەلمەسلىكنى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئامانلىقىنى ئويلىمىسىمۇ بولىدىغا- لىقىنى ئېيتىپتۇ .

رۇستەم پالۋان توققۇز سەردار ۋە توققۇز دانىشمەن بىلەن بىر- لىكتە قىرىق مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ . سەپەر جەريانىدا رۇستەم سەردار ۋە دانىشمەنلىرىنى كېڭەشكە چاقى- رىپ ، ئۇلارغا بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن چارە- تەدبىر كۆرسىتىشنى ئېيتىپتۇ . كېڭەش ئەھلى ئۇيان ئويلىشىپ ، بۇيان ئويلىشىپ ، ئاخىر ئافراسىياپتىن يۈز ئۆرۈگەن نۇرەك ئاتلىق بىر ئادەمنى كېڭەش سورۇنىغا ئېلىپ كېلىشىپتۇ ۋە ئۇنىڭ دېگەنلە- رى بويىچە بىر چارە تۈزۈشۈپتۇ .

رۇستەم مەسلىھەت بويىچە لەشكەرلىرىگە ئىران مەملىكىتى بە- لەن تۇران مەملىكىتىنىڭ پاسىلىدا ئۆسكەن غولىدىنلا ئىككىگە ئايرى- لىدىغان بىر خىل يۇلغۇن دەرىخىنىڭ چۈشىلىرىدىن يا ئوقى ياساشنى بۇيرۇپتۇ . يا ئوقلىرى ياسىلىپ تەخ بولغاندىن كېيىن ، ئىران قو- شۇنلىرى ئۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ .

ئۇلار ھەرقانچە پىداكارلىق كۆرسەتكەنلىكى بولسىمۇ تۇران قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا زادىلا يېقىنلىشالماپتۇ . ئۇرۇش باشلىنىپ دەل ئوتتۇز توققۇزىنچى كۈنى ناماز دىگەر ۋاقتىدا نۇرەك ئافراسىياپ-لىنىڭ يېنىدا گويا ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ ، قەسەم قىلىپ مۇنداق دەپتۇ :

— يېڭىش - يېڭىلىش ئەتىمۇ ئايرىلمىسا ، ئىران قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى ناماز دىگەر ۋاقتىدا ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، قورال-ياراغلىرى-نى يەرگە قويۇپ ، ئوپچە ئىبادەت قىلغاندىن كېيىن ، قايتىدىن ئۇ-رۇشقا ئاتلانماقچى بولدى . رۇستەم پالۋان قوشۇنىدىن تۆت يۈز قەدەم يىراقلىقتىكى دۆڭگە چىقىپ ، ئۆزى يالغۇز ئىبادەت قىلىدىكەن . دەل شۇ چاغدا قوشۇنىمىز ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتسە ، جەزمەن زەپەر قۇچاتتۇق .

ئافراسىياپ ئۆز ھۇزۇرىدا يىگىرمە يىلنى ئويناپ - كۈلۈپ ئۆتكۈزۈپ ، ئۆز ئوغلىدەك بولۇپ كەتكەن ئاسراندى ئوغلى نۇرەكنىڭ گەپلىرىگە ئىشىنىپ ، ئەتىسى ناماز دىگەر ۋاقتىدا لەشكەرلىرىنى باشلاپ دۈشمەنگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ . كىم بىلسۇن ، تۇران قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا يېقىنلىشاي دە-گەندە ، تاغنىڭ كەينىدىن تۈيۈقسىز ئىككى تال يا ئوقى ئۇچۇپ كېلىپ ئافراسىياپنىڭ ئىككى كۆزىگە تېگىپتۇ . بۇنىڭ بىلەن تۇران قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسمى پاتپاراق بولۇپ دەرھال چېكى-نىپتۇ . ئىران قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپتۇ . ئەمما ، ئىككى يانىنى قوغداپ تۇرغان تۇران قوشۇنلىرى ئۇلارنى چېكىندۈرۈپ-تۇ . شۇنداق قىلىپ ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئافراسىياپنىڭ كور بولۇپ قالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يېڭىش - يېڭىلىش بولماپتۇ .

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش نەتىجىسىز ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، ئافرا-سىياپنىڭ بارگاھىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈلۈپ ، نۇرەكنى تۈتۈپ كېلىپ ، ئۇنىڭدىن ئافراسىياپنىڭ كور بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتە قىلىش ، مۇبادا نۇرەكنىڭ خائىنلىق قىلغانلىقى دەلىللەنسە ، ئۇنى ئۆلتۈرۈش قارا قىلىنىپتۇ . ئەسلىدە ئافراسىياپنىڭ كۆزى ناھايىتى

ئۆتكۈر بولۇپ ، قىرىق كۈنلۈك يىراقلىقتىكى نەرسىلەرنى كۆرەلەيدۇ. كەن ھەم ئادەتتە ئۇنىڭغا ئوق ئۆتمەيدىكەن ، ئەمما دەل ناماز دىگەر ۋاقتىدا ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ كۆزىگە ئوخشاش ھالەتكە كېلىپ ، ئوق تۇگۈل ، قۇم دانچىسىمۇ تېشىپ ئۆتەلەيدىكەن . بۇنى پەقەت ئافراسىياپنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە خانىشى ئالتۇن بېكەلا بىلىدىكەن . نۇرەكمۇ ئىلگىرى بىر مەزگىل ئالتۇن بېكەنىڭ خىزمىتىنى قىلغاچقا ، بۇ سىرنى ئالتۇن بېكە ئارقىلىق بىلىۋالغانىكەن . ۋاھالەنكى ، بەزىلەر پادىشاھنىڭ كۆزىگە ئوق تېگىشى بىلەن تەڭ نۇرەكنىڭمۇ ئوق تېگىپ ئاتىتىن يىقىلغانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىشىپتۇ .

شۇنىڭ بىلەن ئافراسىياپنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى دۇشمەندىن ئۆچ ئېلىش توغرىسىدا قايتىدىن مەسلىھەتكە كىرىشىپتۇ . ئاردىدىن بىرى سۆز باشلاپ : «پادىشاھ ئالىيلىرى رۇستەمنىڭ بارگاھىغا بېرىپ ، ئۇنىڭغا يالغاندىن ئىناق ئۆتۈش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ ، دوستلۇق قولىنى سۇنسۇن . رۇستەم قول بەرسە ، ئالىيلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ قولىنى قاتتىق مىجىپ ناكار قىلىپ قويسۇن . شۇنداق قىلغاندىلا سەردارىنىڭ ناكار بولۇپ قالغىنىنى كۆرگەن ئىران قوشۇنى ئىرى ئىرادىسى سۇنۇپ ، ئوڭايلا مەغلۇپ بولىدۇ » دەپتۇ . بۇ تەكلىپ ھەممەيلەننىڭ رايىغا خوپ كېلىپ ، رۇستەمنىڭ بارگاھىغا ئەلچى ماڭدۇرۇلۇپتۇ . ئافراسىياپنىڭ كېلىدىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئىرانىنىڭ سەردارى دانىشمەنلىرى نۇرەكنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسەن رۇستەمگە مۇنداق مەسلىھەت بېرىشىپتۇ : «ئافراسىياپنىڭ ئوڭ قولى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىمىش . شۇڭا ، بىز تۆمۇردىن بىر قول ياسىتايلى . مۇبادا ئۇ كۆرۈنۈش ئۈچۈن قولىنى سۇنسا ، سىلى ئالدى بىلەن راست قوللىرىنى بەرمەي ، تۆمۇر قولىنى ئۇزاتسىلا . شۇنداق قىلساق ، ئافراسىياپنىڭ ھەقىقىي مەقسىتىنى بىلەلەيمىز . » ھاكاۋۇر رۇستەم ئۆز ھەيۋىسى ۋە كۈچ - قۇدرىتىگە تەمەننا قويۇپ ، ئافراسىياپنىڭ ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلالىشىغا زادىلا ئىشەنمەپتۇ . شۇنداقتىمۇ ئۇ ئافراسىياپنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن سەردار - دانىشمەنلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىپتۇ . دېگەندەك ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن پادىشاھ

ئافراسیاپ رۇستەمنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەپتۇ . كېڭەش باشلىنىپ-تۇ . ئافراسیاپ رۇستەم پالۋانغا ئىككى ئەل خەلقىنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن دوستلۇق ئورنىتىش تەكلىپىنى بېرىپتۇ . رۇستەم يالغاندىن ئافراسیاپنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىل-دۈرۈپتۇ ۋە ئۇنىڭغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن قول تەڭلەپتۇ . ئافراسـ-یاپ كۆزى كور بولغاچقا ، رۇستەمنىڭ تۆمۈر قول بەرگەنلىكىنى ئاڭقىرالماي ، ئۇنى شۇنداق قاتتىق قىسقانىكەن ، خۇددى خېمىرەدەك مىجىلىپ كېتىپتۇ . بۇنى كۆرگەن رۇستەم چۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە پالۋانلىرىغا ئافراسیاپنى ئۆلتۈرگۈزۈپتۇ ، ئاندىن لەشكەرلىرىنى باشلاپ قايتىدىن ئۇرۇشقا ئاتلىنىشقا بۇيرۇپتۇ .

ئىران قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ تۇران قوشۇنلىرى تاغ جىلغىسى تەرەپكە قاراپ چېكىنىپتۇ . سەپنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان رۇستەم پالۋان بۇنىڭدىن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ ، تۇران قوشۇنلىرىنى شىددەت بىلەن قوغلاپتۇ ھەم ئۆز قوشۇنىدىن خېلىلا يىراقلاپ كېتىپ-تۇ . ئەسلىدە تۇران قوشۇنلىرى جىلغىغا چوڭ بىر ئورەك كولاپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە چىنار شاخلىرىدىن ياسالغان قوزۇقلارنى زەھەر بىلەن سۇغىرىپ كۆمۈپ ، تۈزاق قۇرۇپ چىققانىكەن . رۇستەم ئېتىنى چاپ-تۇرۇپ ئورەككە يېقىنلاپ كەپتۇ ۋە ئالدى تەرەپتە ئورەك بارلىقىنى سېزىپتۇ . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئورەكتىن ئاتلاپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بو-لۇپ ، ئېتىنى ناھايىتى تېز چاپتۇرۇپ كېلىپ ئورەكتىن ئاتلىتىپتۇ . لېكىن ، ئورەك بەك چوڭ بولغاچقا ، ئاتنىڭ ئالدى پۇتى ئورەكنىڭ تېشىغا ، كەينى پۇتى ئىچىگە چۈشۈپ ، ئات ئورەك ئىچىگە ئوڭدىسىغا چۈشۈپتۇ . ئات ئۈستىدىكى رۇستەمنىڭ دۈمبىسىدىن كىرگەن قوزۇق ئاتنىڭ قورسىقىدىن چىقىپتۇ . شۇنداق بولسىمۇ رۇستەم ئورەكتىن چىقىپ ، ئوقياسىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتىكى قاتار ئۆسكەن ئوت-تۇز تۈپ چىنارنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالغان ئورەك قازغۇچىنى نىشانلاپ ئوق ئۇزگەنىكەن ، ئۇ ئوق ھەر تۈپىنىڭ ئايلانمىسى توققۇز غۇلاچ كېلىدىغان ئۇ چىنارلارنى خۇددى پاختىدىن يىڭنە ئۆتكۈزگەندەك تې-شىپ ئۆتۈپ ، ئورەك قازغۇچىنىڭ كۆكسىگە تېگىپتۇ . بىراق ، ئۇمۇ

زەھەرلىك قوزۇق بىلەن زەخىملەنگەنلىكى ۋە ئوقيانىڭ كىرىچىنى تارتىشتا بەك كۈچەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن تۈرغان جايىغا يېقىلىپ جان تەسلىم قىپتۇ .

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ سەردارلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ، يېڭىدىن سەردار سايلىشىپتۇ ۋە ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشىپ دوستلۇق ئورنىتىپتۇ .

تۈرۈپ ئاخۇن ۋە ئۇجمە دەرىخى

ئافراسىياپ زامانىسىدا بىر قېتىملىق قاتتىق قۇرغاقچىلىق ۋە بوران ئاپىتى يۈز بېرىپ ، نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كېتىپتۇ . تىرىك قالغانلار يەيدىغان باشقا نەرسە بولمىغاچقا ، ئامالسىز قۇرت- قوڭغۇز ۋە ياۋا ئوت- چۆپلەرنى يەپ جان ساقلاشقا باشلاپتۇ . ئەمما ، ئۇزاققا بارماي بۇ نەرسىلەر تۈگەپ ، يۇرتتا قاتتىق ئاچارچىلىق باشلىنىپتۇ . دەل مۇشۇ كۈنلەردە گەرەمبالىق شەھىرىدىكى تۈرۈپ ئاخۇننىڭ بېغىدىكى ئۇجمە راسا پىشىپتىكەن ، ئېچىرقاپ كەتكەن قوشنا- قولۇملار تۈرۈپ ئاخۇننىڭ توسقىنىغا قارىماي ، بېغىغا بېسىپ كىرىپ ئۇجمە يېيىشىپتۇ . كىم بىلسۇن ، يېگەنسېرى ئۇجمە مېۋىلىرى شۇنچە كۆپەيىپ ، شاخلىرى ئۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي قاپتۇ . ئەمما ، تۈرۈپ ئاخۇن بېغىغا ئادەم كىرگۈزمىگەن كۈنى ئۇجمە مېۋىسى ئازلاپ كېتىپتۇ ، ھەتتا پىشقانلىرى كۆزگە كۆرۈنمەپتۇ . بۇ خەۋەر پادىشاھ ئافراسىياپقا يەتكەندىن كېيىن ، ئۇ ئوردا ئەھلى بىلەن بىرلىكتە بۇ باغقا كېلىپ ئۇجمىگە ئېغىز تېگىپتۇ . قارىغۇدەك بولسا ، شۇ كۈنى ئۇجمە- لەر ھەقىقەتەن كۆپ ھەم مەي باغلاپ پىشىپ كەتكەنىكەن . تۈرۈپ ئاخۇن پادىشاھنىڭ ئۆز ئۇجمىسىگە ئېغىز تەگكۈزگەنلىكىنى ۋە ئۇجمەلەرنىڭ كۆپىيىپ پىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ خۇشال بوپتۇ ھەم ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ بېخىللىق قىلغانلىقىدىن پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . پادىشاھ ئۇنى ئۇجمە بىلەن يۇرتداشلارنى ئاچارچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن كاتتا ئىنئام بىلەن مۇكاپاتلاپ ۋەزىرلىككە تەينىلەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە پۇتۇن ئەلگە قىرىق تۈپتىن

ئۇجمە دەرىخى تىكىپ ، ياخشى پەرۋىش قىلىش ، مېۋىسىنى ساتماس-لىق ، يەيمەن دەپ كەلگەنلەرنى توسماسلىق ، ئۇنىڭدىن كۆپ ئۆس-تۈرگەنلەرنى مۇكاپاتلاش ، بۇ دەرەخنى قەستەن نابۇت قىلغانلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇجمە دەرىخى بۇ يۇرتتا ئەتىۋارلىق دەرەخكە ئايلانغانىكەن .

رېۋايەتلەرنى سۆزلەپ بەرگۈچىلەر : قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە قوغان يېزا يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن ئوسمان قاسىم ، روزىۋانىخان مامۇت .

رەتلىگۈچى : غەيرەتجان ئوسمان

قورامشاھ ۋە دارۋازلىق

قەدىمكى زاماندا قورامشاھ دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن . ئۇنىڭ زامانىدا دۆلەت قۇدرەت تاپقان بولۇپ ، خەلق ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشايدىكەن ، پادىشاھ ۋە پۇقرالارنىڭ ھېچقانداق ئىشتىن غەم-ئەندىشىسى يوق ئىكەن . كۈنلەر ، ئايلار ، يىللار شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋې-رىپتۇ . پادىشاھ ئويۇن-تاماشىغا بېرىلىپتۇ ، پۇقرالار ھۆرۈنلىشىپ-تۇ ، ھۈنەرۋەنلەر كەسپىنى ئالماشتۇرۇپتۇ ، تىجارەتچىلەر قىمارۋاز ، لەشكەرلەر خوتۇنباز بولۇپ كېتىپتۇ . بۇ ئەلنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىق-لار قورامشاھتىن بەكمۇ قورقاچقا ، بۇ ئەلگە تىكىلىپ قاراشقىمۇ پېتىنالمايدىكەن . شۇنداق بولغاچقا ، پادىشاھ ۋە پۇقرالار بەخىرامان يۇرۇشىدىكەن .

بۇ ئەلنىڭ ئارقا تەرىپىدە بىر قاراڭغۇ تاغ بولۇپ ، ئۇ يەردە جىن-شاياتۇنلار ياشايدىكەن . قورامشاھنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ زامانىدا ئۇلار بۇ ئەلگە دائىم تەھلىكە پەيدا قىلىپ ئارام بەرمەيدىكەن . قورامشاھنىڭ چوڭ دادىسى ئۇزاق يىل قانلىق جەڭ قىلىپ ، ئاخىر بۇ ئالۋاستىلارنى ئۇجۇقتۇرۇپ ، قايتا تەھدىت سالالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ ، توۋا قىلدۇرۇپ ، قايتا پاراكەندىچىلىك سالماسلىققا تىلخەت ئالغانىكەن . لېكىن ، ئالۋاستىلار يەنىلا كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى تۇرانشاھ ئەۋلادلىرى-

دىن ئۆچىنى ئېلىشنى ئويلايدىكەن . قورامشاھنىڭ زامانىغا كەلگەندە ئۇلار ئۆز ھېيلىسىنى ئىشقا سېلىپ ، بۇ ئەلگە كېچىسى بېسىپ كىرىپتۇ ۋە كىشىلەرنىڭ يېمەك- ئىچمەك ، كىيىم- كېچەك ، ئالتۇن- كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ قېچىشقا باشلاپتۇ . قورامشاھ دەسلەپتە بۇ ئىشقا ئانچە ئېرەن قىلماپتۇ . كېيىنچە ئىش چوڭىيىپ ، ئوردا لەشكەرلىرى- مۇ ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ .

بىر كۈنى قورامشاھ بىرەر چارە- تەدبىر تېپىلىپ قالار دېگەن ئويدا ئوردىدىكى دانىشمەنلەرنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ . شاھنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى شۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ :

— جىن- ئالۋاستىلارنىڭ ئەمەلىيەتتە كۈچى يوق ، بىزنىڭ سەر- ۋاز- لەشكەرلىرىمىز بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشالمايدۇ . ئەمما ، ئۇلار تولىمۇ ھېيلىگەر . ئۇلارنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ، كېچىسى ھەركەت قىلىدۇ ، ئۆزىگە قارشى ئادەملەرنى كۆرگەندىن كېيىن 40 غۇلاچ ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈۋالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئادەملەرنى ئەخمەق قە- لىپ ، مال- دۇنيانى ئېلىپ قاچىدۇ . بۇنىڭ مۇنداق بىر چارىسى بار : ئاتا- بوۋىلىرىمىز زامانىدا بۇ ئالۋاستىلارنى كەمەك ھەييار دېگەن بىر ئادەم قوغلاپ چىقارغان بولۇپ ، كېيىن ئوردىدىكى پىتىنخورلاردىن ئازار يەپ ، جاڭگالغا كەتكەنىكەن . چوڭ دادام «مۇبادا دۆلەتنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن كەلسە ، ئاشۇ كەمەك ھەييارنى ئىزدەڭلار» دەپ تاپىلىغان . بىزنىڭ ئۆيدە كەمەك ھەييار دىن قالغان قىرىق غۇلاچلىق بىر ئارقان ، ئىككى بىسلىق ، قىرىق غېرىچلىق بىر قىلىچ بار . مەن بۇلارنى ئېلىپ ، جاڭگالغا بېرىپ ئۇنى ئىزدەپ باقاي ، ئۇ ئۆزىنىڭ نەرسىلىرىنىڭ ھىدىنى ئېلىپ ماڭا يېقىنلىشىپ قالسا ھەم ئەل- يۇرتىنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ قىسمەتنى يېڭىشنى ماقۇل كۆرسە ، باشلاپ كېلەي ، — دەپتۇ .

كېڭەش ئەھلى ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ ، ئۇنى ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن قىرىق يىگىتكە قوشۇپ كۈنتۇغار تامان يولغا ساپتۇ . بۇلار 40 كېچە- كۈندۈز سەپەر قىلىپ مېڭىبىر مۇشەققەتتە كەمەك ھەييارنى تېپىپتۇ . كەمەك ھەييار بۇ چاغدا 400 ياشقا كىر-

گەن بولۇپ ، چاچ- ساقاللىرى ئاقارغان ، بەللىرى مۈكچەيگەن ، غەر- ىبلىق ، مىسكىنلىك روھى ۋە جىسمىنى ئېغىر خورلانقانىكەن . ئۇ ۋەزىرنىڭ قەدىناس دوستىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، سۆيۈنۈپ كەتكەنلىكتىن كۆزىدىن ياشلار تارىلاپ تۆكۈلۈپتۇ ، ئەل- يۇرتنىڭ بەشىغا بالا- قازا كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ قايغۇرۇپتۇ ، ئۆمرىنىڭ ئاخ- ىردا يۇرتداشلىرى ئۈچۈن بىر ياخشى ئىش قىلىپ بېرىش ئىستىكى ۋۈجۇدىنى چۈلغىۋاپتۇ . ئۇ 300 يىل ياشىغان غېرىبانە كۆلبىسىدىن ئايرىلىپ ، ۋەزىر ۋە يىگىتلەر بىلەن يولغا چىقىپتۇ . پادىشاھ كەمەك ھەييارنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋاپتۇ . ئۇلار ئوردىدا بىرقانچە كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن ، ئالۋاستىلارنى يوقىتىش تەدبىرىنى تۈزۈپتۇ . شە- ھەرنى ئايلاندۇرۇپ تۈۋرۈكلەرنى قاداپتۇ . قىرىق غۇلاچ ئېگىزلىككە ئارغامچا تارتىپتۇ . كەمەك ھەييار 40 يىگىتنى ئارغامچا ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتالايدىغان قىلىپ مەشىق قىلدۇرۇپتۇ . يەر ئۈستىدە سەر- ۋاز- لەشكەرلەر كېچىلىرى ئۇخلىماي ئۇرۇشقا تەييار تۇرۇپتۇ . ئەس- لىدە جىنلار ھەر 40 كۈندە بىر قېتىم بۇلاڭ- تالاڭ قىلىشقا كېلىدە- كەن . كۈنلەر ئۆتۈپ ئۇلار شەھەرگە باستۇرۇپ كەپتۇ . يەر ئۈستىدە- كى سەرۋازلار تەڭلا ھەربىكەتكە كېلىپ جىنلارنى يەرگە زادىلا دەسسەۋ- مەپتۇ . جىنلار يەرگە دەسسەپ تۇرالمىسا ، 40 غۇلاچلىق ئاسمان بوشلۇقىغا چىقىپ تۇرۇۋالىدىكەن . ئۇلار ئاسمانغا چىقىشى ھامان كەمەك ھەييار باشچىلىقىدىكى يىگىتلەر يوشۇرۇنغان جايىدىن ئارغامچا بىلەن كېلىپ جىنلارنىڭ كوكۈلىسىدىن تۇتۇۋېلىپ ئەدىپىنى راسا بېرىپتۇ . كەمەك ھەييار جىنلار پادىشاھىنى تۇتۇۋېلىپ قورامشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ ھەمدە ئۇنى قاتتىق سوراققا تارتىپتۇ . جىنلارنىڭ پادىشاھى قورقۇپ كېتىپ ، قىلغان شۇملۇقلىرىغا ئۆكۈنۈپ زار- زار يىغلاپتۇ ، ئاتا- بوۋىلىرىنىڭ قىلمىشقان ئەھدىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى- نى ئېيتىپ توۋا قىپتۇ ، بۇلاپ كەتكەن مال- دۇنيانى قايتۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى ، بۇ ئەلگە قايتا قەدەم باسمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىشنى ئۆتۈنۈپتۇ . پادىشاھ ئۇنىڭ نالىسىگە چىدە- ماي ، تىلخەت ئېلىپ ئۆز ئېلىدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ . شۇنىڭدىن

باشلاپ بۇ ئەلدە يەرگە تۇۋرۇك قاداپ ، بوشلۇققا ئارغامچا تارتىپ مېڭىشنى مەشىق قىلىش ئۇدۇم بولۇپ قاپتۇ .

بۆشۈك ئانام

قەدىمكى زامانىدا يەتتە قات ئاسمانىنىڭ ئۈستىدە زۇمرەت ئىسىملىك بىر قىز ياشايدىكەن ، كىشىلەر ئۇنى پەرىزات دەپىشىدىكەن . ئۇ ھەقىقەتەنمۇ گۈزەللەرنىڭ سۈلتانى بولۇپ ، چىرايى ئايدەك ، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك ، چىشلىرى سەدەپتەك ، چاچلىرى سۈمبۈل ، قاشلىرى قىياقتەك ئىكەن .

يەر يۈزىدە قۇدرەت ئىسىملىك بىر يىگىت بولۇپ ، كىشىلەر ئۇنىمۇ ئەۋلىيا يىگىت دەپ ئاتايدىكەن . ئۇ ناھايىتى قامەتلىك ، چەبدەس ، باتۇر ۋە پەم - پاراسەتلىك ئىكەن .

كۈنلەردىن بىر كۈنى زۇمرەت بويىغا يېتىپ ، باغ ئارىلىغۇسى ، چەشمە بۇلاقلارنى كۆرگۈسى كېلىپ ، سەھەر ۋاقتىدا دادىسىنىڭ دۇلدۇلىغا مىنىپ ، يوشۇرۇن زېمىنغا چۈشۈپتۇ ۋە ئىنتايىن چىرايلىق ئارامبەخش بىر چىمەنزارلىققا كېلىپ قاپتۇ . قارىغۇدەك بولسا ، بۇ يەردىكى بۇلاقلاردا زۇمرەتتەك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغۇدەك ، ئەتراپى مەخمەلدەك يايلاق بولۇپ ، ئۇ يەردە تۇرلۇك ھايۋانلار ، ئۇچار قۇشلار ئەركىن يايراپ يۈرگۈدەك . جەننەتتىن قېلىشمىغۇدەك بۇ ئۇز ماكان زۇمرەتنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە تارتىپتۇ .

زۇمرەت يەر يۈزىگە چۈشۈپ يەتتىنچى كۈنى ئۇۋ ئۇۋلاپ يۈرگەن قۇدرەت بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بوپتۇ . قۇدرەتمۇ بۇ پەرىزاتقا باغلىنىپ قاپتۇ .

بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ ئىشق دەرياسىغا شۇڭغۇغانلىقىدىن ۋاقىپلانغان قىزنىڭ دادىسىنىڭ نارازلىقى پەلەككە يېتىپ ، زېمىننىڭ خوجىسىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ . ئۇرۇش 40 كۈن - گىچە داۋاملاشقان بولسىمۇ ، لېكىن دادىسى زۇمرەتنى ئېلىپ كېتەلمەپتۇ . ئىلاجسىز قالغان دادا ئاخىر ئەپسۇن ئوقۇپ قىزنىڭ جادۇ

قىلىۋېتىپ ، ئۆز ماكانىغا قايتىپ كېتىپتۇ . جادۇ تەسىر قىلىدىغان چاغدا زۇمرەت بۆشۈكىكە بۆلۈكلىك بالىسىنى ئېمىتكەچ ، تاۋۇز يەپ ئولتۇرغان بولۇپ ، ئۇ شۇ پېتى تاشقا ئايلىنىپ كەتكەنىكەن .

زۇمرەت تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن يەر ئاتۇشلىقنىڭ ئاغۇ يېزىسىدىكى جايىپاچچىم دېگەن يەردە بولۇپ ، كىشىلەر ئۇنى بۆشۈك ئانام دەپ ئاتىشىدۇ . بۇ يەردە ئەلياتقۇ ۋە سەھەر پەيتىدە بۆشۈك ئانامنىڭ «ئەللەي ناخشىسى» ئاڭلىنىپ تۇرارمىش . كۈندۈزلىرى تاشقا ئايلانغان بۆشۈك ئانام ، بالا بۆلۈنگەن بۆشۈك ، كەسلەنگەن تاۋۇز ، نان قاتارلىقلار كۆزگە چېلىقىپ تۇرارمىش . تۇغمىغان ، بالىسى تۇرمىغان ، كېسەلچان ۋە دەردمەن ئاياللار بۆشۈك ئانامنىڭ روھىغا ياغ پۇراتسا ، قېشىغا بېرىپ دۇئا- تىلاۋەت قىلسا ، تەلىپى ئىجابەت بولۇپ مۇشكۈلى ئاسانلىشارمىش .

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئاتۇش ئازاق يېزا بۇيامەت كەنتىدىن ئابدۇ- كېرىم ئاخۇن .

رۇستەم پالۋان

بۇرۇنقى زاماندا رۇستەم ئىسىملىك بىر پالۋان ئۆتكەنىكەن . ئۇ ناھايىتى باتۇر بولۇپ ، بىر قېتىمدا 40 مىڭ دۇشمەننى مەغلۇپ قىلالايدىكەن . ئۇنىڭ بىر قىلىچى بار بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى 40 گەز كېلىدىكەن . بۇ قىلىچنى دۇنيادا رۇستەمدىن باشقا ئادەم كۆتۈرەلمەي- دىكەن . رۇستەمنىڭ بىر دۇلدۇلى بولۇپ ، ئۇ 40 يىللىق مۇساپىنى بىر كۈندە باسىدىكەن ، ئۇستىگە رۇستەمدىن باشقا ئادەمنى مىندۇر- مەيدىكەن . رۇستەمنىڭ يەنە بىر تايغىنى بار بولۇپ ، بۇ تايغان 40 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى شەپىنى سېزىۋالالايدىكەن . رۇستەم پالۋان مۇشۇ ئوچ ئەڭگۈشتەرنىڭ خاسىيىتى بىلەن ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئادەم ھېسابلايدىكەن .

رۇستەم پالۋانىنىڭ كۈچ- قۇدرىتى بىلەن ئىران ۋە تۇران ئەللە- رى ئۇزاق يىلغىچە سىرتقى دۇشمەنىنىڭ تەھلىكىسىگە ئۇچرىمای ،

تىنچ ، خاتىرجەم ئۆتۈپتۇ . خەلق ئەمىنلىك ئىچىدە ياشىغاچقا ، رۇس-تەمدىن تولىمۇ رازى ئىكەن . لېكىن ، يىللار ئۆتكەنسېرى رۇستەم پالۋان بەك كۆرەڭلەپ ، ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدىغان ، باشقىلارنى ئۆزىدىن تۆۋەن كۆرىدىغان بولۇۋاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن پۈقرالار ئۇنىڭ بۇ قىلىقىدىن بىزار بولۇشقا باشلاپتۇ . نەتىجىدە رۇستەمنىڭ ئات باقارى ئۇنىڭ دۇلدۇلىنى كۆڭۈل قويۇپ باقماپتۇ . بۇنىڭ بىلەن دۇلدۇل ئورۇقلاشقا باشلاپتۇ . تايغانغا قارىغۇچىلارمۇ ئۇنى ئوبدان باقماي پەت باستۇرۇۋېتىپتۇ . قىلىچىنى بىلىگۈچىلەرمۇ ئوبدان بىلە-مەيدىغان بولۇپ قاپتۇ . مۇشۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە قۇستانىيە ئېلە-نىڭ پادىشاھى قوشۇن باشلاپ رۇستەمگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىپتۇ . رۇستەم ئىلگىرىكى ھەيۋىسى بىلەن جەڭگە ئاتلانغانىكەن ، ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قاپتۇ ، ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتىمۇ مەغلۇپ بوپتۇ . ئۇ ئوردىغا قايتىپ كېلىپ ، ئۆزىنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ . پادىشاھ ئوردا ئەھلى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ . بۇ كېڭەشكە پۈقرالارنىڭ بىر ۋەكىلىمۇ قاتناشقان بولۇپ ، ئۇ رۇستەمنىڭ پۈقرا-لارنىڭ ھەمايىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاشكارىلاپتۇ . پادىشاھ بىلەن رۇستەم پالۋان بۇ ئىشتىن قاتتىق ئۆكۈنۈپ ، پۈقرالارغا ئۆزرە ئېيتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ بارلىق پۈقرالىرى بىر ياقىدىن باش ، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ ، ئۈچىنچى قېتىم جەڭگە ئاتلىنىپتۇ . رۇستەم پالۋان بۇ ئۇرۇشتا خەلقنىڭ ھەمايىسى بىلەن غەلىبە قازا-نىپ ، دۇشمەننى قوغلاپ چىقىرىپتۇ . ئەل-يۇرت يېڭىباشتىن تىنچ-لىنىپ ، خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ . رۇستەم پالۋان شۇ-نىڭدىن باشلاپ تولىمۇ كىچىك پېئىل بولۇپ ، پۈقرالار بىلەن دوست-لىشىپ ئۆتۈپتۇ . رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن كىچىك پېئىللىقى قوشۇلۇپ ، نامى يەتتە ئىقلىمغا تېخىمۇ كەڭ تاراپتۇ .

ئېيتىپ بەرگۈچى : قەشقەر شەھىرى نەزەرباغ يېزا يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن ئوسمان قاسىم .

ئوغۇساق ، ئىگىساق ۋە تۆگەساق

بۇرۇنقى زاماندا بىر ئادەمنىڭ تۆگىسى يىتىپ كېتىپتۇ . ئۇ تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ ئىزدەپ كۆرگەن بولسىمۇ ، تۆگىسىنى ھېچ-قانداق يەردىن تاپالماپتۇ . تۆگىسى چىقمىغانچە ، بۇ ئادەم قوشنىسى-دىن تۆگەمنى ئوغرىلىۋالدىمىكىن دەپ گۇمانلىنىپ يۇرۇپتۇ . باشقا-لارمۇ شۇنداق گۇماندا بولغاچقا ، ھېلىقى كىشىنىڭ قوشنىسى بەك بىئارام بوپتۇ . ئاردىدىن خېلى مەزگىللەر ئۆتۈپ ، مەلۇم بىر كۈنى يىتكەن تۆگە ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولۇپ قاپتۇ . قارىغۇدەك بولسا تۆگە ھېچقانداق زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىغانىكەن . تۆگىنىڭ ئىگىسى ئەس- ھوشىنى يىغىپ ئويلاپ كۆرسە ، تۆگىسىنى ھېچبىر ئوغرى ئالغاندەك ئەمەس .

شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر «ئوغرىسىمۇ ساق ، تۆگىسىمۇ ساق ، ئىگىسىمۇ ساق ئىكەن» دەپ سۆز- چۆچەك قىلىشىپ يۇرۇشۇپتۇ . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار ئولتۇرۇشلۇق يەر قىسقارتىلىپ «ئو-غۇساق» ، «تۆگەساق» ، «ئىگىساق» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ .

بۇ يەر ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە ئوغۇساق ، زەمىن يېزا-سى تەۋەسىدە .

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئىمىن ئاخۇن .
توپلىغۇچى : غەيرەتجان ئوسمان

ئافراسىياپ ۋە كاۋاپنىڭ پەيدا بولۇشى

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئافراسىياپ بىر قىسىم نۆكەرلىرىنى ئې-لىپ ئوۋغا چىقىپتۇ . ئۇ ئوۋ ئوۋلاپ بىرقانچە كۈن ئۆتۈپ كەتكەنلە-كىنى سەزمەي قاپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇقىمۇ تۈگەپ قاپتۇ . ئۇلار ئوزۇقلۇق ئىزدەپ يۇرگەن ۋاقىتتا دەشت- باياۋاننىڭ ئىچكىرىسىدە ئىس- تۈتەكلەر ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ-تۇ . ئافراسىياپ نۆكەرلىرىنى باشلاپ شۇ تەرەپكە يول ئاپتۇ . بېرىپ قارىغۇدەك بولسا ، بۇ يەردە دەل - دەرەخلەر كۆيۈپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە

قاپسىلىپ قالغان ھايۋانلارمۇ كۆيۈپ كېتىۋاتقۇدەك . ئافراسىياپ جان قايغۇسىدا يۇگۈرۈپ يۈرگەن بەزى ھايۋانلارنى ئوت قورشاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قاپتۇ . چەت جايلىرىدا بولسا كۆيۈپ ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرى بەك مەززىلىك پۇراپ ، دىماققا ئۇرۇلۇۋاتقۇدەك . قورسىقى بەك ئېچىپ كەتكەن كىشىلەر بۇ گۆشلەرنى يەپ باقسا بەكلا تەملىك ئىكەن . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلارغا ئوتتا پىشۇرۇلغان گۆش يېيىش ئادەت بولۇپ قاپتۇ ھەم ئۇنى «كاۋاپ» دەپ ئاتاپتۇ .

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسىم

ئابدۇللا ۋە تونۇر

قەشقەردە تۇرانشاھ دېگەن كىشى پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان يىللاردا پادىشاھقا كېيىك گۆشى لازىم بولۇپ قاپتۇ . ۋەزىرلەر مەسلەھەتلىشىپ ، ئابدۇللا دېگەن بىر ئوۋچىنى كېيىك ئوۋلاپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ . ئابدۇللا ئۆيىگە بېرىپ ، ئۆزىنىڭ جاڭگالغا بارىدىغانلىقىنى خوتۇنىغا ئېيتىپتۇ . خوتۇنى ئېرىنى يولغا سالماق بولۇپ تېز تۇتۇش قىلىپ قازان ئېسىپتۇ .

ئەسلىدە ئابدۇللانىڭ ئوچىقى كونىراپ كەتكەچكە ئۇنى چېقىپ تاشلىغانىكەن . ئۇلار بىرئاز باش قاتۇرۇپ ، ھويلىسىدىكى بىر يەرگە ئورەك قېزىپ بىر ئوچاق ياساپتۇ . بۇ يەر يۇمشاقراق بولغاچقا ، توپىسى پەسكە سىيرىلىپ چۇشۇپ ، قازان توختىماپتۇ . ئابدۇللا ئەچىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان تۇزنى لايغا ئارىلاشتۇرۇپ ئوچاقنىڭ ئىچىنى سۇۋاپتۇ . تاماقمۇ پىشىپتۇ ، قازاننى پەسكە چۇشۇرۇپتۇ . قارىغۇدەك بولسا ، يايغان خېمىرنىڭ بىر پارچىسى ئوچاقنىڭ يېنىغا چۇشۇپ ، چاپلىشىپ قالغانىكەن . ئۇنى ئېلىپ قارىغۇدەك بولسا يۇزى قىزىرىپ ، شۇنداق چىرايلىق تۇرغۇدەك ، ئۇنى يەپ بېقىپتۇ . تەمى تاتلىق ، ئېلىپ يۇرۇشكە ئەپلىك..... ئابدۇللانىڭ خوتۇنى بۇنى كۆرۈپ ، ئوچاقتا خېمىر چاپلاپ پىشۇرۇپ ، ئابدۇللانىڭ سەپەرگە چىقىشىغا تەييارلاپ بېرىشكە تۇتۇنۇپتۇ .

بۇ ئىشلار بولۇپ ئاردىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتۈپتۇ . پادىشاھنىڭ ياساۋۇللىرى ئابدۇللانى يولغا سالماق بولۇپ ، يول دوقمۇشىدا كۆپ ساقلاپ تاقىتى تاق بولۇپ ، ئىزدەپ ئۆيىگە كەلسە ، ئۇلار ئوچاققا قاراپ ئولتۇرغان . شۇنىڭ بىلەن ياساۋۇللار ئابدۇللانى كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئوردىغا ئېلىپ بېرىپتۇ . ۋەزىرلەر كېچىكىپ قېلىش سەۋەبىنى سۇرۇشتە قىلسا ، ئۇ ئىشنىڭ جەريانىنى ئەينەن ئېيتىپ بېرىپتۇ .

بۇنىڭغىچە تېۋىپلار تۇرانشاھقا بېرىش ئۈچۈن كېيىك گۆشىگە بەك تەقەززا بولۇپ كەتكەنىكەن . ئاردىدىكى بۇ ۋەقەلەرنى ئۇقۇپ ، ئابدۇللانىڭ ئۆيىدە يېمەكلىككە نېمە بولسا شۇنى ئېلىپ كېلىڭلار دەپ بۇيرۇپتۇ . ياساۋۇللار ئابدۇللانىڭ خوتۇنى ئوچاقتا پىشۇرغان يېمەكلىكنى ئېلىپ كەپتۇ .

يېمەكلىكنى يەپ پادىشاھنىڭ بۇ كېسىلى ساقىيىپتۇ ھەم بۇ يېمەكلىك ئاغزىغا بەك تېتىپ كەتكەچكە ، ئۇنى قانداق پىشۇرغانلىقىنى سوراپتۇ . ئابدۇللا ئىشنىڭ جەريانىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ . پادىشاھ شۇ زامان ئاشۇنداق ئوچاقلارنى ھەممە ئائىلىلەردە سېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ . شۇندىن كېيىن بۇنداق ئوچاقلار بارغانسېرى چوڭايتىلىپ ، ھازىرقىدەك تونۇر شەكلىگە كەپتۇ . تونۇردا پىشۇرۇلغان بۇ يېمەكلىكنى كىشىلەر ئەتمەك ، ھەمەك نان دەپ ئاتايدىغان بولۇپتۇ .

ئېيتىپ بەرگۈچى : ئوسمان قاسىم

چامغۇر ۋە سەۋزىنىڭ داۋا بولۇشى

دەقيانۇسنىڭ زامانىسىدا ئادەملەر كۆپىيىپ ، كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرى تۇتاش- تۇتاش سېلىنىپ ، شەھەردىن شەھەرگە ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى بىلەنمۇ بارغىلى بولىدىغان ھالەتكە كەپتۇ . ئادەملەر ھال- كۈنى ياخشىلانغاچقا ، باردى - كەلدىسى بەك قويۇق بولۇپ ، ئېچىل- ئىناق بولۇپ كېتىپتۇ . بىر خۇشاللىقنىڭ بىر خاپىلىقى بار دېگەندەك ، بۇ

شەھەردە ئۆپكە كېسىلى تارقىلىپ نۇرغۇن ئادەم جېنىدىن جۇدا بولۇپ. تۇ . تۇمەن دەرياسىنىڭ ئايىغىدىكى بىر كۆجۇم مەھەللىدە كۆپ ئادەم كېسەللىك بىلەن ئۆلۈپ كېتىپتۇ . ساق قالغانلىرى بولسا ياقا - يۇرتلارغا چىقىپ كېتىپ ، پەقەت 90 ياشلىق بىر بوۋاي بىلەن 80 ياشلىق بىر موماي ، يىراقلارغا كېتىشكە مادارى قالماي ياكى جېنى چىقماي ئامان قېلىپ ، ھاياتلىق ئۈچۈن تىركىشىپتۇ . ئۇلارمۇ كې- سەلگە گىرىپتار بولغان ۋە قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلالماي ، يېمەك- ئىچمەكتىن بەك قىينىلىپتۇ . جىگدە- قاقلارنى ، گىياھلارنى يەپ جان بېقىپتۇ . بۇلارمۇ تۈگەپتۇ . يۇرتىنىڭ ئايىغىدا بىر ئېتىز كۆكچىلىك قالغان بولۇپ ، شۇ يەردە بىرقانچە خىل ئۆ- سۈملۈك ئۆسۈپ تۇرغۇدەك ، ھېلىقى بوۋاي بىلەن مومايى بۇ نەرسە- لەرنى يەپ بىر مەزگىل جان ساقلاپتۇ ، ئاندىن بۇ كۆكتاتلارنىڭ يىلتىزىنى كولاپ چىقىرىپ يەپتۇ . ئاردىدىن بىرقانچە ئاي ئۆتۈپ بۇ چاللارنىڭ كېسەللىرى ساقىيىپ تېتىكلىشىپ قاپتۇ ھەم مومايىنىڭ ھامىلىدار بولغانلىقى بىلىنىپتۇ . ئاي - كۈنى توشۇپ مومايى بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ . شۇ تەرىقىدە ئۇلار ئۇچ پەرزەنت كۆرۈپتۇ . دېھقانچە- لىق قىلىپ ، يېڭىباشتىن ھاياتلىقنى داۋام ئەتكۈزۈپتۇ . بالىلار قوش- نا يۇرتلاردىن ئۆيلىنىپ پەرزەنتلىك بوپتۇ ھەم ئۇلار بىر جەمەت بولۇپ ئاۋۇپ ، يۇرتىنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈپتۇ . بوۋاي بىلەن مو- ماينىڭ كېسىلىگە شىپا بولۇپ ، ئۆمرىنى ئۇزارتقان نەرسە چامغۇر ، پەرزەنتلىك بولۇپ ، نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالغۇچى سەۋزە ئىكەن . شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يۇرتتىكى كىشىلەر چامغۇر بىلەن سەۋزىدىن ئايرىلمايدىغان بولۇپتۇ . بۇ خەۋەرنى دەقيانۇس ئاڭلاپ ، ھېلىقى بوۋاي بىلەن مومايىنى كۆپ ئىنئام بىلەن تارتۇقلاپتۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يۇرتتىكى كىشىلەر چامغۇر بىلەن سەۋزە يەيدىغان بولغانىكەن .

ئېيتىپ بەرگۈچى : قەشقەر كوناشەھەر يېڭىئۆستەڭ يېزا دۆڭ- كۆل كەنتىدىن : رىزۋانخان مامۇت

ئامانتۇر ۋە ياڭاق

قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن) بەگلىكىدە ئامانتۇر ئىسىملىك بىر يىگىت ئۆتكەن بولۇپ. ئۇنىڭ ئانىسى جاھانغا مەشھۇر گىلەم ئۇستىسى ئىكەن. شاھ ئۇنىڭ ھۇنىرىنى باشقىلارغا ئۆگىتىش توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. بىراق، ئامانتۇرنىڭ ئانىسى قېرىپ كېسەلچان بولۇپ قالغاچقا، تېڭىپلار تەكشۈرۈپ، قارا قۇرۇمدىكى خاسىيەتلىك مېڭىنى ئېلىپ كېلىپ يېگۈزسە ساقىيىدىغانلىقىنى ئېيتىشىپتۇ، شاھ يەنە پەرمان چۈشۈرۈپ، شۇ مېڭىنى ئېلىپ كەلگۈچىلەرگە يۈقىرى ئىنئام بېرىلىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. جەسۇر ئامانتۇر دەھشەتلىك خېيىم - خەتەرلەرنى يېڭىپ، قاراقۇرۇم تېغى باغرىدىن مېڭىنى ئېلىپ كېلىپ ئانىسىغا يېگۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئانىسىنىڭ كېسىلى شىپا تېپىپ، يىراق - يېقىنداكىلەرگە ھۇنەر ئۆگىتىشكە باشلاپتۇ. بۇ خاسىيەتلىك مېڭە دەل ھازىرقى ياڭاق ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ياڭاق قاغىلىققا ماكانلاشقانىكەن.

Ⅲ باب هېكايه - چۆچەكلەر

§1 . هېكايه - چۆچەكلەر ۋە ئۇنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

هېكايه - چۆچەكلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەسرىي بايان تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلىدا يازما ئەدەبىياتتىكى هېكايىلەر- دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بىرەك «چۆچەك» دەپ ئاتالغان . چۆچەك- لەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مۇهىم ژانىرلارنىڭ بىرى بولۇپ ، خەلق ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان ، تۈرمۇشنى خىيالىي فانتازىيە ئارقىلىق قىزىقارلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بىرىدىغان ئاغزاكى هېكايىلەردۇر .

خەلق هېكايه - چۆچەكلىرىنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى شۇ يەردە- كى ، ئۇ بىرىنچىدىن ، ئوبراز يارىتىشتا هېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرە- مايدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، قايسى خىلدىكى هېكايه - چۆچەك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭ ۋەقەلىكلىرى خىيالىي بولسىمۇ ، لېكىن رېئال- لىققا زىچ تەتبىقلانغان بولىدۇ ، يەنى ئۇنىڭدا رېئال ۋەقە ۋە كونكرېت ئادەملەرنىڭ خاسلىق بەلگىسى بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ ، بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە توقۇلمىلار بىلەن رېئال هاياتنى ئەكس ئەتتۈ- رىدۇ . بۇ هەقتە لېنىن : «هەربىر چۆچەكتە هەقىقىي تۈرمۇشنىڭ ئېلېمېنتلىرى بار ، ئەگەردە سىلەر باللارغا تەقدىم قىلغان چۆچەك- لەردە خوراز بىلەن مۇشۇك ئادەمزات تىلىدا سۆزلىمەيدىغان بولسا ، ئۇنداق چۆچەكنىڭ ئۇلار ئۈچۈن هېچقانداق ئەهمىيىتى ۋە قىزىقى بولمىغان بولاتتى» دەيدۇ . هەقىقەتەن چۆچەكلەردە مەيلى هايۋاناتلار

ياكى ئۇچار قۇشلار ، مەيلى تاغ - دەريالار ياكى دەل - دەرەخلەر ، مەيلى قۇرت- قوڭغۇزلار ياكى ئورگانىك جىسىملار تەسۋىرلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلارنىڭ ئوبيېكتىپ خۇسۇسىيەتلىرى ئادەملەرچە قىلىنداۋۇرۇلىدۇ ، تەبىئەت دۇنياسى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلىدۇ ؛ ئۇچىنچىدىن ، قويۇق سىمۇولىستىك ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق روشەن ئىجتىمائىي مەزمۇن ئەكس ئېتىلىدۇ ؛ تۆتىنچىدىن ، بەدئىي قۇرۇلما جەھەتتىن ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ ، تىلىنىڭ ئاددىي - ساددىلىقى ۋە ئىخچام ، ئاممىبابلىقى ، سۆزلىتىلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقى ۋە قىزىقارلىقى ، ۋەقەلىرىنىڭ جانلىقلىقى ۋە يۇمۇرىستىكلىكى ، ئوبرازلىرىنىڭ مەنتىقىلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ روشەن بەدئىي ئالامەتلىرىدۇر ؛ بەشىنچىدىن ، خەلقنىڭ ھېكايە - چۆچەكلىرى مەزمۇن جەھەتتىن قويۇق رومانتىك تۇسكە ئىگە بولىدۇ .

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى ، فانتازىيە چۆچەكلەرنىڭ مىزانى ۋە جېنىدۇر .

چۆچەكلەرمۇ ئۇستقۇرۇلمىغا تەئەللۇق بولغان بىر خىل ئىدېئولوگىيە فورمىسى بولغاچقا ، بۇ ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ، روھىي ھالىتى ، ئۆرپ - ئادىتى ، ئىجتىمائىي شارائىت ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئۆزىگە خاس فورمىدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ . ئۇنىڭدا يارىتىلغان ئىجابىي ۋە سەلبىي ئوبرازلار نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تارىخنىڭ ئىجتىمائىي كۆزقاراشلىرىدىن پەيدا بولغان مەنىۋى بايلىقىدىن ئىبارەت .

چۆچەكلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، ئۇ ئاساسەن قۇللۇق جەمئىيەت بىلەن فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا ، ئۇنىڭدا سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپىي زىددىيەتلەر بىرقەدەر روشەن ئىپادىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە ھەمىشە دېگۈدەك ھەققانىيەتنىڭ ۋەكىللىرى ھامان غەلىبە قىلىدۇ . خۇددى رومانتىزمنىڭ ئاساسى رېئاللىزم بولغىنىدەك ، خەلقىمىزنىڭ كېلەچەككە بولغان گۈزەل غايىسى

ۋاستىلىك ھالدا رېئال تۇرمۇش بىلەن باغلىنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ئۇمىدۋارلىق بېغىشلايدۇ ، داۋاملىق ئالغا قاراشقا يېتەكلەيدۇ .

خەلق چۆچەكلىرى يەنە يازما ئەدەبىياتىمىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ . ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ پىروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا ، بولۇپمۇ خەلق چۆچەكلىرى ئىڭ يازما ھېكايىچىلىق تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس . ئۇلۇغ رۇس شائىرى ئا . س . پۇشكىننىڭ مۇتلەق كۆپ ئىجادىي ئەمگىكى خەلق چۆچەكلىرىنى ئۇنۇملۇك ئىجادىي ئۆزلەشتۈرگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر ، شۇنداقلا دۇنيادا مەشھۇر ئاتالغان قىسسە ، داستانلارنىڭ سۇژېتىمۇ خەلق ئاربىسىدا ئېقىپ يۇرگەن خەلق چۆچەكلىرىدىن ئېلىنغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن پاكىتلار بار .

بىز ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ دەسلەپكى ئۇلگىلىرىگە قارىساق ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىپادىلەش شەكلى قاتارلىق تەرەپلەردىن خەلق چۆچەكلىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ناھايىتى يېقىنلىقىنى ھېس قىلىمىز .

بۇ ئەمەلىي پاكىتلار ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ بەدىئىي قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى ھامان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پىروزا ئىجادىيىتىنى ئوزۇقلاندۇرىدىغان ۋە ئىلھاملاندۇرىدىغان يارەمچى كۈچ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

خەلق چۆچەكلىرى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا ، ئۇ يالغۇز تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، يەنە ئېستېتىكىلىق ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە ، يەنى ئۇ كىشىلەردە روشەن بەدىئىي زوق پەيدا قىلىپ ، ھاياتقا خۇشخۇي مەزمۇن بېغىشلايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خەلق چۆچەكلىرى بىر خىل تەبىئىي كۈچ بىلەن ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . بۇ ھال ئۇنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان سەنئەت بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تارىخىي رولى ، پەلسەپە

پۈی قىممىتى ، ئىدىيە ۋە سەنئەت جەھەتتىكى ئەھمىيىتى قاتارلىق بىرتۈتاش ئەۋزەللىكلىرى ئۈگىنىشكە ۋە داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ .

چۆچەكلەر ئوبراز ئالاھىدىلىكلىرى ، غايىۋى مەزمۇنى ۋە توقۇ-نۇش ئالاھىدىلىكى ، سۈژىتى ۋە كومپوزىتسىيەسى ، فانتاستىك توقۇل-مىلارنىڭ ئورنى ۋە خاراكتېرى ھەمدە تىلى ۋە ئۇسلۇبىغا قاراپ ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر ، سېھرىي (خىيالىي) چۆچەكلەر ، تۇرمۇش - مەئىشەت چۆچەكلىرى ، مەسەل خاراكتېرلىك ھەجۋي چۆچەكلەر دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ . ھەرقايسى تۈردىكى چۆچەكلەر يەنە ئۆز ئىچىدىن بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ .

قىسقىسى ، خەلق چۆچەكلىرى ئۆزىنىڭ تارىخىي ، ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى ۋە بەدىئىي ئېستېتىك قىممىتى جەھەتلەردىن ئومۇمەن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ ۋە قىممەتلىك يادىكارلىقلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدا يارىتىلغان ئىجابىي ۋە سەلبىي ئوبرازلار نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تارىخىنىڭ ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى ۋە ئىجتىمائىي قاراشلىرىدىن پەيدا بولغان مەنىۋى بايلىقتىن ئىبارەت .

شۇنىسى ئېنىقكى ، چۆچەكلەر ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ تەرەققىيا-تىدىن كېلىپ چىققان قويۇق ئەدەبىي تۈسكە ئىگە بىر ژانىر بولۇپ ، ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان توقۇلما پېرسوناژ ، چەكسىز ماكان ۋە چەكسىز زامان ئارقىلىق فانتازىيەلىك سۈژىت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ - غايىلىرىنى قىزىقارلىق ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان ئاغزاكى نەسرىي ئەسەرلەردۇر .

چۆچەكلەر خەلق ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ ، خېلى كۆپ چۆچەكلەر رايون ۋە مىللەت چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كەتكەن . شۇڭا ، چۆچەكلەرنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئايرىشمۇ بىرقەدەر قى-يىن . لېكىن ، چۆچەكلەرمۇ خۇددى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاش پەيدا بولۇش ۋە تارقىلىش جەريانىدا مۇئەييەن خەلق توپىنىڭ ياشاش مۇھىتى ، تۇرمۇش ئۇسۇلى ، ئۆرپ - ئادەت ۋە پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس ھالدا مىللىي ۋە يەرلىك

خاسلىققا ئىگە بولىدۇ .

قەشقەر رايونىغا تارقالغان چۆچەكلەر ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى . ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىدا باشلانغان مەملىكەت كۆلەملىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە «ئۇچ توپلام» ئىشلەش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەر رايونىدىن توپلانغان چۆچەكلەر 500 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ ، توپلاپ نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ 50% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ ھال قەشقەر رايونىنىڭ چۆچەكلەرگە ناھايىتى باي ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . تۆۋەندە شۇڭا تىسىيەلىك مەشھۇر ئۇيغۇر- شۇناس گۈننار يارىڭ ئەپەندى 1929- يىللىرى قەشقەردىن توپلىغان قەشقەر چۆچەكلىرىدىن بىرقانچىسى ئۆرنەك تەرىقىسىدە مىسال كەلتۈرۈلىدۇ .

پادىشاھنىڭ ئۇچ سوئالى

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن . بىر كۈنى بۇ پادىشاھ ھەممە ۋەزىرلىرىنى قىچقىرىپ :

— مېنىڭ ئۇچ سوئالىم بار . كىم شۇ سوئالىغا جاۋاب بېرەلىسە ، شۇ كىشى مېنىڭ بىرىنچى قول ۋەزىرىم بولىدۇ . ئەگەر جاۋاب تاپالمىسا ، دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىمەن ،— دەپتۇ .

— قېنى ئاڭلاپ باقساق ،— دېيىشىپتۇ ۋەزىرلەر .

— سوئالىم شۇلدۇر ، بىرىنچى ، دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىر نەرسە نېمە ؟ ئىككىنچى ، دۇنيادا ھەممىدىن يېنىك نەرسە نېمە ؟ ئۈچىنچى ، دۇنيادا ھەممىدىن تاتلىق نەرسە نېمە ؟

پادىشاھ سوئالىنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن :

— چىقىڭلار ! ئۇچ كۈن ئىچىدە سوئالىمغا جاۋاب تېپىپ كېلىڭلار !- دەپتۇ .

ۋەزىرلەر ئوردىدىن چىقىۋېتىپ بىر-بىرىگە : «ئۇ ئاسان سوئاللار ئىكەن» دېيىشىپ ، ئانچە غەم قىلىشماپتۇ .

ئىككىنچى كۈنى باش ۋەزىر پادىشاھنىڭ قېشىغا كىرىپ :

— ئەي پاشاهى ئالەم ! مەن سوئاللىرىغا جاۋاب تاپتىم ، دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىر نەرسە تاش ئىكەن . ھەممىدىن يېنىكى پاختا ئىكەن ، ھەممىدىن تاتلىقى ھەسەل ئىكەن ، — دەپتۇ .

بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ :

— ئەخمەق ! كۆزۈمدىن يوقال !ـ دەپ ئۇنى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپتۇ .

باشقا ۋەزىرلەر بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ غەمناك بوپتۇ . پادىشاھ بەلگىلىگەن ۋاقىتقا ئاز قالغاندا يەنە بىر ۋەزىر بېرىپ پادىشاھقا ئېيتىپتۇ :

— ئەي پادىشاهى ئالەم ! مەن سوئاللىرىغا جاۋاب تاپتىم .

— قېنى ، ئېيت !— دەپ ئىجازەت بېرىپتۇ پادىشاھ .

— دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىرى چوپۇن ، ھەممىدىن يېنىكى تۈپراق ، ھەممىدىن تاتلىقى ناۋات ،— دەپتۇ ئۇ .

پادىشاھ ناھايىتى ئاچچىقلىنىپ ، ئۇنىمۇ ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپتۇ . شۇئاندا ۋەزىرلەر : «ئەمدى قانداق قىلىمىز ، ئىمام ، قازى ، ۋە يۇرت كاتتىلىرىنى يىغايلى . ئۇلار بىر ئىلاج قىلارمىكىن ؟ » دېگەن مەسلىھەتنى قىلىشىپتۇ . لېكىن ، ئۇلارمۇ مۇۋاپىق جاۋاب تاپالماپتۇ .

تاڭ ئاتقاندا ۋەزىرلەردىن بىرى :

— بۇگۈن ئۇچىنچى كۈن . پادىشاھقا نېمە دەپ جاۋاب بېرىمىز ؟ـ دەپتۇ .

ۋەزىرلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئوردىغا جابدۇنۇۋاتسا ، بىر كەمبەغەل كىشى قىزى بىلەن كىرىپ كەپتۇ ۋە ئۇلارغا :

— ئەي ۋەزىرلەر ! بۇ سوئالغا قىزىم جاۋاب بېرەلەيدۇ ، — دەپتۇ .

ۋەزىرلەردىن بىرى خۇشلۇق بىلەن قىزدىن سوراپتۇ :

— جاۋابى نېمىكىن ؟

— ئالدىرىمىسىلا ! مەن پادىشاھنىڭ ئۆزىگە دەي ، — دەپتۇ .

— سەن قانداق پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرەلەيسەن ؟ پادىشاھنىڭ ئالدىدا قانداق گەپ قىلالايسەن ؟— دەپ دوق قىلىشىپتۇ ۋەزىرلەر .

— ئۇنداقتا ، ئۆزلىرى جاۋاب تېپىشسىلا ! — دەپ ئۇ قىز كەينىگە يېنىپتۇ . ۋاقىت ئاز قالغانچە ۋەزىرلەر قورقۇنچتىن تىترەپ ، ئۇ قىزغا ئامالسىز يالۋۇرغىلى باشلاپتۇ . قىز ئۇلار ھەرقانچە يالۋۇر-سىمۇ ھېچنېمە دېگىلى ئۇنماپتۇ .

ۋەزىرلەر سوئاللىرىنىڭ جاۋابىنى ئۇ قىزدىن سېتىۋېلىپ ، ئۆز-زىمىز تاپتۇق ، دەپ پادىشاھنىڭ ئالدىدا يۈز - ئابرۇي ، مەنسەپ تاپماق ئۈچۈن شۇنداق ھېيلىگەرلىك قىلىسىمۇ ئاقماپتۇ .

شۇ چاغدا جاكارچى : «پادىشاھ تەختتە ئولتۇردى ، ۋەزىرلەر جەم بولغاي» دەپ توۋلاپتۇ . ۋەزىرلەر ئالاقزادە بولۇپ ئوردىغا كىرىشىپ ، ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچىشنى تىلەپتۇ . پادى-شاھ :

— سوئالىمغا كىم جاۋاب تاپتى؟ — دەپ سوراپتۇ .

ۋەزىرلەر يەرگە قارىشىپ شۇڭ ئولتۇرۇپتۇ . شۇ ۋاقىتتا ئارىدىن بىرى كەمبەغەللىنىڭ قىزىنىڭ جاۋاب تاپقانلىقىنى ئېيتىپتۇ . پادىشاھ ئۇ قىزغا ئىجازەت بېرىپتۇ . قىز پادىشاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام قىلىپ :

— ئەي پادىشاھى ئالەم ! مەن سوئاللىرىغا جاۋاب بېرەي ، — دەپتۇ .

— دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىرى غەم قايغۇدۇر ، ھەممىدىن يېنىكى ئادەمنىڭ خىيالىدۇر ، ھەممىدىن تاتلىقى ئۇيقۇدۇر ! — دەپتۇ .

پادىشاھ ھەم ھەيران بولۇپ ، ھەم خۇش بولۇپ ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇ قىزنىڭ پېشانىسىدىن سۆيۈپتۇ ۋە :

— سىز مېنىڭ كېلىنىم بولۇڭ . ھەممە ۋەزىرلىرىمدىن ئەقىل-لىك كېلىنىم بولغىنىدىن خۇشالمەن ، — دەپ ئۇ قىزنى تەختىنىڭ قېشىغا ئەكېلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ . ۋەزىرلەر ئىزا تارتىپ ، پادىشاھ-نىڭ ئالدىدىن ئاستا چىقىپ كېتىپتۇ .

پادىشاھ شۇ كۈندىن باشلاپ قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلىپ ، ئەل - خالايىقنى ئاش بېرىپ ، شۇ قىزنى شاھزادىگە نىكاھلاپ قويۇپتۇ .

باي ۋە ئۇنىڭ ئۇچ ئوغلى

بىر بايىنىڭ ئۇچ ئوغلى بار ئىكەن . بۇ ئۇچ ئوغۇل بالاغەتكە يېتىپ ئۆيلەنمەكچى بولۇشۇپتۇ . بۇ ئۇچ ئوغۇلنىڭ هامماڭاچىسىنىڭ رەسىدە بولغان ناهايىتى چىرايلىق بىر قىزى بار ئىكەن .

بىر كۈنى باي چوڭ ئوغلىغا بىر ئادەمنى ئەۋەتىپ :

— بۇ بالام كىمنىڭ قىزىنى ئالىدۇ ، سوراپ بېقىڭ !— دەپتۇ .

چوڭ ئوغۇل :

— هامماڭاچىنىڭ قىزىنى ئالىمەن ،— دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

باي هېلىقى كىشىنى ئوتتۇرانچى ئوغۇلنىڭ يېنىغا ئەۋەتىپمۇ ئوخشاش جاۋابقا ئېرىشىپتۇ .

باي هېلىقى كىشىگە :

— ئەمدى كىچىك ئوغۇلدىن سوراپ بېقىڭ ، كىمنىڭ قىزىنى ئالىدىكىن ، — دەپتۇ بېشىنى چايقاپ .

ئۇ ئادەم ئوغۇللارنىڭ كىچىكىدىن سورىسىمۇ ، ئۇ :

— هامماڭاچىنىڭ قىزىنى ئالىمەن ،— دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

باي بىر بۇرادىرىگە بۇ ئىشنى مەسلىهەت سالىتۇ . بۇ ئادەم بايغا :

— شۇ ئۇچ بالىنى بىر سىپەرگە چىقارسىلا ! قولىغا پۇل بېرىپ شەهەر كۆرۈشكە ماڭدۇرسىلا ! شۇ شەهەرلەردە خوتۇن ئېلىپ ئۆيلەنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس . ئىش بولسا شۇ چاغدا كۆرمەمدۇق ،— دەپ مەسلىهەت بېرىپتۇ .

باي ئۇچ ئوغلىغا جىق پۇل بېرىپ يولغا سېلىپ قويۇپتۇ . ئۇچ ئوغۇل ماڭا - ماڭا سەهرا - يېزىلاردىن ، شەهەرلەردىن ئۆتۈپتۇ . بىر ۋاقىتتا يولدا چۆمۈچ كۆتۈرۈپ كېتىپ بارغان بىر ئادەمنى كۆرۈپتۇ . ئۇلار ئۇ ئادەمدىن سوراپتۇ :

— چۆمۈچنى ساتامسەن ؟

— ساتىمەن .

— نەچچە پۇل ؟

— مىڭ تىللا .

— نېمىگە لازىم بولىدۇ؟

— بۇ چۆمۈچ بىلەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ تۆپىسىگە سۇ قۇيسا ئۆلۈك تىرىلىدۇ.

ئۇلار مىڭ تىللا بېرىپ چۆمۈچنى سېتىۋاپتۇ، ئاندىن يولغا راۋان بوپتۇ. يەنە بىر جايدا كېتىپ بارسا، بىر ئادەم بىر زىلچا كۆتۈرۈپ كېتىپ بارغۇدەك. ئۇلار ئۇ ئادەمگە يېتىشىۋېلىپ ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— ساتامسەن؟

— ساتىمەن.

— نەچچە پۇل؟

— مىڭ تىللا.

— بۇ زىلچىنىڭ نېمە كارامىتى بار؟

— بۇ زىلچىغا ئولتۇرسا، قىرىق كۈنلۈك يولنى بىر سائەتتە باسقىلى بولىدۇ.

ئۇلار ئۇنىڭغىمۇ مىڭ تىللا بېرىپ زىلچىنى سېتىۋاپتۇ. ئۇچەيلەن يەنە بىر كوچىدا كېتىپ بارسا، بىر ئادەم بىر ئەينەك كۆتۈرۈپ كېتىپ بارغۇدەك، ئۇلار ئۇ ئادەمنى توختىتىپ سودىلىشىپتۇ.

— ساتامسەن؟

— ساتىمەن.

— نەچچە پۇل؟

— مىڭ تىللا.

— بۇ ئەينەكنىڭ نېمە كارامىتى بار؟

— قىرىق كۈنلۈك يىراق يەردىن قەيەرنى خالىسا شۇ يەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇلار مىڭ تىللا بېرىپ ئەينەكمۇ سېتىۋاپتۇ. كىچىك ئوغۇل چۆمۈچنى، ئوتتۇرانچى ئوغۇل زىلچىنى، چوڭ ئوغۇل ئەينەكنى ئېلىپ، ماڭا - ماڭا بىر يەرگە بېرىپ توختاپ مەسلىھەت قىلىشىپ:

— سەپەرگە چىققىنىزغا خېلى كۈن بوپتۇ. ئەل - يۇرتىڭ نە ھالدا ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز. ئاتا - ئانىمىزنى، ھاممىمىزنىڭ قىزىنى بىر كۆرەيلى! — دېيىشىپتۇ.

ئۇچ ئوغۇل ئەينەككە قارىسا ، ھاممىسىنىڭ قىزىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرى يېرىم بولۇپ ،كۆزلىرىدىن تارام- تارام ياش تۆكۈلۈپتۇ . شۇ ئاندا ئۇچەيلەن ھېلىقى زىلچىغا ئولتۇرۇپ قىرىق كۈنلۈك يولنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتا بېسىپ ھاممىسىنىڭ ئۆيىگە كەپتۇ . ھاممىسىنىڭ ئۆيىگە كىرسە ، كىشىلەر ھازا تۇتۇپ ئولتۇرغۇدەك . كىچىك ئوغۇل دەرھال مىڭ تىللاغا ئالغان چۆمۈچتە سۇ ئەكېلىپ قىزىنىڭ بېشىغا قۇيغانكەن ، قىز تىرىلىپتۇ . ھازىدارلار ھەم ھەيران بوپتۇ ، ھەم خۇشال بوپتۇ . ئەمما ، تالاش - تارتىش چىقىپتۇ . چوڭ ئوغۇل قىزنى «مەن ئالىمەن» دېسە ، ئوتتۇرانچىسى «مەن ئالىمەن» دەپتۇ ، كىچىك ئوغۇل «مەن ئالىمەن» دەپتۇ .

چۈنكى ، چوڭ ئوغۇلدىكى ئەينەكتە قىزنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرىمىسە قىزنىڭ ئۆلگەنلىكىنى بىلمەس ئىدى . ئەگەر ئوتتۇرانچى ئوغۇلدىكى زىلچا بولمىسا ، قىرىق كۈنلۈك يولنى بىر سائەتتە بېسىپ كېلەلمەس ئىدى . ئۇلگۈرۈپ كېلەلمىسە ، ئۆلۈكنى يۇيۇپ كۆمۈپ قويار ئىدى . كىچىك ئوغۇلدىكى چۆمۈچ بولمىسا ، ئۆلۈك تىرىلمەس ئىدى . بۇ قىز زادى كىمگە مەنسۇپ ؟

قارلىغاچ بىلەن يىلان

بۇرۇنقى زامانىدا ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قارلىغاچ بىلەن يىلان تۈغقان بولۇشۇپتۇ ، قارلىغاچ يىلاننى «ئاكا» ، يىلان قارلىغاچنى «سىڭلىم» دەپىششىدىغان بوپتۇ .

كۈنلەرنىڭ بىرىدە يىلاننى بىر ئادەم چاناپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ . بۇنى كۆرۈپ قارلىغاچنىڭ يىلانغا ئىچى ئاغرىپتۇ -دە ، دەرھال دەريا بويىدىن سېغىز لاي ئېلىپ كېلىپ ، يىلاننى ئۇلاپ داۋالاپتۇ . يىلان ساقىيىپتۇ ۋە قارلىغاچقا :

— سىڭلىم ، مېنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالغان ياخشىلىقىڭنى ئۇ- چۇن بۇندىن كېيىن سىزنىڭ ئۆيىڭىزنى بېقىپ بېرەي ، — دەپتۇ . قارلىغاچ :

رەھمەت سىزگە ، بەك ئوبدان گەپ بولدى ، مەن سىرتقا چىققاندا ، سىز ئۆيدىكى ئوچ بالامدىن خەۋەر ئېلىپ قويسىڭىز تولىمۇ خاتىرجەم بولاتتىم ، — دەپتۇ .

شۇنىڭ بىلەن قارلىغاچ يىلانىنى تۆمشۇقىدا كۆتۈرۈپ ئۇۋۇسىغا ئېلىپ كەپتۇ ۋە بالىلىرىغا :

— ئوماق بالىلىرىم ، يىگىلان ئاكاڭلار سىلەرگە قارايدىغان بولدى ، — دەپتۇ .

كۆنلەرنىڭ بىرىدە يىلان قارلىغاچ بالىلىرىنى بىر-بىرلەپ يېۋەتىپتۇ ، ئاندىن يالغاندىن ئوخلىغان بولۇپ يېتىۋاپتۇ . بىرھازادىن كېيىن قارلىغاچ بالىلىرىغا يەم كۆتۈرۈپ كەپتۇ ، قارىغۇدەك بولسا ، بالىلىرى كۆرۈنمىگۈدەك ، قارلىغاچ يىلانىنى ئويغىتىپ :

— ئاكا ، بالىلىرىم قېنى ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— كۆرمىدىم ، باياتىن كۆزۈم ئۇيقۇغا كىتىپ قاپتۇ ، — دەپتۇ يىلان خۇپسەنلىك بىلەن .

قارلىغاچ سىرتقا چىقىپ بالىلىرىنى ئىزدەپ ھېچ يەردىن تاپالماپتۇ . ئاخىر ئۇمىدسىزلىنىپ ئۇۋۇسىغا قايتىپ كېلىپ يىغلاشقا باشلاپتۇ . يىلان ئېچىنغان قىياپەتتە :

— سىڭلىم ، كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ ، بۇندىن كېيىن بالا چىقارسىڭىز ، چوقۇم ياخشى قاراپ بېرىمەن ، — دەپتۇ .

قارلىغاچ يىلانىنىڭ گېپىنى تىڭشىغاچ سىنچىلاپ قارىسا ، يىلانىنىڭ ئاغزىدا بىر تال پەي تۇرغۇدەك ، قورسىقىغا قارىسا تومپىيىپ قاپتۇ . «..... ھە ، گەپ مۇنداق ئىكەن - دە ، ئۇقتۇم» دەپتۇ قارلىغاچ ئىچىدە ۋە يىلانغا قاراپ : «يارىڭىزغا دورا سۈركەپ قويۇشنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن ، بېرىپ دورا ئەكېلەي» دەپ دەرھال ئۇچۇپ چىقىپ كېتىپتۇ - دە ، باغقا بېرىپ ، تىرناقلىرىنى تاشقا بىلەپ راسا ئىتتىكلىتىپتۇ ، ئاندىن قاناتلىرىنى قېقىپ ، بىر پەرۋاز قىلغانچە ئۇۋۇسىغا قايتىپ كەپتۇ . قارلىغاچ ئۇۋۇسىغا كىرىپلا : «ئاكا ، ئاكا ، يارىڭىزغا دورا سۈركەپ قويايلى ، كۆزىڭىزنى يۇمۇڭ» دەپتۇ . يىلان كۆزىنى شۇنداق يۇمۇشىغا قارلىغاچ پىچاقتەك ئۆتكۈر تىرناقلىرى بىلەن يىلانىڭ

ىنىڭ قورسقىنى بىر تىلىملا يېرىپتىكەن ، قارلىغاچ بالىلىرى يىلاڭ-
ىنىڭ قورسقىدىن ئۇچۇپ چىقىپتۇ . غەزەپلەنگەن قارلىغاچ ئېغىر
يارىلانغان يىلاننى تۆمشۇقىدا كۆتۈرۈپ ، ئاسمانىنىڭ قەرىگە ئېلىپ
چىقىپ ئۇنى يەرگە تاشلاپتۇ . يىلان تىن تارتماي ئۆلۈپتۇ .

شۇندىن بۇيان قارلىغاچ يىلاننى ئۆچ كۆرىدىكەن ، «ۋاپاغا جاپا»
دېگەن تەمسىلمۇ شۇنىڭدىن قالغانىكەن .

بۇلبۇلگويا

بۇرۇن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن . كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۇ چاربە-
غىنى ئارىلاپ ، گۈزەل مەنزىرىلەردىن بەھرىلىنىپ سەيلە قىپتۇ ۋە
ھارغاندىن كېيىن باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەتراپى رەڭگارەڭ گۈللەر
بىلەن قاپلانغان باراڭ ئاستىدا دەم ئېلىپ يېتىپتۇ . پادىشاھ ھەر خىل
گۈللەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى ۋە تۇرلۇك - تۈمەن قۇشلارنىڭ سايراش-
لىرىدىن مەست بولۇپ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ ۋە مۇندا بىر چۈش
كۆرۈپتۇ :

بۇنىڭدىنمۇ چىرايلىق بىر باغ ، باغدا خىلمۇخىل مېۋىلەر پە-
شىپ ، رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ ، تۇرلۇك - تۈمەن قۇشلار سايرە-
شىپ تۇرغۇدەك . قۇشلارنىڭ ئارىسىدا بەكمۇ چىرايلىق بىر قۇش
يېقىملىق ئاۋاز بىلەن ھەممە قۇشلاردىن چىرايلىق سايرىغۇدەك ، ئۇ-
نىڭ ھەربىر سايرىشىدا ئاغزىدىن دەستە - دەستە گۈللەر تۆكۈلۈپ
چۈشكۈدەك . بۇ قۇشنىڭ ئېتى بۇلبۇلگويا ئىمىش .

پادىشاھ «ئاھ ، بۇلبۇلگويا» دەپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ . قارىسا
ئۆز بېغى ، گۈللەر ئېچىلىپ ، قۇشلار سايرىشىپ تۇرغان .

ئەنە شۇ كۈندىن باشلاپ پادىشاھنىڭ ئىشقى - پىراقى ھېلىقى
چۈشىدە كۆرگەن بۇلبۇلگويانغا چۈشۈپ قاپتۇ .

پادىشاھ «ئاھ ، شۇ بۇلبۇلگويانى بىر كۆرسەم ، ئۇنىڭ سايراش-
لىرىنى بىر ئاڭلىسام !» دېگەن ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن كۈندىن -
كۈنگە خىيالغا چۆكۈپ ، گېلىدىن تاماق ئۆتمەيدىغان ، چىرايى سارغە-
يىپ ، مەيدىسىنى زەي يەرگە يېقىپ ياتىدىغان بولۇپ قاپتۇ .

ئاتىسىنىڭ بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەن بالىلىرى :

— ئاتا ، سىزگە نېمە بولدى؟ نېمە بۇنچە خىيالغا چۆكۈپ ، چىرايىڭىز سارغايدى؟ — دەپ سوراپتۇ . لېكىن ، پادىشاھ :

— قويۇڭلار بالىلىرىم ، مېنىڭ دەردىمنى سوراپ نېمە قىلىسىلەر ، سىلەر سوربىماڭلار ، مەن ئېيتماي ، — دەپ زادى ئېيتقىلى ئۇنىماپتۇ .

لېكىن بالىلىرى ئاتىسىغا تىنچلىق بەرمەي ھەر كۈنى سوراۋېرىپتۇ . ئاخىر ئاتىسى چۈشىدە كۆرگەن بۇلبۇلگويانى ئىشقى - پىراقى چۈشكەنلىكىنى ئېيتىپ ، شۇ بۇلبۇلگويانى كۆرۈش ، ئۇنىڭ سايرىشىنى ئاڭلاش ئارزۇ - ئارمانىدا ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىپتۇ . شۇ ۋاقىتتا پادىشاھنىڭ تۇنجى ئوغلى :

— ئۆزىڭىزنى نېمانچە قىينىدىڭىز شاھ ئاتا؟ مانا بىز ئۇ بۇلبۇلگويانى تېپىپ كېلىپ ، سىزنى مۇرادىڭىزغا يەتكۈزەلەيمىز ، — دەپتۇ . شۇنداق قىلىپ ئۈچ ئوغۇل بۇلبۇلگويانى تېپىش سەپىرىگە ئاتلىنىشقا ئاتىسىدىن رۇخسەت سوراپتۇ .

— بۇلبۇلگويانىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس ، جاپا تارتىپ قالىسىلەر ، — دەپتۇ پادىشاھ .

لېكىن ، ئۇلار لەۋزىدە چىڭ تۇرۇپتۇ .

— مەيلى ، ئىزدىسەڭلار ئىزدەپ كۆرۈڭلار ، تېپىپ كەلسەڭلار ئەجەب ئەمەس . بالىلىرىم ، ئۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن بىر كۆرۈپ ، سايرىشىنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن بىر ئاڭلاپ ئۆلسەم ئارمىنىم يوق ، — دەپ ، ئامانلىق تىلەپ يولغا سالپتۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۈچ ئاكا - ئۇكا يول ئوزۇقى ئۈچۈن ياغلىق توقاچلارنى ياقتۇرۇپ ، سۇر گۆشلەرنى پىشۇرۇپ ، ئۈچ خۇرجۇنغا تولدۇرۇپ سالپتۇ . تاغدىكى يىلقىلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئەڭ ياخشى ئۈچ ئاتنى تاللاپ ئالپتۇ ، ئۇلارغا يول ئوزۇقلىرىنى ئارتىپ ۋە ئاتا - ئانىسىدىن دۇئا ئېلىپ يولغا راۋان بوپتۇ .

كۈنلەرنىڭ كەينىدىن كۈنلەر ، ھەپتىلەرنىڭ كەينىدىن ھەپتىلەر ئۆتۈپتۇ . دەريالارنى كېچىپ ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپتۇ ، تاغلاردىن

ئېشىپتۇ ، چۆل - بايا‌ۋانلارنى كېزىپتۇ . بىر يەرگە كەلگەندە ئۇلارغا ئوچ ئاچا يول ئۇچراپتۇ . بۇ ئوچ ئاچا يولنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا يوغان بىر تاش بولۇپ ، ئۇنىڭغا : ئوڭ تەرەپتىكى يول «بارسا كېلەر» ، ئوتتۇرىسىدىكى يول «بارسا كېلەر ، يا كەلمەس» ، سول تەرەپتىكى يول «بارسا كەلمەس» دەپ خەت ئويۇلغانىكەن .

ئۇلار «ئەمدى ھەرقايسىمىز ئۆز ئالدىمىزغا باشقا - باشقا ماڭايلى ، ئىزدىگەن بۇلبۇلگويانى بىرىمىز تاپالمىساق ، يەنە بىرىمىز تاپارمىز» دېگەن ئوي بىلەن ئوچى ئوچ يولغا چۈشۈپ ماڭماقچى بولۇشۇپتۇ ، لېكىن ھېچقايسىسىنىڭ «بارسا كەلمەس» يولغا ماڭغۇسى كەلمەپتۇ . ئاكىلىرىنىڭ مۇشۇ ئوي بىلەن قىينىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ :

— مەيلى ئاكىلار ، بولمىسا ، «بارسا كەلمەس» يولغا مەن چۈشەي ، سىلەر باشقىلىرىغا چۈشۈڭلار ، — دەپتۇ كەنجى ئوغۇل .

— ئۇنداق بولسا ، مەن «بارسا كېلەر» يولغا چۈشەي ، — دەپتۇ تۇنجىسى .

ئۇلار قايسىبىرىنىڭ قايتقان ، قايسىبىرىنىڭ تېخى قايتمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ، ئەگەر كىم ئىلگىرى قايتقۇدەك بولسا ، ئەنە شۇ تاشقا ئۆز ئىسمىنى ۋە قايتقان كۈنىنى يېزىپ كېتىشى ھەققىدە شەرتلىشىپتۇ - دە ، ئوچ تەرەپكە راۋان بوپتۇ .

بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى شۇ كېتىشى بىلەن كۆپ يول يۈرۈپ ، چۆل - بايا‌ۋانلارنى ، تاغ - ئېدىرلارنى بېسىپ ئۆتۈپتۇ ، ئوزۇقلىرى تۈگەپتۇ ، ئېتىنىڭ تاقىلىرى ئۈپراپ چۈشۈپ كېتىپتۇ . شۇنداق بولسىمۇ يولنى داۋاملاشتۇرۇپ بىر بۇك بوستانلىقنى كۆرۈپ قاپتۇ . ئۇ «ئاشۇ يەردە ئادەم بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ ئۇدۇل شۇ بوستانلىققا قاراپ مېڭىپتۇ . يەنە خېلى ماڭغاندىن كېيىن بوستانلىققا يېتىپ كېلىپ ئېتىنى لاڭقاغا باغلاپتۇ - دە ، ئۆزى باغقا كىرىپتۇ . قارىسا ، باغدا خىلمۇخىل مېۋىلەر پىشىپ ، رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ ، تۈرلۈك - تۈمەن قۇشلار سايرىشىپ تۇرغۇدەك . باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كۆل بولۇپ ، ئۇنىڭدا بېلىقلار ئۈزۈپ يۈرگۈدەك ، كۆلگە تۆت

تەرەپتىن كۆمۈشتەك سۈزۈك سۇلار قۇيۇلۇپ تۇرغۇدەك ، لېكىن يا سۇنۇك ئايىغى چىقمىغۇدەك ، يا كۆل تاشمىغۇدەك . باغنى ئارىلاپ بىر يەرگە كەلسە ، لىق بىر قازان تاماق پىشىپ تۇرغۇدەك . لېكىن ، باغدا ئادەمزاتنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ . نەچچە كۈندىن بېرى ئاغزىغا بىر چىشلەم نان ئالماي قورسىقى ئېچىپ كەتكەن كەنجى بالا قازاندىكى تاماقتىن ئۈسۈپ ئىچمەكچى بولۇپ ، قولىنى چۆمۈچكە ئۇزاتقانىكەن ، چۆمۈچ «تاق» قىلىپ بالىنىڭ ماڭلىيىغا تېگىپتۇ ؛ پىشىپ تۇرغان ئالمىلاردىن يېمەكچى بولۇپ قولىنى شاختا ئۇزاتقانىكەن ، ئۈنۈك يوپۇرمىقى «شاق» قىلىپ كاچىتىغا ئۇرۇلۇپتۇ . بۇنىڭغا ھەيران بولغان بالا ئېتىنى ئوتلاشقا قويۇۋېتىپ ،ئۆزى كۆل بويىدىكى گۈللەر-نىڭ ئارىسىدا دەم ئېلىپ يېتىپ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ ۋە چۈش كۆرۈپتۇ : ئۈنۈك ئالدىغا ئاق سەللە ئورىغان ، ئاپپاق ساقاللىق بىر بوۋاي ھاسا تايىنىپ كېلىپ :

— بالام ، سەن خەتەرلىك جايغا — دۈشمەننىڭ ماكانىغا كېلىپ قالدىڭ . نېمە ئۈچۈن ۋە نېمە ئىزدەپ بۇ يەرگە كېلىپ قالدىڭ ؟ — دەپ سوراپتۇ . بالا بۇلبۇلگويانى ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بې-رىپتۇ .

— ھەي بالام ،— دەپتۇ بوۋاي ،— ئۇ ، دۈشمەن پادىشاھنىڭ يان بېغىدا . بۇلبۇلگويانى ئالماقچى بولۇپ كەلگەن ناھايىتى كۆپ ئادەملەر دۈشمەننىڭ قولىدا ئۆلۈپ كەتكەن . لېكىن ، ساڭا بىر ئامال-نى دەپ بېرەي : ھەر كۈنى كۈن قىزىغان ۋاقىتتا يېنىڭدىكى شۇ كۆلگە ئىككى كەپتەر ئۈچۈپ چۈشۈپ چۆمۈلۈپ ئويناپدۇ ، بۇلار ئەنە شۇ دۈشمەن پادىشاھنىڭ قىزلىرى . سەن سەزدۈرمەي ئۇلارنىڭ كى-يىملىرىنى ئېلىۋال - دە ، قولىدىكى ئۇزۈكلىرىنى سوراپ تۇرۇۋال . ئۇزۈكنى ئالماي تۇرۇپ كىيىمىنى قايتۇرۇپ بەرمىگىن ، بولمىسا ئۆزۈڭ ھالاك بولىسەن . خوش ، بالام ، مەقسىتىڭگە يەتكىن ، ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر .

بوۋاي دۇئا قىپتۇ - دە ، غايىب بوپتۇ .

بىر ۋاقىتلاردىن كېيىن بالىنىڭ قولىنىغا بىرى : «كۆزۈڭنى

ئاچ !» دېگەندەك قىپتۇ ، بالا چۆچۈپ ئويغانسا ئەتراپىدا ھېچكىم يوق ، پەقەت ئاسماندا ئىككى كەپتەر بىر - بىرىنى قوغلاپ ئوينىشىپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقۇدەك . بالا ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ مۆكۈپ تۇرۇپتۇ . ھېلىقى كەپتەرلەر كۆلنىڭ بويىغا چۈشۈپ بىر قانات قاققانكەن ، ئاي دېسە ئاي ئەمەس ، كۈن دېسە كۈن ئەمەس چىرايلىق قىزلارغا ئايلىنىپتۇ . كېيىن باغنى بىردەم ئايلىنىپ سەيلە قىلىشىپتۇ ، ئالمىلارنى ئۈزۈپ يېيىشىپتۇ ، قازاندىكى تاماقتىن ئۈسۈپ ئىچىشىپتۇ ، ئاندىن كۆلگە كەپتۇ - دە ، كىيىملىرىنى يېشىپ قويۇپ چۆمۈلۈشكە ، بىر - بىرىگە سۇ چېچىشىپ ئويناشقا باشلاپتۇ .

شۇ چاغدا بالا سەزدۈرمەي ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپتۇ -دە ، كۆلنىڭ بويىغا كېلىپ قىزلارنىڭ كىيىملىرىنى ئېلىۋاپتۇ . قىزلار يالىڭاچ بولغانلىقتىن ، ئىزا تارتىپ كۆلدىن چىقالماپتۇ ۋە كىيىملىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سوراپ يالۋۇرۇشۇپتۇ . لېكىن ، بالا ئۇ قىزلارغا :

— ئۇزۇكۈڭلارنى بەرسەڭلار قايتۇرۇپ بېرىمەن ، — دەپتۇ . قىزلار يالۋۇرۇپ - يېلىنىپ كىيىملىرىنى ئالالمىغاندىن كېيىن ، ھەر ئىككىسى قولىدىكى ئۇزۇكىنى چىقىرىپ بېرىپتۇ . بالا ئۇزۇكنى ئاپتۇ- دە ، ئۇلارنىڭ كىيىملىرىنى قايتۇرۇپتۇ . بالىمۇ قەددى - قامىتى كېلىشكەن ، ناھايىتى چىرايلىق بولغاچقا ، قىزلار كىيىملىرىنى كىيىپ ، چاچلىرىنى تاراپ تۇرۇپ ، ھەرقايسىسى ئۆز ئىچىدە : «بۇ يەرگە كەلگەن ھەرقانداق ئادەمزات تىرىك كەتمەيتتى . لېكىن ، بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ يۈرەكلىكىلىكى ۋە ئەقىللىكلىكى بىلەن بىزنىڭ قولىمىزغا چۈشمەستىن ، بىزنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى . دېمەك ، بۇ يىگىتنى ئايرىلماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ، ھەر ئىككىسى بالىنىڭ جامالىغا زوقلىنىپ ئاشىق بوپتۇ ، ئۇنىڭغا تاماق بېرىپ قورسىقىنى تويدۇرۇپتۇ . ئالما ئۈزۈپ بېرىپتۇ . باغنى سەيلە قىلدۇرۇپتۇ . ئېگەچە - سىڭىلىنىڭ ھەرئىككىسى يىگىتنى ئۆزىگە قارىتىۋالماقچى بولۇپ ، تالىشىپ قاپتۇ . ھەدىسى :

— مەن سېنىڭدىن چوڭ ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يىگىت مېنىڭ بولۇشى كېرەك . ئولجا دېگەن ئاۋۋال چوڭغا ، كېيىن كىچىكىگە

تېگىدۇ ،— دەيدىكەن . سىڭلىسى بولسا :

— ياق ، ئۇنى سېنىڭدىن ئاۋۋال مەن كۆرگەن ، ئولجىمۇ ئاۋۋال تاپقانىنىڭ بولىدۇ ،— دەپ تالىشىدىكەن .

شۇنداق قىلىپ ، ئېگىچە - سىڭىل ئىككىسى تالىشا - تالىشا ئۆزئارا كېلىشەلمىگەندىن كېيىن : «بولمىسا ، قازىغا بارىمىز ، قازى قايسىمىزغا بۇيرۇپ بەرسە يىگىت شۇنىڭ بولسۇن» دەپ دېلوغا قازىسىغا بېرىپتۇ .

قازىنىڭ ئالدىغا ئاۋۋال ھەدىسى كىرىپ :

— قازى بېگىم ، بىز ئېگىچە - سىڭىل ئىككىمىز بىر ئولجا تېپىۋالغانىدۇق ، لېكىن ئۇنى ئىككىگە بۆلۈپ بولمايدۇ . سىڭلىم بولسا : «مەن ئاۋۋال كۆرگەن ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئالىمەن» دەيدۇ . مەن بولسام : «چوڭ بولغاندىن كېيىن مەن ئالىمەن» دەيمەن . شۇ سەۋەبتىن ئالدىلىرىغا كەلدۇق . شۇ ئولجىنى قايسىمىز ئېلىشىمىز كېرەك ؟ — دەپتۇ .

قازى بولسا قىزنىڭ ھۆسن - جامالىغا مەپتۇن بولۇپ ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇپتۇ — دە ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ :

— توغرىسىنى ئېيتقاندا ، ئولجا ئاۋۋال كۆرگەنىنىڭ بولىدۇ . ئەگەر سىز ئولجىنى ئېلىشقا شۇنچە قىزىقىپ كەتكەن بولسىڭىز ، ئاۋۋال مېنى بىر سۆيۈپ قويۇڭ ، ئولجىنى سىزگە بۇيرۇپ بېرىمەن ، — دەپ شەرت قويۇپتۇ .

قىز يىگىتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن قازىنىڭ شەرتىگە ئىلاجسىز رازى بوپتۇ . قازى قىزنى مەھكەم قۇچاقلىۋېلىپ سۆيۈشكە باشلاپتۇ . شۇ چاغدا ئىشكىنىڭ يوچۇقىدىن قاراپ تۇرغان سىڭلىسى بۇ ئىشنى كۆرۈپ قېلىپ دەررۇ يۈگۈرۈپ كىرىپتۇ - دە :

— ھاي شەرمەندىلەر ، بۇ قانداق ئىش ؟ ! سىلەرنى دادامغا ئېيتىمسام ، توختاڭلار !— دەپ ۋارقىراپ كېتىپتۇ .

ئەگەر بۇ گەپ پادىشاھقا يەتسە ، كاللىسى كېسىلىدىغانلىقىدىن قورققان قازى :

— ھاي ، قىزىم ، ۋارقىرىماڭ ، ئولجا سىزنىڭ ، گەپ مۇشۇ

يەردە قالسۇن ! — دەپ يالۇۋرۇشقا باشلاپتۇ ۋە يىگىتنى كىچىكىگە بۇيرۇپ بېرىپتۇ . ئەگەر بۇ ئىشنى ئاتىسىغا ئېيتىپ قويسا ، جېنى تېنىدىن جۇدا بولۇشتىن قورققان ھەدىسىمۇ :

— جېنىم سىڭلىم ، ئاغزىڭنى يۇم ، مەيلى ، يىگىت سېنىڭ بولسۇن ! — دەپ يالۇۋرۇشقا باشلاپتۇ .

يىگىتنى ئۆزىگە ھۆكۈم قىلدۇرۇپ ئالغان سىڭلىسى خۇشال بولۇپ :

— مەيلى بولمىسا ، سىلەرنى مەن كۆرمىدىم ، مېنى سىلەر كۆرمىدىڭلار ، — دەپ يۇگۇرگىنىچە يىگىتنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۇ-نىڭ بوينىدىن قۇچاقلاپتۇ ۋە يىگىتتىن بۇ يەرگە نەدىن ۋە قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى سوراپتۇ . يىگىت ئۆزىنىڭ نەدىن ۋە نېمە مەق-سەتتە كەلگەنلىكىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ .

— ئاھ ، يولۇڭ يىراق ، مەقسىتىڭنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى تەس ئىكەن . سەن ئىزدەپ كەلگەن بۇلبۇلگويا مېنىڭ دادامدا . ئاشۇ كۆ-رۈنگەن تاغنىڭ باغرىدا ناھايىتى چىرايلىق يان بېغىمىز بار ، — دەپ قولىنى سوزۇپ تاغنى كۆرسىتىپتۇ قىز ، — بۇلبۇلگويا شۇ باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گۈللەرنىڭ ئىچىدىكى ئالتۇن قەپەستە تۇرىدۇ . ئۇ باغقا ئادەم بالىسى ئاياغ باسمايدۇ . ئەگەر بىر ئىلاجىنى تېپىپ كىرە-لىگەن تەقدىردىمۇ تىرىك چىقالمايدۇ . بۇ يولدا تالاي - تالاي ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەن . لېكىن ، بۇلبۇلگويانى ئېلىش ئۈچۈن مەن ساڭا ياردەم قىلىمەن . بۇ ئىشنى پەقەت جۈمە كېچىسىلا ئورۇنلاش مۇم-كىن . چۈنكى ، جۈمە كۈنى دادام ئوۋغا چىقىپ ، كەچ قايتىدۇ ۋە ئاخشىمى ھاراق - شاراب ئىچىپ ، ئۇزاق ئويۇن - تاماشىلاردىن كېيىن ئۇخلاپ قالىدۇ ، ئەنە شۇ چاغدىلا باغقا كىرىش مۇمكىن . لېكىن ، باغنىڭ ئىچىدە يولۋاس ۋە شىرلار بار . ئۇلار ناھايىتى خەۋپلىك ، قولۇڭدىكى مانا بۇ ئۇزۈكنى باغدىكى يولۋاس ۋە شىرلار تونۇيدۇ . ئۇلار بۇ ئۇزۈكنى كۆرۈشى بىلەنلا ساڭا ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ . بۇلبۇلگويانى پەقەت قەپىسى بىلەنلا ئالغىن ، بىراق قەپەسنى ئېچىپ سالمىغىن ، ئەگەر قەپەسنى ئاچساڭ ، بۇلبۇلگويا

قاقاقلاپ كۈلۈۋېتىدۇ - دە ، باغ ئەتراپىدىكى لەشكەرلەر ئويغىنىپ كېتىدۇ . ئۇلار گۆشۈڭنى پارچە - پارچە قىلىپ يولۇاس ، شىرلارغا تاشلاپ بېرىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن قىز يىگىتنى پىنھان بىر يەرگە جايلاشتۇرۇپتۇ ۋە ھەر كۈنى بىللە كۆڭۈل ئېچىپ يۈرۈپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، كۈتكەن جۈمە كۈنىمۇ كەپتۇ ، سەھەردە دۇئىلەر پادىشاھى تاغقا ئۇۋغا كېتىپتۇ . كۈنبويى تاغمۇتاغلارنى كېزىپ ئۇۋ ئۇۋلاپ يۈرۈپ ھېرىپ - چارچاپ كەلگەندە ، ھاردۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن تاماشا ئۈيۈشتۇرۇپتۇ . تاما- شىغا دۇئىلەرنىڭ ھەممىسى توپلىنىپتۇ .

دەل شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە ھېلىقى يىگىت بۇلبۇلگويا تۇرغان باغقا قاراپ مېڭىپتۇ ، باغقا يېقىن بىر يەرگە كېلىپ ، دۇئىلەرنىڭ ئۇخلا- شىنى كۈتۈپ يوشۇرۇنۇپ يېتىپتۇ .

دۇئىلەرنىڭ ئويۇن - تاماشىسى يېرىم كېچىگىچە داۋام قىپتۇ ، ھەممىسى مەستلىكتىن ئۆزلىرىنى بىلمەي ئۇخلىشىپ قاپتۇ .

ۋاراڭ - چۇرۇڭ بېسىلغاندىن كېيىن ، يىگىت : «دۇئىلەر ئۇخ- لاپ قالغان ئوخشايدۇ ، ۋاراڭ - چۇرۇڭ بېسىلدىغۇ» دەپ ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ۋە باغقا يېقىن كېلىپ ئۇياق - بۇياققا قاراپتۇ . ھېچكىم كۆرۈنمىگەندىن كېيىن ، ئاستا شورىدىن باغقا كىرىپتۇ . باغنى ئايلىنىپ يۈرگەن يولۋاس ۋە شىرلار يىگىتكە قاراپ ئېتىلىپتۇ . لېكىن ، يىگىت قولىدىكى ئۇزۇكنى شۇنداق كۆرسىتىشى بىلەنلا ئۇلار جىم بولۇشۇپتۇ ۋە تەزىم قىلغاندەك باشلىرىنى ئېگىشىپ تۇرۇپتۇ .

يىگىت ئاستا گۈللەرنىڭ ئارىسىدىن بۇلبۇلگويانى تېپىپتۇ - دە ، ھېلىقى قىزنىڭ جېكىلىگەن سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ ، «بۇلبۇلگو- يانىغۇ تاپتىم ، ئەمدى قەپەسنى ئېچىپ بۇنى بىر كۈلدۇرەيچۇ» دەپ قەپەسنى ئېچىۋېتىپتۇ . شۇ چاغدا بۇلبۇلگويا قاقاقلاپ بىر كۈلۈۋەتكە- نىكەن ، بۇنىڭ كۈلكىسىدىن ئۇيقۇدىكى ھەممە دۇئىلەر ئويغىنىپ كېتىپ ، باغقا قاراپ يۈگۈرۈشۈپتۇ . بۇنى ئاڭلىغان قىزمۇ يىگىتتىن ئەنسىرەپ باغقا ھەممىدىن بۇرۇن ئۈچۈپ كېلىپ دەررۇ يىگىتنى يوشۇرۇپ ، قەپەسنى ئۆز قولىغا ئېلىپ تۇرۇپتۇ ۋە يۈگۈرۈشۈپ

كەلگەن دۆلەرگە :

— بۇ مەن ، بۇلبۇلگويانى كۇلدۇرۇپ كۆڭۈل ئېچىۋاتىمەن ، بۇ يەرگە مېنىڭدىن باشقا كىممۇ كىرەلەيتتى ؟ خاتىرجەم بولۇپ ، ئۈيۈقۇڭلارنى ئۇخلاۋېرىڭلار ، — دەپ قايتۇرۇپتۇ .

دۆلەر قىزنىڭ بۇ سۆزىدىن خاتىرجەم بولۇپ قايتىشىپتۇ . قىز بولسا بۇلبۇلگويانى جايىغا قويۇپ ، بۇ ئىشنى كېيىنكى جۇمەگە قالدۇرۇپتۇ . سەۋەبى ، بۇ ھەپتىدە يېگىت بۇلبۇلگويانى ئېلىپ كەتسە ، ئۇنى قىزدىن كۆرۈشى تۇرغان گەپ ئىكەن .

شۇنداق قىلىپ ، يەنە كۇنلەر ئۆتۈپتۇ . قىز بىلەن يېگىت كۆلگە چۆمۇلۇپ ، باغدا ئويناشىپ يۈرۈپ جۇمە كۇنىمۇ كەپتۇ .

بۇ قېتىم قىز يېگىتكە راسا قاتتىق جېكىلەپ :

— ئەگەر قەپەسنى يەنە ئاچمىغان بولساڭ ، ئەمدى ھەر ئىككىمىز ھالاك بولىمىز ، — دەپتۇ .

دۆلەر پادىشاھى يەنە ئۇۋغا كېتىپتۇ ، كەچقۇرۇن ھېرىپ - ئېچىپ كېلىپ ئولتۇرۇش قىپتۇ . ئويۇن - تاماشا ، ئىچكۈلۈك باشلىنىپتۇ ، يەنە ھەممىسى مەست بولۇپ قاتتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ .

ئەنە شۇ چاغدا يېگىت ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپتۇ - دە ، تونۇش يول بىلەن باغقا كەپتۇ . ئۇياق - بۇياققا قاراپ ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن شورىدىن باغقا چۈشۈپتۇ . ئۆزىگە قاراپ ئېتىلغان يولۋاسلارغا يەنە ھېلىقى ئۇزۇكنى كۆرسىتىپ ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپتۇ - دە ، گۈللەرنى ئارىلاپ بېرىپ بۇلبۇلگويانى ئاپتۇ . ئۆتكەن جۇمە كېچىسىدىكى ئىشنى ئەسكە ئېلىپ ، قەپەسنى ئاچماستىن ، توپتوغرا ئۆزى تۇرغان باغقا كەپتۇ .

قىز يېگىتنى نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىپ تۇرۇپ :

— ئەگەر بېشىڭغا بىرەر ئېغىر كۇن چۈشكۈدەك بولسا ، مانا بۇ چاچنى كۆيدۈرسەڭ ، شۇ زامان مەن ھازىر بولىمەن ، — دەپ بىر تال چېچىنى يۇلۇپ يېگىتكە بېرىپتۇ .

بۇ ئىككىيلەن بىر - بىرىگە كۆزى قىيماي خوشلىشىپتۇ .

كۇنلەر ئۆتۈپتۇ ، يېگىت تاغلاردىن ئېشىپ ئۇزاق يول بېسىپتۇ ؛

ھەپتىلەر ئۆتۈپتۇ ، يىگىت بىر تالاي دەريالاردىن ئۆتۈپتۇ ؛ ئايلار ئۆتۈپتۇ ، يىگىت نۇرغۇن چۆل - باياۋانلارنى بېسىپ ، ئاكىلىرى بىلەن ئايرىلىشقان ھېلىقى ئۇچ ئاچا يولغا يېتىپ كەپتۇ .

يېتىپ كېلىپ تاشقا قارىسا ، ھېچبىر خەت يېزىلمىغان . يىگىت : «ئاكىلىرىم تېخىچىلا قايتماپتۇ ، ئۇلارنى تاشلاپ كەتسەم بولماس ، ئۇلارنى ئىزدەپ ، بولسا بىللە كېتەرمىز ، بولمىسا بىر خەۋىرىنى ئېلىپ كېتەرمەن» دېگەن ئويغا كەپتۇ ۋە ھېلىقى تاشقا : «مەن ئۇكاڭلار ، بۇلبۇلگويانى تېپىپ قايتقانىدىم ، لېكىن سىلەر قايتمىغىنىڭلار ئۈچۈن سىلەرنى ئىزدەپ كەتتىم . ئەگەر بىر - بىرىمىز بىلەن ئۇچرىشالماي قايتقۇدەك بولساق ، مۇشۇ تاشقا يېزىپ كېتىڭلار ، كەينىڭلاردىن يېتىپ بارىمەن» دەپ يېزىپ قويۇپ ، ئوتتۇرانچى ئاكىسى كەتكەن «بارسا كېلەر ، يا كەلمەس» دېگەن يولغا راۋان بوپتۇ .

كۈنلەردىن بىر كۈنى كەنجى ئوغۇل چوڭ بىر شەھەرگە يېتىپ بېرىپتۇ . بىر كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بارسا ، ئوتتۇرانچى ئاكىسى بىر ئاشپۇزۇلنىڭ ئوچىقىغا ئوت قالاپ ، قاپقارا كۈيگە مىلىنىپ ئولتۇرغان . سەپسېلىپ قارىسا ، كىيىملىرى يىرتىلىپ جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن ، ئۆزى جۇدەپ ، كۆزلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتكەن .

ئۇكىسى ئاكىسىنى كۆرۈش بىلەنلا دەررۇ تونۇسىمۇ ، ئاكىسى ئۇكىسىنى تونۇماپتۇ .

يىگىت تونۇشلۇق بەرمەي ئۆتۈپ بېرىپ بىر سارايغا چۈشۈپتۇ- دە ، يۇز - كۆزلىرىنى يۇيۇپ ، ئاستا ئاشپۇزۇلغا كەپتۇ ۋە ئاشپەزگە : «مەن پالانى دەڭدە تۇرىمەن ، ئاۋۇ ئوت ياقارنىڭىزدىن مەن تۇرغان سارايغا مانىتا ئەۋەتىپ بېرىڭ» دەپ پۇلىنى تۆلەپ كېتىپتۇ .

ئاشپەز بىردەمدىن كېيىن بىر لېگەنگە مانتىنى سېلىپ ، ياخشىلاپ ئوراپ ، ھېلىقى ئوت ياقاردىن ئەۋەتىپتۇ . ئوت ياقار مانتىنى ئۇكىسىنىڭ ئالدىغا قويۇپ ، قايتماقچى بولۇپ بۇرۇلۇپتۇ . شۇ چاغدا ئۇكىسى :

— توختاڭ ، بۇياققا كېلىڭ ، مانتىنى گەپلىشىپ ئولتۇرۇپ بىللە يەيمىز ، — دەپتۇ . ئوت ياقار بولسا خىجالەت بولۇپ :

— ياق ، ياق ، رەھمەت ، بۇ جۇل - جۇل كىيىملىرىم بىلەن سىزدەك بىر بايۇەچچە بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ بىر لېگەندە تاماق يېيىشىم كېلىشمىگەن بىر ئىش ، — دەپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپتۇ . لېكىن ، ئۇكىسى ئۇنىماي :

— ياق ، بۇياققا كېلىك ، مەن زادىلا تاماقنى يالغۇز يېيەلمەي- مەن ، ماڭا ھەمراھ بولمىسىڭىز بولمايدۇ ، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ .

كېيىن ئىككىسى بىللە ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشىپتۇ . ئاكىسى بۇ يىگىتنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىپتۇ ، لېكىن قەيەردە كۆرگەنلە- كىنى يادىغا كەلتۈرەلمەپتۇ .

ئۇكىسى ئۇياق - بۇياقتىن پاراڭ قىلىپ ، ئاخىر تونۇشلۇق بېرىپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئاكا- ئۇكا ئىككىسى بىر - بىرىنى قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ ، مۇڭدىشىپتۇ . ئاكىسى ئۆزىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەنلەرنى ، قانداق قىلىپ بۇ كۈنلەرگە دۇچار بولۇپ قالغانلىقىنى بىر- بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ . كېيىن ئۇكىسى بازارغا بېرىپ يېڭى كىيىم - كېچەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ ئاكىسىنى كىيىندۈرۈپتۇ ۋە ئاشپۇزۇلدىن چىقىرىۋاپتۇ .

شۇنداق قىلىپ ، بۇ ئىككىسى «ئەمدى چوڭ ئاكىمىزنى تاپايلى» دېيىشىپ يەنە يولغا راۋان بوپتۇ . بۇلار چوڭ ئاكىسىنى ئىزدەپ كۆپ يېزا ۋە شەھەرلەرنى كېزىپتۇ . كۆرۈنگەن كىشىلەردىن سوراپتۇ ، ھېچ يەردىن خەۋىرىنى ئالالماي ، يەنە بىر چوڭ شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ . بىر كۈنى بازار ئارىلاپ يۈرۈپ ، بىر يەردە نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ توپلىشىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپتۇ - دە ، ئاكا - ئۇكا ئىككىسى شۇ يەرگە بېرىپتۇ . قارىسا ، ئوتتۇرىدا جۇل - جۇل كىيىملىك ، قولىدا ئۇزۇن ھاسا تۇتقان بىر قەلەندەر ساپايى سوقۇپ ناخشا ئېيتىۋاتقۇدەك . بۇلار ياخشىراق سەپسېلىپ قارىسا ، دەل ئۆزلىرى ئىزدەپ يۈرگەن چوڭ ئاكىسى ئىكەن . لېكىن ، ئۇلار كۆپچىلىكنىڭ ئارىسىدا تونۇشلۇق بەرمەي ، ئۆزلىرى چۈشكەن سارايغا بېرىپتۇ - دە ، سارايۇەنگە ئىلتە- ماس قىلىپ :

— بىز بۇگۈن بازاردا ساپايى سوقۇپ ، ناخشا ئېيتىپ تۇرغان

بىر قەلەندەرنى كۆردۇق . ئۆزىمىز مۇساپىر بولغىنىمىز ئۈچۈن ، شۇ قەلەندەرنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاشقا خۇشتار بولۇپ قالدۇق . سىز شۇ قەلەندەرنى چاقىرىپ ئەكېلىپ بەرسىڭىز ، — دەپتۇ . سارايۇەن بازارغا بېرىپ قەلەندەرنى تېپىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا :

— هاي قەلەندەر ، بۇياققا كەل ، ئىككى كىشى سېنىڭ ناخشاڭغا خۇشتار بولۇپ قاپتۇ . ئۇلار سودىگەرلەرمۇ ياكى سەيلە قىلىپ يۈرگەن بايۇەچچىلەرمۇ بىلمەيمەن . ئۇلار بىزنىڭ سارايغا كېلىپ چۈشكەن ، سېنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى . يۈر مەن بىلەن ، — دەپ ئۇنى ئەگەشتۇرۇپ سارايغا كەپتۇ .

قەلەندەر سارايغا كېلىپ :

— ھەرقايسىلىرىنىڭ ھۇزۇرلىرىغا خىزمەتلىرى بولسا بەجا كەلـ تۇرۇشكە كەلدىم ، — دەپ تىز پۈكۈپ تەزىم قىپتۇ .

ـ كېلىڭ ، كېلىڭ !ـ دېيىشىپ ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى قەلەندەرـ گە جاي كۆرسىتىپتۇ ۋە :

— بازاردا سىزنىڭ ناخشىڭىزنى ئاڭلاپ خۇشتار بولۇپ قالدۇق ، بىر ناخشا ئېيتىپ بەرسىڭىز دەپ ئىلتىماس قىلىپ كىشى ئەۋەتكەنـ دۇق . ئەگەر مۇمكىن بولسا ، ناخشىڭىزنى بىر ئاڭلىساق ، — دەپ قەلەندەرنى ئۆز يانلىرىغا ئولتۇرغۇزۇپتۇ . قەلەندەر :

— ئەگەر مېنىڭ ناخشامغا خۇشتار بولساڭلار ، سىلەردەك ياخـ شىلارنىڭ سادىغىسى بولۇپ كېتەي ، — دەپ ئۆزىنىڭ قەددىنى رۇسـ لاپ ناخشا ئېيتىۋېتىپ بىردىن خىيالى بۆلۈنۈپ ، «بۇ كىشىلەر كۆزۈمگە خويمۇ ئىسسىق كۆرۈنىدىغۇ ، قەيەردىدۇر كۆرگەندەك قىلـ مەن» دەپ ئويلاپ يادىغا كەلتۇرەلمەپتۇ .

كېيىن كەنجى ئۇكىسى ئۇياقتىن ـ بۇياقتىن پاراڭ قىلىپ ، ئالدىرىماي تونۇشلۇق بېرىپتۇ . ئۇلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ ، ئاندـ دىن كېيىن كەنجىسى بازارغا بېرىپ يېڭى كىيىملەرنى ئېلىپ كېلىپ ئاكىسىنى كىيىندۈرۈپتۇ ۋە ئۇزاق مۇڭدىشىپ بېشىدىن ئۆتكەنلەرنى ئېيتىشىپتۇ .

بۇ ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا بىرنەچچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن ، ئۆز

يۇرتىغا قاراپ يول ئاپتۇ . ئۇلار ئۇزاق يول مېڭىپ ئۆز شەھىرىگە يېتىشكە كۈنلۈك يول قالغاندا ، چوڭ ئاكىسى بىلەن ئوتتۇرانچە-سىنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپتۇ . ئۇلار بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا يېتىپ كەل-گەندە ھاردۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن توختاپتۇ . تاماقلىرىنى يەپ بو-لۇپ ، دەم ئېلىپ ياتقاندا ئىككى ئاكىسى يوشۇرۇنچە : «بىز ئۆيگە بارغاندا ، ئۇكىمىز بۇلبۇلگويانى مەن تاپتىم دېسە ، دادىمىز ئۇنى تېخىمۇ ياخشى كۆرۈپ كېتىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سېنىڭ ئاشپۇزۇلدا ئوت قالاپ ، مېنىڭ قەلەندەرچىلىك قىلىپ يۈرگىنىمىزنى ئېيتىپ قويسا ، بىز ئۈچۈن ئۈيات بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋې-تىپ ، بۇلبۇلگويانى ئۆزىمىز ئېلىپ بارايلى ، ئەگەر ئۇكىمىزنى سو-رىغۇدەك بولسا ، ئۇ بىزدىن ئايرىلىپ باشقا ياققا كەتكەن ، ئۇنى ئىزدەپ ھېچ يەردىن تاپالمىدۇق دەيلى» دەپ مەسلىھەتلىشىپتۇ . ئۇلار كەنجى ئۇكىسىنىڭ ئۇيقۇغا كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى قۇدۇققا تاشلاپتۇ . ئۆزلىرى بۇلبۇلگويانى ئېلىپ ، يەتتە كۈندىن كېيىن ئۆيگە يېتىپ بېرىپتۇ . بالىلىرىنىڭ كەلگىنىنى كۆرگەن ئاتا - ئانا ، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئۇلار بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ ، كەنجى ئوغلىنى سورىغاندا ، ئۇلار كېلىشىۋالغان گېپى بويىچە :

— بىز بۇ يەردىن چىقىش بىلەنلا ئۇ بىزدىن ئايرىلىپ باشقا ياققا كەتكەن ، شۇنىڭدىن بېرى ئۇنى كۆرمىدۇق ، بىز بۇلبۇلگويانى تاپقاندىن كېيىن ، ئۇنى كۆپ ئىزدىدۇق ، بىراق ھېچ يەردىن تاپالمىدۇق ،— دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ .

كەنجى ئوغلىنىڭ دەردىدە ئاتا - ئانا كۆپ قايغۇ-ھەسرەت چېكىپ-تۇ ، بۇلبۇلگويامۇ ھېچ سايرىماستىن ، مۇڭغا پېتىپ يېتىپتۇ .

«ئاھ ، بۇلبۇلگويا تېپىلدى دەپ خۇشال بولسام ، ئەمدى كۆز قارىچۇقۇم ، كەنجەم يوق . ھەممىدىن كەنجى بالامنىڭ دەردى مېنى پۇچۇلىدى» دەپ يەنە ھەسرەتكە چۆكۈپتۇ ئاتىسى . كەنجى بالىسىنىڭ دەردىدە يىغلاپ يۇرۇپ ئاتىسىمۇ ، ئانىسىمۇ كۆز نۇرلىرىدىن ئايرىلىپ-تۇ.....

پادىشاھنىڭ كەنجى ئوغلى ئاكىلىرى تەرىپىدىن قۇدۇققا تاشلان-

غاندىن كېيىن بىرنەچچە ۋاقىت ھوشسىز يېتىپتۇ ، كېيىن ئاستا - ئاستا ھوشىغا كېلىپ قارىسا ، قاراڭغۇ قۇدۇقنىڭ تېگىدە ياتقۇدەك . ئۇ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ ، قۇدۇقتىن چىقىشقا ھەرىكەت قىلىپ كۆرۈپتۇ ، لېكىن چىقالماپتۇ . ھېلىقى قىز بەرگەن بىر تال چاچنى كۆيدۈرەي دەپ چاقمىقىنى چېقىپ كۆرسە ، پىلتىسى ھۆل بولۇپ كەتكەنلىكتىن يانماپتۇ . تەلىيىگە يارىشا شۇ ئارىدا قۇدۇق يېنىغا بىرنەچچە كارۋان كېلىپ چۈشۈپ ، ئاتلىرىنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئۇلاردىن بىرى قۇدۇقتىن سۇ تارتىشقا چېلەك چۈشۈرۈپتۇ . شۇ ۋاقىتتا يىگىت چېلەككە ئېسىلىۋاپتۇ . كارۋان چېلەكنى تارتسا كۈچى يەتمەپتۇ ، كېيىن ئىككى - ئۈچى بىر بولۇپ تەسلىكتە تارتىپ چىقار - سا ، بىر يىگىت چىقىۋاتقۇدەك .

يىگىت قۇدۇقتىن چىقىپ ۋەقەنى كارۋانلارغا ئېيتىپ بېرىپتۇ ، كېيىن چاقمىقىنىڭ پىلتىسىنى قۇرۇتۇپ ھېلىقى چاچنى كۆيدۈرۈپ - تۇ . شۇ چاغدىلا ئاسماندىن بىر كەپتەر ئۈچۈپ كېلىپ قۇدۇقنىڭ ئەتراپىغا قونۇپتۇ . بىر قانات قېقىپلا قىزغا ئايلىنىپتۇ - دە ، يىگىتتىن :

— بېشىڭغا نېمە كۈن چۈشتى ؟ — دەپ سوراپتۇ .

يىگىت بولغان ۋەقەلەرنى ئېيتىپ بېرىپتۇ ، شۇنىڭدىن كېيىن قىز قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئىككى قېتىم چاۋاك چالغانىكەن ، تو - قۇقلۇق ئىككى تۈلپار كىشنىگىنىچە يېتىپ كەپتۇ .

بۇ ئىككى ئاشىق - مەشۇق ئىككى تۈلپارغا مىنىپ يەتتە كۈنلۈك يولنى يېرىم كۈندە بېسىپ ئۆيگە يېتىپ كەپتۇ . قىز بىلەن يىگىت ئىشىكتىن شۇنداق كىرىشى بىلەنلا نەچچە كۈندىن بۇيان غەمكىن ياتقان بۇلبۇلگويا قاقاقلاپ بىر كۈلۈۋەتكەنىكەن ، ئۇنىڭ كۈلكىسى پۈتۈن ئۆينى چاڭ كەلتۈرۈپتۇ . ئۇكىسىنىڭ تۈيۇقسىز كىرىپ كەل - گىنىنى كۆرگەن ئاكىلىرى قورقۇپ كېتىپ ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي قاپتۇ .

كۆز نۇرلىرىدىن ئايرىلغان ئاتا بىلەن ئانا بۇلبۇلگويانىڭ كۈلۈ - شىنى ئاڭلاپ خۇشال بولسىمۇ ، ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن كۈلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى بىلمەپتۇ .

كەنجى ئوغۇل ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— سالام مېھرىبانلىرىم ، سالامەتمۇ سىلەر ؟ — دەپ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ . كەنجى ئوغلىنىڭ ھىدىنى ئالغان ئاتا ـ ئانا :

— ۋاي جېنىم بالام ، بارمۇسەن ؟ نەلەردە يۈرىسەن ؟ ئاكىلىرىڭ سېنى تاپالمىدۇق دەپ كەلگەنىدى ، دەردىڭدە يىغلاپ يۈرۈپ كۆز نۇرلىرىمىزدىن ئايرىلدۇق بالام ، — دەپ يىغلاپ بالىسىنى باغرىغا بېسىپتۇ .

خۇشاللىقتىن ئاتا ـ ئانىنىڭ كۆزلىرىمۇ ئاستا ـ ئاستا ئېچىلىپتۇ ۋە :

— ۋاي بالام ، سېنىمۇ كۆرىدىغان كۈن باركەنغۇ ، — دەپ ئوغلىنى يېڭىباشتىن باغرىغا بېسىپ يىغلىشىپتۇ . كەنجى ئوغلى بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ، ئاكىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئاخىر ئۆلار ـ نىڭ قىلغان قەستلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئاتا ـ ئانىسىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ . ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمراھىنى ئاتا ـ ئانىسىغا تونۇشتۇرۇپ ـ تۇ . بۇلبۇلگويا بۇلارنى ئالقىشلىغاندەك قاقاقلاپ كۈلۈپتۇ . ھەر كۈل ـ گەندە ئۇنىڭ ئاغزىدىن دەستە ـ دەستە گۈللەر ئېتىلىپ چۈشۈپتۇ .

كەنجى ئوغلىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، چوڭ ئوغۇللىرىنىڭ قىل ـ مىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن ئاتا نۆكەرلىرىگە چوڭ ئوغلى بىلەن ئوتتۇ ـ رانچى ئوغلىنى ئاساۋۇ ئاتىنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ .

جاللاتلار ئىككى ئاساۋۇ ئاتنى تۇتۇپ كەپتۇ ـ دە ، ئىككى ئوغلىنى بۇ ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ سۆرىتىپ قويۇۋېتىپتۇ .

شۇنداق قىلىپ ، بۇلبۇلگويانى بىر كۆرۈشكە ئارمان قىلغان پادىشاھ ئۇنى ئۆز يېنىغا ئالايىتەن جايلاشتۇرۇپتۇ ۋە ھەر كۈنى ئۇنىڭ سايرىشىدىن زوقلىنىپ ، مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىپتۇ .

ئېلى باتۇر

بۇرۇن بۇرۇندىكەن ، تېرىق تۇلۇمدىكەن ، توخۇ داڭگالچىكەن ، ئۆچكە جاڭگالچىكەن ، قىرغاۋۇل جەدىكەن ، قۇيرۇقى يەردىكەن . بىر يۇرتتا بىر پادىشاھنىڭ ئېلى ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ ، ئاي دېسە

ئاغزى بار ، كۇن دېسە كۆزى بار شۇنداق چىرايلىق ئىكەن ھەمدە ئۆز زامانىسىنىڭ پالۋانلىرىدىن ئىكەن .

كۇنلەرنىڭ بىرىدە بىر كېچىسى ئۇ كوئىنلۇن دېگەن شەھەردە پادىشاھنىڭ بىر گۈزەل قىزىغا ئاشىق بولۇپ ، قىز بىلەن توي قىلىپ كۆڭۈللۈك ئۆتۈپ چۈشەپ قاپتۇ . ئېلى ئەتىسى سەھەردە ئويغىنىپ قارىسا مەشۇقى يوقمىش . ئۇ شۇ كۇندىن ئېتىبارەن غەم - قايغۇدا ھېچقانداق نەرسىمۇ يېمەي ، باشقا ئىشلارنىمۇ قىلماي ، غەمگە پېتىپ قايغۇ - ھەسرەتتە قاپتۇ .

ئارىدىن ئۇچ ئاي ئۆتكەندە ئۇ ئىلاجسىز مېھرىبان ئانىسىغا ئۆزىنىڭ ئۇچ ئاي ئىلگىرى كۆرگەن چۈشىنى باشتىن - ئاخىر سۆز - لەپ بېرىپ ، ئۆز ئاشىقىنى ئىزدەپ تېپىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ . ئانىسى ئىشىنىڭ تېگىگە يېتىپ ، پادىشاھقا خەۋەر قىپتۇ . پادىشاھ ئوغلىنىڭ تەلىپىنى بەجانىدىل ئورۇنلاش ئۈچۈن ئۇنىڭغا 40 لەشكەر ، يېمەك - ئىچمەك ، ئات ، بىرقانچە تۆلۈم سۇ قاچىلاپ ، ئوغلىنىڭ ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلىشى ئۈچۈن پۈتۈن يۇرت خەلقى - دىن دۇئا ئېلىپ ، كوئىنلۇن شەھىرىگە يولغا سېلىپ قويۇپتۇ . ئېلى باشچىلىقىدىكى لەشكەرلەر بىر سازلىققا كەلگەندە ئۇ لەشكەرلەرنى توختىتىپ : «سىلەر قايتىڭلار ، مەن ئۆزۈم يالغۇز باراي ، سىلەر ئوردىغا بېرىپ ئاتامنىڭ ئەمرىدە بۇيرۇق كۈتۈڭلار » دەپ ئارقىسىغا قايتۇرۇۋېتىپتۇ . لەشكەرلەر قايتىپ كەپتۇ ، ئېلى ئۆزىگە يەتكۈدەك نان - توقاچ ، سۇ ، بىر دانە قىلىچ ، بىر ئارغىماقنى ئېلىپ قاپتۇ . ئۇ شۇنداق مېڭىپ بىر جايغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا ، ئىككى تاغ ئارىسىدا بىر دېھقان ئىككى كالىنى ساپانغا قوشۇۋېلىپ ، ئۇن - تېنسىز يوغان تاياق بىلەن راسا ئۇرۇپ ھەيدىگىلى تۇرۇپتۇ . ئېلى كېلىپ :

— ئاكا ،گەپ- سۆز قىلماي بۇ كالىلارنى نېمانچە ئۇرىسىز ؟— دەپ سوراپتۇ . ئۇ دېھقان جاۋاب بېرىپ :

— ئاشۇ كۆرۈنگەن تاغنىڭ ئۆڭكۈرىدە بىر جۇپ بۆرە بار ، ئادەمزاتنىڭ تىنىقىنى پۇراپ قالسا يەپ كېتىدۇ . شۇڭا ، گەپ قىل-

ماي مۇشۇنداق ھەيدەيمەن ، — دەپتۇ .

— ئۇنداق بولسا ، ماڭا بىر چۆگۈن چاي قاينىتىپ ئەكىلىپ بېرىڭ . سىز كەلگۈچە مەن سىزگە يارىدەم قىلىپ ھەيدىگەچ تۇراي ، — دەپتۇ .

دېھقان ماقۇل بولۇپ ، ئۆيگە چاي قاينىتىش ئۈچۈن كېتىپتۇ . ئېلى بولسا بار ئاۋازى بىلەن غەزەل توۋلاپ ساپاننى ھەيدىگىلى تۇرۇپ- تۇ . بىردەمدە قارىسا ، راست دېگەندەك ، ئىككى بۆرە يۇگۈرۈپ كەپ- تۇ . ئېلى باتۇرلۇق بىلەن ئىككى كالىنى قوشتىن چىقىرىۋېتىپ ، كالىنىڭ ئورنىغا ئىككى بۆرىنى قوشقا قوشۇپ ھەيدىگىلى تۇرۇپتۇ . دېھقان چاينى قاينىتىپ ئېلىپ كېلىپ قارىسا ، ئېلى ئىككى بۆرىنى قوشقا قوشۇپ ھەيدەۋاتقۇدەك ، دېھقان قورقۇپ يېقىن كېلەلمەپتۇ . ئېلى ئۇلارنى قوشتىن چىقىرىپ مۇشتلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ ، ئاندىن دېھقانىنىڭ ئۆزىنىڭ كالىسىنى قوشقا قوشۇپ بەرگەندىن كېيىن دېھقان قايتىپ كەپتۇ ۋە ئېلىغا كۆپ رەھمەت ئېيتىپتۇ . ئېلى دېھقان ئەكەل- گەن چايدىن ئىچىۋېلىپ ، دېھقاندىن كوئىنلۇن شەھىرىنىڭ قايسى تەرەپتە ئىكەنلىكىنى سوراپ تولۇق ئۇقۇۋېلىپ يەنە يولىغا راۋان بوپتۇ . ئۇ بىر يەرگە بېرىپ بىر تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىپ قارىغۇدەك بولسا ، بىر چوڭ شەھەر كۆرۈنۈپتۇ . ئۇ ماڭا - ماڭا شەھەرنىڭ سىرتىدا بىر ئۆيگە كىرىپتۇ . قارىسا ، بىر موماي يالغۇز ئولتۇرغۇ- دەك . ئېلى مومايغا سالام بېرىپ ، مومايدىن :

— موما ، بۇ قايسى شەھەر ؟ — دەپ سوراپتۇ .

موماي :

— كوئىنلۇن شەھىرى دېگەن مۇشۇ ، لېكىن بۇ شەھەرگە يېقىن بىر جايدا بىر توپ دېۋە بار ، ئۇلارغا شەھەردە ھېچكىم تەڭ كېلەلمە- دى ، ھازىر شەھىرىمىزدە پادىشاھنىڭ قىزىدىن باشقا ھەممە قىزلارنى دېۋە بىردىن - بىردىن ئېلىپ كەتتى . ئۇ ھەر 40 كۈندە بىر كېلىدۇ ، ھازىر كېلىپ كەتكىنىگە 38 كۈن بولدى ، — دەپتۇ .

ئېلى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئېتىغا مىنىپ پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ ، دەرۋازىۋەندىن رۇخسەت ئېلىشقىمۇ ئالدىراپ پادىشاھ ئولتۇر-

غان تەختكە بۆسۈپ كىرىپتىكەن ، پادىشاھنۇ قورقمىدىن ھوشىدىن كېتىشكە تاسلا قاپتۇ . ئېلى پادىشاھنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ، دۇئىلەر بىلەن ئۆزى يالغۇز ئېلىشماقچى بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . پادىشاھ :

— سىز نېمە ئادەم ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— مەن شەھەرلىرىگە مۇساپىر . لېكىن ، شەھەرگە كىرگىلى بىر ئاش پىشىم بولدى . بۇ شەھەردە بالا - قازانىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ ئالدىلىرىغا كەلدىم ، — دەپتۇ ئېلى . پادىشاھ :

— ئۇنداقتا ، سىزگە نېمە كېرەك ، — دەپتۇ .

— ماڭا كېرەك بولىدىغىنى پاك مۇھەببەت ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئېلى ۋە دۇئىلەر بار جايىنى كۆرسىتىپ قويۇشقا بىر كىشى تەلەپ قىپتۇ . پادىشاھ ئۇنىڭغا بىر ئادەم قوشۇپتۇ . ھېلىقى كىشى دۇئىلەر ماكانىغا ئاز قالغاندا كۆرسىتىپ قويۇپلا قايتىپتۇ . ئېلى مېڭىپ بىر جايغا بارسا ، بىر تاغنىڭ ئۆڭكۈرىدە دۇئىلەر خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتقۇدەك ، ئېلى نامەردلىك بولمىسۇن دەپ : «قېنى ، دۇئىلەر ، ئويغىنىڭلار ، مەن سىلەر بىلەن ئېلىشىش ئۈچۈن كەلدىم» دەپ ۋارقىراپتۇ . دۇئىلەر ئىتنىڭ قۇرتىدەك مىژىلداپ ئويغىنىپ ئېلىغا ئېتىلىپتۇ . ئېلى خۇددى خالۋاپ خام توقۇغاندەك ، ئۇستا ئورمىچى ئورما ئورغاندەك شۇنداق ئېلىشىپتۇكى ، دۇئىلەرنى يېرىم كۈن ئىچىدە پۈتۈنلەي يوقىتىپ ئۆڭكۈرنى قىپقىزىل قانغا بويۇبتىپتۇ ئېلى قايتىپ بارغاندىن كېيىن پۈتۈن شەھەر خەلقى ئېلىنى قارشى ئېلىپ ، شەھەر كوچىلىرىنى تولۇق ئايلاندۇرۇپ يەرگە دەسسەتمەي كۆتۈرۈپ ، ئېلى باتۇرنى پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ بېرىپتۇ . پادىشاھ خۇشال بولغىنىدىن ئېلى چۈشىدە ئاشىق بولغان قىزى بىلەن قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلىپ بېرىپ ئېلى باتۇرغا پادىشاھلىق تەختىنى ئۆتۈنۈپ بەرمەكچى بوپتۇ . ئېلى بۇ شەھەردە ئۇزاق مۇددەت تۇرالمايدىغانلىقىنى ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ ئاتا - ئانىسىغا يار - يۆلەك بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . پادىشاھ رازىلىق بېرىپ - تۇ . ئېلى باتۇر خۇشال ھالدا مەلىكىسى بىلەن ئۆز يۇرتىغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ .

Ⅳ باب لەتىپە ۋە چاقچاقلار

§1 . لەتىپە

مەزمۇننىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى ، ئىپادىلەش شەكلىنىڭ ئاددىي - ساددىلىقى ، ئوبرازلىرىنىڭ يارقىن ۋە جانلىقلىقى ، كۈچلۈك ھەجۋي ۋە يۇمۇرىستىك تۇسكە ئىگە ئىكەنلىكى ، كومېدىيەلىك خاراكتېرىنىڭ قويۇقلۇقى ، بەدىئىي ئۇنۇمىنىڭ كۈچلۈكلۈكى ، قۇرۇلمىسىنىڭ ئىخچام ۋە پۇختىلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر لەتىپە ئەدەبىياتىنى خاراكتېرلەيدىغان ئاساسىي بەلگىلەردۇر .

لەتىپىلەر ئومۇمەن تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا پەيدا بولغان نەسرىي ژانىر بولۇپ ، ئۇنىڭ باش قەھرىمانى نەسرىدىن ئەپەندىدۇر . شۇڭا ، ئاۋام ئارىسىدا قىسقارتىلىپ «ئەپەندى لەتىپىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ . «ئەپەندى ئوبرازى» پەقەت لەتىپە ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان ئالاھىدە خاراكتېرلىك ۋە ئىنتايىن سۆيۈملۈك خەلق قەھرىمانى — ئۆلمەس بەدىئىي تىپتۇر .

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىمۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن لەتىپىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۈلكىلىك ۋە قىسقا ھېكايىلەر خېلى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ مەۋجۇت بولسىمۇ ، ئەمما مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ ، «ئەپەندى» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان لەتىپىلەر تەخمىنەن 13- ئەسىرلەردىن كېيىن كۆرۈلۈشكە باشلىدى . بۇ دەۋر فېئوداللىق تۈزۈم مۇستەھكەملىنىپ ، ئۇنىڭ رولى ۋە ئېكسپلاتاتسىيەسى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان ، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر كەسكىنلىشىپ ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئوداللىق زۇلۇمغا ۋە

هۆكۈمران تەبىقىلەرگە قارشى كۈرەشلىرى ئۇزۇكسىز كۈچىيىۋاتقان بىر دەۋر بولۇپ ، ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا پەيدا بولۇۋاتقان دېموكرا-تىك ئىدىيەلەرنىڭ تۇنجى بىخلىرى ئەنە شۇ لەتىپىلەردە ئەكس ئە-تىپ ، ئۇنىڭ باش قەھرىمانى بولغان ئاجايىپ خىسلەتكە ئىگە نەسرە-دىن ئەپەندى ئوبرازىغا مەركەزلەشتى . ئەمگەكچى خەلق مانا بۇ ئەپە-چىل ژانىردىن ئۆتكۈر قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن باتۇرانە كۈرەش قىلدى ھەمدە شۇ ئارقىلىق لەتىپە-لەرنى تېخىمۇ كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلدى .

«لەتىپە» سۆزى ئەرەبچە «لوتف» ، «لاتف» سۆزلىرىدىن ئېلىنە-غان بولۇپ ، «نازۇك» ، «نەپىس» مەنىلىرىنى ئاڭلىتىدۇ ، ھازىر «كۈلكىلىك ھېكايە» ، «چاقچاق» ، «ھەزىل» ، «قىزىقارلىق ۋەقە» دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ .

نەسرىدىن ئەپەندى نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھېكايىلەر ئۇيغۇرلاردىن باشقا ، ئەرەب ئەللىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان بو-لۇپ ، ئۇنىڭدىكى ئەپەندى نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ئەنە شۇ كەڭ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان بارلىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان فولكلور قەھرىمانى بولۇپ كەلدى ، شۇڭلاشقا بۇ خەلقلەر ئارىسىدا نەسرىدىن ئەپەندى مىڭ ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەنمىش دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر بار .

ئەپەندى ۋە ئەپەندى لەتىپىلىرى ھەققىدە گەپ بولغاندا ، كىشە-لەر : «ئەپەندى دېگەن بۇ ئادەم زادى ئۆتكەنمۇ - يوق ؟» ، «ئەپەندى لەتىپىلىرىدىنىڭ ھەممىسى شۇ بىرلا شەخسىنىڭ سەرگۈزەشتە-لىرىمۇ ؟» ، «ئەپەندى لەتىپىلىرى نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئۇزاق يىللار داۋامىدا كەڭ تارقىلىپ ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىدۇ ؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارنى قويۇشۇپ ، بۇ ھەقتە ھەر خىل پىكىرلەرنى قىلىشىدۇ .

بەزى تەتقىقاتچىلار ۋە فولكلورشۇناسلار نەسرىدىن ئەپەندى تارىخ-ىتا ئۆتكەن رېئال شەخس ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە يەنە ئۈز ئالدىغا ھەر خىل پىكىرلەرنى

قىلىشىدۇ ، مەسىلەن تۈركىيەلىك تەتقىقاتچىلار : «ئەپەندى 13- ئە-سىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۈركىيەدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ، تۈركىيەنىڭ ئاق شېھىر دېگەن يېرىدە ئۇنىڭ قەبرىسى بار……»[1] دېگەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ، يەنە بەزى كىشىلەر بولسا ئەپەندى بۇخارالىق دېيىشىدۇ . «خوجا نەسرىدىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى ل .ۋ . سولويوۋ ئۆزىنىڭ شۇ كىتابىدا : «خوجا نەسرىدىن (ئەپەندى) بۇخارالىق بو-لۇپ ، ئۇ شۇ يەردىكى شىرمۇھەممەد ئىسىملىك بىر كوزىچىنىڭ بېقىۋالغان بالىسى ئىدى . ئۇ ئۆز ھاياتىدا دۇنيانىڭ كۆپلىگەن جايلا-رىغا بارغان . ئۇ بارغانلىكى يېرىدە پۇقرالارغا ھېسداشلىق قىلىپ ، ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئىش تۇتۇپ كەلگەچكە ، ھۆكۈمرانلار ئۇنىڭغا چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچمەنلىك قىلىپ ، ئۇنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغان ، شۇ سەۋەبتىن ، نەسرىدىن ئەل ئىچىدە ئۆزىنى «ئۆلۈپتۇ» دېگەن خەۋەرنى پەيدا قىلغان…… شۇڭا ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭلىرىدا ، سەككىز يەردە ئۇنىڭ قەبرىسى پەيدا بولغان ، لېكىن ھېچكىم شۇ قەبرىلەرنىڭ قايسىبىرىنىڭ نەسرىدىنىنىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكىنى ئېي-تىپ بېرەلمەيدۇ ، بەلكىم ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ نەسرىدىنىنىڭ قەبرىسى يوقتۇ . ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەل ئىچىدە ناھايىتى يوشۇرۇن ھالدا ياشىغان . ئۇنىڭ قاچان ۋە قەيەردە ، قانداق ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق……»[2] دېگەن مەزمۇننى يازىدۇ .

يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار نەسرىدىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ شەخس-نىڭ دۇنيادىن ئۆتكەن - ئۆتمىگەنلىكى تېخى ھازىرغىچە ئىسپاتلانغىنى يوق ، بەلكىم ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا يارىتىلغان ئوبراز بولسا كېرەك ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاتاقلىق شەرقشۇناس ، پارس ۋە تاجىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى بورا-كىنسكىي : «بىزمۇ بۇ ئوبرازنىڭ پەيدا بولۇشىنى چوقۇم مۇشۇ رايون-

---

① ئۆزبېكچە «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»نىڭ كىرىش سۆزىدىن ئېلىندى ، 1960- يىلى تاشكەنت ، بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتى .

② ل .ۋ . سولوۋيوۋ : «خوجا نەسرىدىن ھەققىدە قىسسە» تاشكەنت ، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرى-ياتى 1959- يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە) ، 674 - ، 675- بەتلەر .

ىنىڭ دائىرىسىدە ، دەپ چەكلەپ قويالمايمىز . بۇ ئوبراز ئوخشاش تارىخىي شارائىتتا ، ئوخشىمىغان جايلاردا ئوخشاش پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن ، ئاتالمىش مۇسۇلمان شەرقىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئالماشتۇرۇشى جەريانىدا بۇ ئوبراز تېخىمۇ بېيىدى ۋە تولۇقلاندى ھەمدە بارلىق مىللەتلەر بۇ ئوبرازغا ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى ، يەنى بۇ ئوبراز ئەرەبلەر ۋە تۇركىيەلىكلەر ، ئىرانلىقلار ۋە زاكاپكازىيەدىكى ھەر مىللەت خەلقى ، ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى ، ئالبانىيەلىكلەر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بالقاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا راۋاجلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوبراز ھەرقايسى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ھەر خىل ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن جانلاندۇرۇلۇپ ، ئەڭ ئاخىرىدا خوجا نەسرىدىن (ياكى نەسرىدىن ئەپەندى ، ئەپەندى ، موللا نەسرىدىن) دەپ ئاتالدى »[1] دەيدۇ .

بىز يەنە نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى كەڭ تارقالغان جايلارنىڭ قايسىبىرىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىنكاسىنى ئاڭلاپ باققان بولمايلى ، ئۇلار ھەرقايسىلىرى ئوخشاشلا نەسرىدىننى ئۆز خەلقى ئارىسى ۋە يۇرتىدا ياكى ئۆز يۇرتىغا يېقىنلا بىر جايدا «ياشاپ ئۆتكەن »لىكىدەك رىۋايەتنى قىلىشىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئەپەندى يۇرتىمىزغا يېقىن بىر جايدا تۇغۇلۇپتىكەن » دەيدىغانلار بار ، ھەتتا بەزى ياشانغان كىشىلەردىن : «ئاتا - بوۋىمىز ئەپەندىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپتىكەن » دېگۈچىلەرمۇ بار . يىغىپ ئېيتقاندا ، بۇ ھەقتە مەملىكىتىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى تەتقىقاتچىلار ۋە ئالىملارنىڭ قاراشلىرى بىردەك ئەمەس ، ھەتتا نەسرىدىن ئەپەندى تارىخىتا ئۆتكەن رېئال شەخس دېگۈچىلەر ئارىسىدىمۇ زور ئىختىلاپلار مەۋجۇت .

بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، نەسرىدىن ئەپەندى ئىسىملىك مۇشۇنداق بىر شەخسنىڭ دۇنيادىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم بولغان تەقدىردىمۇ ، ئۇ

---

① گېي باۋچوەن : «ئەپەندى ۋە ئەپەندى لەتىپىلىرى توغرىسىدا» ، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1963- يىلى 1- سانىدىن .

ھەرگىز ھازىر لەتىپلەردە ئىيتىلىۋاتقان «ئەپەندى»گە تەڭ ئەمەس ، شۇنداقلا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن سانسىزلىغان لەتىپ-لەرنىڭمۇ ھەرگىز شۇ بىر شەخسنىڭ سەرگۈزەشتىسى ياكى ئىجادى بولۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس . چۈنكى ، كىيىنكى مەزگىللەردىكى ھەربىر تارىخىي دەۋرلەردە خەلق ئاممىسى ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان بارلىق يۇمۇرىستىك ھېكايىلەرنى ئەنە شۇ نەسرىدىن ئەپەندى نامىغا توقۇپ ، ئۇنى يۇكسەك بەدئىي چىنلىققا كۆتۈرۈپ ، خەلق فولكلور-دىكى ئالەمشۇمۇل بىر بەدئىي تىپقا ئايلاندۇرغان . شۇڭا ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدە نەسرىدىن ئەپەندىدەك ئۇزاق ياشىغان ھەمدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت تۇپراقتا ئۇنىڭدەك چوڭ-قۇر يىلتىز تارتقان بەدئىي ئوبراز تېپىلمايدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتقان لەتىپلەرنىڭ باش قەھرىمانى بولغان نەسرىدىن ئەپەندى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆرەشچانلىق روھى بىلەن باتۇرانە جاسارىتى ، ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋەت-تى بىلەن يۇكسەك ئەقىل - پاراسىتىنى ، ئېنىق مۇھەببەت - نەپرەت-نى ، گۈزەللىك قاراشلىرىنى ، ئاق كۆڭۈل ۋە ئەمگەكچانلىقىنى ، خۇش چاقچاق ، ھەققانىيەتچى ۋە ئالىيجاناب خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئۆلمەس ئوبرازدۇر . شۇ سەۋەبتىن ، ئۆتكۈر پىكىرلىك ، ساغلام ئەقىللىك نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ نامىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئىختىيارسىز ھالدا چىرايىمىزدا كۈلكە پەيدا بولىدۇ ، كۆچلۈك يۇمۇر ۋە ئۇمىدۋارلىق بىلەن تولغان بۇ كۈلكە خەلقىمىزگە ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى مەنىۋى كۈچ بېغىشلاپ كەلمەكتە ، شۇڭا خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلە-رىگە قىزىقمايدىغان ۋە ئۇنى ياقتۇرمايدىغان كىشى ناھايىتى ئاز ئۇچ-رايدۇ . چۈنكى ، نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئۆزىگە خاس تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ زور ئىجتىمائىي مەسە-لىلىرىدىن تارتىپ تۇرمۇشتىكى كىچىك مەسىلىلەرگىچە بولغان ئىن-تايىن كەڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان . نەسرىدىن ئەپەندى ئوبرازى دانالىقى ، خۇش چاقچاق تەبىئىيتى ، ھازىر جاۋابلىقى بىلەن قەدىمكى

خەلىق ئاغىزاكى دىرامىلىرىدىكى ئىجابىي قەھرىمانلارغا — مەسخىرىۋاز ، قىزىقچىلارغا ناھايىتى يېقىن تۇرىدۇ .

ئۆرنەكلەر

ئەپەندى «قۇشلارنىڭ تىلىنى بىلىمەن» دەپ يۈرگەن كۈنلىرىدە پادىشاھ ئۇنى بىللە ئوۋغا ئېلىپ چىقىپتۇ ، يولدا ئۇلارغا بىر ۋەيرانچىلىقتا سايراپ تۇرغان ھۇۋقۇش ئۇچراپتۇ . پادىشاھ نەسىردىن ئەپەندىدىن :

— قېنى ئېيتىڭا ئەپەندى ، ھۇۋقۇش نېمە دەۋاتىدۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ . نەسىردىن ئەپەندى :

— ھۇۋقۇش پادىشاھنىڭ زۇلمى مۇشۇنداق بولۇۋەرسە ، ئاز كۈندە شەھەرمۇ مېنىڭ ماكانىمغا ئايلىنىدۇ دەۋاتىدۇ ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

× × ×

ئەپەندىدىن كىشىلەر :

— ئەپەندى ، نېمىشقا بەزى كىشىلەر باي ، بەزى كىشىلەر كەمبەغەل كېلىدۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— بايلىق ، پۇل دېگەن سۇغا ئوخشاش نەرسە ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نەسىردىن ئەپەندى ، — سۇ ئويمان يەرلەرگە توپلىنىپ قالىدۇ ، كەمبەغەللەر تاغدەك ئېگىز خىسلەتلىك ، بايلار پەس بولغاچقا ، پۇلمۇ سۇغا ئوخشاش تاغلاردىن ئېقىپ ، پەس جايلارغا يىغىلىپ قالغان .

× × ×

پادىشاھ ئۆزىنىڭ چوڭ مەدرىسەدە ئوقۇپ كەلگەن ئوغلىنى ئەپەندىدىگە ماختاپ :

— شاھزادەمىز شۇنچىلىك كامالەتكە يەتتىكى ، كۆڭلۈڭگە پۈكەننىمۇ بىلەلەيدۇ ، — دەپتۇ . نەسىردىن ئەپەندى :

— پادىشاھى ئالەم ، شاھزادىنى كۆڭۈلگە پۈككەندىن ئەمەس ، ئاۋۋال مۇشتۇمغا تۇگكەندىن بىر سىناپ كۆرەيلى ، — دەپ ئۇزۇكىنى مەھكەم سقىملاپ شاھزادىگە كۆرسىتىپتۇ :

— قېنى شاھزادەم ، قولۇمدىكى نېمە ؟

شاھزادە نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قاپتۇ .

نەسرىدىن ئەپەندى :

— بەلگىسىنى ئېيتىپ بېرەي ، ئۆزى دۇگىلەك ، ئوتتۇرىسى تۆشۈك ، ئۇ نېمە ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— ھە بىلدىم ، — دەپتۇ شاھزادە ، — قولىڭىزدىكى تۇگمەن تېشى .

— ئەقلىڭىزگە باركاللا ، دادىڭىزنىلا دوراپسىز ، — دەپ چەقىپ كېتىپتۇ نەسرىدىن ئەپەندى .

× × ×

بىر كۈنى ئەپەندىنىڭ ئۆيىگە مەھەللە ئىمامى مېھمان بولۇپ كەپتۇ ، ئىمام : «بۈنى يېيىش سۈننەت ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۈنى يېيىشمۇ سۈننەت» دەپ ، داستىخانغا قويۇلغان نازۇنېمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى پاك - پاكىز يەپ تۇگىتىپتۇ . شۇ ئارىلىقتا ئۆيگە نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ بەش ياشلىق ئوغلى كىرىپ كەپتۇ .

— بۇ سىزنىڭ ئوغلىڭىزمۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ ئىمام .

— خوش ، تەخسىر !

— ئىسمى نېمە ؟

— پەرز .

— ھوي ، پەرز دېگەنمۇ ئىسىم بولامدۇ ؟ — دەپتۇ ئىمام .

— تەخسىر ، بالىمىزنىڭ ئىسمى سۈننەت ئىدى ، لېكىن سىزنى يەپ قويمىسۇن دەپ ، پەرز دېدىم ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نەسرىدىن ئەپەندى .

× × ×

نەسرىدىن ئەپەندى تونۇشلىرىدىن بىرسىنىڭ ئۆيىگە مېھمان بو-لۇپ بېرىپتۇ . ئۇي ئىگىسى پىخسىقلىق قىلىپ نەسرىدىن ئەپەندىگە قاتتىق نان بىلەن بىر چىنە ھەسەل قويۇپتۇ . نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ نانغا چىشى ئۆتمەي ، ھەسەلنى قوشۇق بىلەن يېيىشكە باشلاپتۇ . ئۇي ئىگىسى ئالاق - جالاق بولۇپ :

— ئەپەندى ، ھەسەل دېگەننى نان بىلەن يېمەسە ، كىشىنىڭ ئىچىنى ئېلىشتۇرۇۋېتىدۇ ، — دەپتۇ .

نەسرىدىن ئەپەندى ئۇن چىقماي ھەسەلنى يېپ بولغاندىن كېيىن :

— كىمنىڭ ئىچى ئېلىشۋاتقانلىقىنى خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ ، ئامىن ، — دەپ دۇئا قىلىپ چىقىپ كېتىپتۇ .

× × ×

نەسرىدىن ئەپەندى يېڭىدىن ئۆيلىنىپتىكەن ، خوتۇنى ئۇرۇشقاق چىقىپ قاپتۇ ، كۈندىلا ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن غوۋغا كۆتۈرۈپ نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ جېنىغا تېگىپتۇ . بىر كۈنى خوتۇنى يوقلا بىر ئىش ئۈچۈن نەسرىدىن ئەپەندىگە كايىپ :

— ئەجەبمۇ بىر ئادەم ئىكەنسىز ، سىزدەك بىر ئەرگە تەگكۈچە يەرگە تەگسەم بولماسمىدى ! — دەپتىكەن .

— سەندەك بىر خوتۇنغا ئۆيلەنگۈدەك يەر نېمە گۇنا قىپتە-كەن ، — دەپتۇ نەسرىدىن ئەپەندى .

× × ×

نەسرىدىن ئەپەندى كېچىسى قۇدۇققا سۇ ئالغىلى چىقىپتۇ . ئاي-نىڭ قۇدۇقتىكى شولىسىنى كۆرۈپ : «ئاي قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپ-تۇ ، ئۇنى ئورنىغا چىقىرىپ قويماق لازىم» دەپ قۇدۇققا چاڭگال

ساپتۇ . چاڭگال قۇدۇقنىڭ چايچاپىغا ئىلىنىپ قالسا ، نەسرىدىن ئە-
پەندى «ئايغا ئىلىنغان ئوخشايدۇ» دەپ بار كۈچى بىلەن ئارقاننى
تارتىپتىكەن ، ئارقان ئۇزۇلۈپ كېتىپ ، ئوڭدىسىغا چۈشۈپتۇ - دە ،
كۆزى ئاسماندىكى ئايغا چۈشۈپ :
— خۇداغا شۈكرى ، جاپا چەكسەممۇ ، ئايىنى ئورنىغا چىقىرىپ
قويۇپتىمەن ، — دەپ خاتىرجەم ئورنىدىن تۇرۇپتۇ .

× × ×

نەسرىدىن ئەپەندىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بىر كىشى ئۇنىڭدىن
مەسلىھەت سوراپ كەپتۇ :
— ئەپەندى ، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئىشلارغا دۇچ كەلدىم ، قايسى-
سىنى ئۇنتۇپ ، قايسىسىنى يادىمدا ساقلاشنىمۇ بىلەلمەي قالدىم ، بىر
مەسلىھەت بېرىڭا ؟
— بۇ دۇنيادا باشقا كىشىدىن كۆرگەن ياخشىلىقلىرىڭىز بولسا ،
ئۆلگۈچە يادىڭىزدا ساقلاڭ ؛ سىزنىڭ باشقىلارغا قىلغان ياخشىلىقلە-
رىڭىز بولسا ، ئۇنى دەررۇ يادىڭىزدىن چىقىرىپ تاشلاڭ ! — دەپ
جاۋاب بېرىپتۇ نەسرىدىن ئەپەندى .

× × ×

نەپسانىيەتچى بىر ئادەم نەسرىدىن ئەپەندىدىن سوراپتۇ :
— ئەپەندى ، دانا ئادەمسىز ، ئېيتىپ بېرىڭا ، كىشى قانداق
ۋاقىتلاردا ئەقلىدىن ئازىدۇ ؟
— ئەقلىگە نەپسى مىنىۋالغاندا ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نەسرە-
دىن ئەپەندى .

× × ×

بىر كىشى نەسرىدىن ئەپەندىدىن سوراپتۇ :

— بۇ شەھەردىن ئوبدان سىر ساقلايدىغان بىرسىنى تاپقىلى بولارمۇ ؟

— شەھىرىمىزدە يامغۇر كۆپ ياغىدۇ ، سىرلارنى يۇيۇپ كەتمەسمۇ ، ئۆڭدۇرۇۋېتىدۇ ، شۇڭا شەھىرىمىزدە سىر ساقلىماق تەس — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نەسىردىن ئەپەندى .

بىزگە مەلۇمكى ، بىر خىل سەنئەت تۈرىنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە كەڭ تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى ھەر خىل ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ . نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرىنىڭ تاكامۇللاشقان سەنئەت تۈرى سۈپىتىدە شۇنچە ئۇزاق دەۋر ياشاپ كېلىشى ۋە كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان نەرسە ، ئۇنىڭ ئۆتكۈر سىنىپىيلىق ۋە خەلقچىللىقتىن ئىبارەت زور ئىجتىمائىي مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدىن تاشقىرى ، ئۇ كۈچلۈك مەسخىرە ۋە ئۆتكۈر ھەجۋىيلىك خاراكتېرىگە ئىگە . لەتىپلەردىكى بۇ خىل ھەجۋىي ۋە مەسخىرە ئۇنىڭ يېشىمىدىكى كۈلكىگە مەركەزلەشكەن ، يەنى لەتىپلەردىكى تۈگۈن كۆپ ھاللاردا دېگۈدەك نەسىردىن ئەپەندى تەرىپىدىن جاۋاب ياكى خۇلاسە تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر- ئىككى جۈملە سۆز ئارقىلىقلا يېشىلىدۇ ۋە لەتىپىمۇ ئاخىرلىشىدۇ .

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى يەنە تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاددىي ۋە شۇنچە ئىخچام بولۇشىغا قارىماي ، يارقىن ئوبرازچانلىقىغا ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭدا جانلىق ، كونكرېت ۋە مۇكەممەل بەدىئىي ئوبرازلار يارىتىلغان . ئۇ خەلقىمىزنىڭ يۇكسەك بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ۋە تەپەككۇرىنىڭ جەۋھىرى بولغىنى ئۈچۈن ، ھەرقانداق كىشىدە روشەن ئېستېتىك تۇيغۇ پەيدا قىلالايدۇ . ھەممىمىزگە مەلۇم ، لەتىپلەردىكى ئاساسىي باش قەھرىمان نەسىردىن ئەپەندى بولۇپ ، لەتىپلا بولىدىكەن ، ھامان بۇ ئاجايىپ خىسلەتكە ئىگە ئوبراز مەيدانغا چىقىدۇ . ئۇنىڭ خاراكتېرى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ ، ھەم ئومۇمىيلىققا ، ھەم روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە . ئۇ ئەقىللىك ، تەدبىرلىك ، قەيسەر ، ھەققانىيەتچى ، ئۇمىدۋار ، ئاق كۆڭۈل ھەم خۇش چاقچاق كىشى ،

ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بارلىق ئالىيجاناب خىسلەتلىرىنى ، بولۇپمۇ ئۇ-لارنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي خاراكتېرى ۋە پىسخىكىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن يۈكسەك بەدئىي ئوبرازدۇر . شۇڭا ، مىللىيلاشقان بىر تىپىك مۇھىت ئىچىدە ئۇنىڭ نامى زېرەكلىكنىڭ ۋە يۇمۇرىستىك-لىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان .

دېمەك ، لەتىپىلەردىكى ئوبرازلار ئارتۇقچە بايان ۋە تەسۋىرلەر-دىن خالىي بولۇپ ، ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەك-كۇرنىڭ ئۆزئارا زىچ بىرلىشىشىدىن پەيدا بولغان ئەقلىي كۈچنىڭ ياردىمىدىن بارلىققا كەلگەن . لەتىپىلەر مانا شۇ ئوبراز يارىتىش خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ھەرقانداق ژانىرلاردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ تىلى ئۆتكۈر ، توغرا ، ئېنىق ۋە ئىخچام بولۇپ ، ئاز سۆز بىلەن مول پەلسەپىۋى پىكىرلەرگە ئىگە چوڭقۇر ئىدىيەۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ . لەتىپىلەردە بۇنداق چوڭقۇر ئىدىيە ۋە مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ تۇرغۇچى ئۆتكۈر سۆزلەر ئاساسەن پېرسوناژ تىلىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ، بۇ خىل تىل لەتىپىلەرنىڭ ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيەۋى مەزمۇنىنىڭ تەلىپىگە ۋە پېر-سوناژلارنىڭ خاراكتېرىگە ناھايىتى ماس كەلگەن .

نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى يەنە قويۇق مىللىي پۇراققا ئىگە بولۇپ ، ئۇ مىللىي تۇرمۇش مۇھىتىدا مەيدانغا كېلىپ ، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن . ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئالا-ھىدىلىكى ئۇنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ ، مىللىي ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ روشەن ياكى تۇتۇق بولۇشى ئەدەبىياتنىڭ مىللىي شەكلىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ . نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ سەنئەت ئىجادىيىتى پائالىيىتى جەريانىدا قايتا - قايتا تاۋلانغان ۋە تاللانغان ، كۆپ قېتىملىق ئەملىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن مۇكەممەل ئەنئەنە-ۋى شەكىلگە ئىگە . ئۇ گەرچە مەلۇم بىر تارىخىي دەۋردىكى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ-

سىمۇ ، ئەمگەكچى خەلققە ھەر دائىم ھەمراھ بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تۇر-
لۇك ئارزۇ- ئارمانلىرىنى دەل ۋاقتىدا توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلە-
دى . شۇڭا ، خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ھەجۋىي خاراكتېرى
كۈچلۈك بولغان ، مۇكەممەل ئەنئەنىۋى بەدئىي شەكىلگە ئىگە ئەسەر-
لىرىنى «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى» دەپ ئاتاپ ، ئۇنى بىر خىل
قېلىپلاشقان مىللىي سەنئەت ئۇسلۇبى قىلدى .

نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرىدە رېئال تۇرمۇش قارىسىغىلا كۆ-
چۈرۈپ كېلىنگەن بولماستىن ، يۈكسەك بەدئىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەك-
كۇرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ، ئەپچىل بەدئىي توقۇلما ئارقىلىق ئەكس
ئەتتۈرۈلۈپ ، ئۇنىڭدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەر ، توقۇنۇشلار تېخىمۇ
يېغىنچاق ۋە ئۆتكۈر ھالدا چىنلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن . شۇ ئارقىلىق
شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى مەلۇم دەرىجىدە ئېچىپ كۆرسىتىلىپ ، لەتىپە
ئاپتورلىرى ھېسابلانغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھېسسىياتى ۋە ئارزۇسى
ئەكس ئەتتۈرۈلگەن .

نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرىنىڭ ئىلھامى ۋە تۇرتكىسى ئاستىدا
تارىختا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا خېلى داڭلىق لەتىپىچىلەر بار-
لىققا كېلىپ ، ئۇيغۇر لەتىپە ئەدەبىياتىنى بېيىتقان . ئۇلارنىڭ ئارد-
سىدا تەسىرى چوڭ ۋە تېپىك بولغىنى سەلەي چاققاندۇر .

سەلەي چاققان 19- ئەسىردە قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ئوپال رايو-
نىدا ياشاپ ئۆتكەن رېئال خەلق لەتىپىچىسى بولۇپ ، ئۇ ئۆز ئۆمرىدە
خېلى كۆپ لەتىپىلەرنى ئىجاد قىلغان . ئۇ سۆز قىلىشتا تاپانچىدەك
چاققان بولغاچقا ، «سەلەي چاققان» دەپ نام ئالغان . سەلەي چاققان
لەتىپىلىرىمۇ قويۇق يەرلىك تۇسكە ئىگە بولۇپ ، ئاساسەن ئۆزبېنىڭ
بېشىدىن ئۆتكەن رېئال تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ئۇستىگە قۇرۇل-
غان . ئۇ ئۆتكۈر تىللىق ، ھازىرجاۋاب ، پاراسەتلىك كىشى بولۇپ ،
چوڭ سورۇنلاردا يۇزمۇيۇز تۇرۇپ ، چىڭ خانىدانلىقى ھاكىمىيىتى-
نىڭ قولچوماقلىرى بولغان ئەمەلدار ، بەگلەرنىڭ يىرگىنچلىك ئەپت-
بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاشقا جۇرئەت قىلالىغان . ئۇنىڭ لەتىپىلىرى-
نىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇنىڭدا سۆز ئارقىلىق ھەجۋىي كۈلكە

پەيدا قىلىشتىن كۆرە ، كۆپرەك ھەرىكەت ئارقىلىق كۆلكە پەيدا قىلىپ ، ھاكىم ، ئەمەلدارلارنى ھەجۈي قامچىسى ئاستىغا ئېلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . مەسىلەن :

بىر كۈنى زوھۇرىددىن ھاكىم خوتۇنلىرى ئۈستىدە شىكايەت قىلىپ :

— سەلەي ، دۇنيادا مېنىڭ خوتۇنۇمدىن ئارتۇق سوغۇق نەرسە تېپىلمايدۇ ، — دەپتۇ .

— شۇنداق تەخسىر ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپتۇ سەلەي چاققان .

تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە زوھۇرىددىن ھاكىم يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى كاتتا زىياپەتكە چاقىرىپتۇ . مېھمانلار ئىسسىق تەپتىدە تەرلەپ كېتىپ :

— ۋاي ھاكىم ، بەك ئۇسساپ كەتتۇق . ئاۋۋال بىزگە ئەڭ سوغۇق نەرسە ئىلتىپات قىلسىلا ، — دەپ تەلەپ قىلىشىپتۇ .

— ھەي سەلەي ! — دەپ چاقىرىپتۇ ھاكىم ، — ماڭ ، ئاشخانىغا يۈگۈر ، مېھمانلار ئۈچۈن سوغۇق نەرسە ئېلىپ چىق .

— خوپ ! — دەپتۇ سەلەي چاققان ، يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىپ كۆڭلىگە بىرنەرسىنى پۈكۈپتۇ ۋە يەنە قايتىپ كىرىپ :

— تەخسىر ، دۇنيا بويىچە ئەڭ سوغۇق بىرنەرسە يادىمغا كېلىپ قالدى . شۇنى ئەكىرسەم بولامدۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— ئەقلىڭگە باركاللا ! چاپسان ئەكىر ، — دەپتۇ ھاكىم مېھمانلار ئالدىدا راسا كېرىلىپ .

شۇ ئەسنادا سەلەي چاققان مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئۈنىمىغانغا قويماي ھاكىمنىڭ چوڭ خوتۇنىنى سۆرەپ كىرىپتۇ .

× × ×

«بىر كۈنى ئامبال ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىش ئۈچۈن سەلەي چاققانىنى ئۆيىگە چاقىرىپتۇ . سەلەي چاققان بوسۇغىدىن ئاتلىشىغا

ئامبالنىڭ كارىۋىتى ئاستىدا ياتقان بىر ئىت قاۋغان پېتى كېلىپ سەلەي چاقىنىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىپتۇ . سەلەي چاقىنلىق بىلەن ئىتنىڭ تۇمشۇقىغا راسا كېلىشتۇرۇپ بىر تەپكەنكەن ، ئىت يۇمىلىغان پېتى كارىۋاتنىڭ ئاستىغا كىرىپ غىڭ قىلالماي قاپتۇ .

— ھەي ئەدەپسىز ، سېنى سەلەي دەپ قويساق نېمانچە يوغىناپ كەتتىڭ ، — دەپتۇ ئامبال ئاچچىقلىنىپ ، — يۈز - خاتىر يوقمۇ ؟ سەن زادى ھېچكىمدىن قورقمامسەن ؟ !

— قورقمەن ، — دەپتۇ سەلەي چاقىنى . شۇنىڭ بىلەن دەررۇ تالاش - تارتىش باشلىنىپتۇ .

— كىمدىن قورقىسەن ؟

— پاششاپتىن .

— پاششاپ كىمدىن قورقىدۇ ؟

— بەگدىن .

— بەگ كىمدىن قورقىدۇ ؟

— ئامبالدىن .

— ئامبال كىمدىن قورقىدۇ ؟

— ۋاڭدىن .

— ۋاڭ كىمدىن قورقىدۇ ؟

— خاندىن .

ئامبال قىزىپ كېتىپ يەنە سوراپتۇ :

— خان كىمدىن قورقىدۇ ؟

— تەي تەي خېنىمدىن .

— تەي تەي كىمدىن قورقىدۇ ؟

— بوراندىن .

— بوران نېمىدىن قورقىدۇ ؟

— ئەسكى تامدىن .

— ئەسكى تام نېمىدىن قورقىدۇ ؟

— چاشقاندىن .

— چاشقان نېمىدىن قورقىدۇ ؟

— مۇشۇكتىن .
— مۇشۇك نېمىدىن قورقىدۇ ؟
— ئىتتىن .
— ئىت نېمىدىن قورقىدۇ ؟
گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە سەلەي چاققان ئالدىرىماي بۇرۇتىنى تولغاپ قويۇپ :
— ئىت مەندىن قورقىدۇ ، — دەپ ، كارىۋات ئاستىدا ياتقان ئىتنى كۆرسىتىپتۇ .

2 § . چاقچاق ۋە يۇمۇرلار

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكىنىمىزدەك ، قەشقەر تىل سەنئىتى جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بىر رايون . دەرۋەقە ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى زۇۋاندا ۋە ھازىرجاۋاب خەلق بولۇپ ، ئۇلار - نىڭ تىل پىسخىكىسىدا ھەزىل - چاقچاق ۋە يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەت بەكمۇ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇڭا ، بەزىلەر قەشقەرلىكلەرنىڭ تىلىنى «غايىب ئوق» ، «ھەسەل قاپلىق تاپانچا» دەپ تەرىپلىشىدۇ . بۇ ئوخشىتىش ئۇلارنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى چېۋەرلىكى ۋە ماھىرلىقىغا قارىتىلغان . تىل جەھەتتىكى مۇشۇنداق ئۆزگىچىلىك بۇ رايوندا لەتىپە ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان چاقچاق ۋە يۇمۇرلارنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان .
چاقچاق — كىشىلەرنى ئىختىيارسىز كۈلدۈرەلەيدىغان ھەجۋىي خاراكتېردىكى گەپ - سۆزلەردۇر . چاقچاقنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى ھازىرجاۋابلىق بولۇپ ، كۈلكە ئۇنىڭ يادروسىدۇر . چاقچاقتا ئوبيېكت بىلەن سۇبيېكتنىڭ نىشانى مەنتىقلىق ھالدا بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ . چۈنكى ، مەنتىقسىز چاقچاقنىڭ ھېچقانداق تەمى بولمايدۇ .
چاقچاقلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ بىرخىل ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ ، ئولتۇرۇش ، بەزمە ، توي - تۆكۈن ، مەشرەپ ، كۆڭۈل ئېچىش سو-

رۇنلىرى ، سەيلە - سايادەت پائالىيەتلىرى قاتارلىق ئاممىۋى يىغىلىش-لارنىڭ ھەممىسى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تەبئىي پەيدا بولغان چاقچاق ئادىتى بارغانسېرى قېلىپلىش-لىپ ، بۇگۈنكى كۈندە ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ژانىرى بولۇپ قالدى .

چاقچاقتا كۈلكە پەيدا قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرى كۆپ خىل بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېپىكلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ، تىز جاۋاب بېرىش ئۇسۇ-لى ، ئوخشىتىش ئۇسۇلى ۋە مۇبالىغىلەشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ .

ئۆرنەكلەر

بىر قېتىملىق ئولتۇرۇشتا A چاقچاقچى B چاقچاقچىغا : «چاق-چىقىغا باشقىلار كۈلمىسە غىدىقلاپ كۈلدۈرىدىغان ئەخمەق» دەپ چاقچاق قىلغانىكەن ، B چاقچاقچى دەرھال : «چاقچاقتا يېڭىلىپ قالسا ئۆيىگە بېرىپ خوتۇنىنى ئۇرىدىغان ئەخمەق» دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كۈلكىگە كۈلكە ئۈلىشىپتۇ . «بەدىنى قىچىشسا بۇدۇشقاقنىڭ ئۇستىدە يۇمىلايدىغان ئەخمەق» ، «يېڭىناغۇچقا مىنىۋېلىپ ، ئايغا چىقىمەن دەيدىغان ئەخمەق» ، «چېچىنى گەدەنگىچە ئۆستۈرۈۋېلىپ ، ئالىم بول-مۇم دەيدىغان ئەخمەق» ، «ئىككى پېتەكنى مۇرىسىگە تىكىۋېلىپ ، گېنېرال بولمۇم دەيدىغان ئەخمەق» ، «توڭۇپ كەتسە مۇز يالايدىغان ئەخمەق» ، «مەست چاغدا خوتۇنىنى قويۇۋېتىپ ، يېشىلگەندە يارىشى-ۋالمىدىغان ئەخمەق» ، «ئالمىدىغان قىزى يارىتمىسا ،ھادىسىدىن يامانلاي-مىدىغان ئەخمەق .»

× × ×

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بىر دېھقان ئېتىزلىققا بېرىپ سۇ تۇتۇپ قايتىپ كېلىۋاتسا ، بىرنەچچە قىزىل قوغدىغۇچى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ : «سەن زاۋاخۋاڭچىيمۇ ، باۋاخۋاڭچىيمۇ ؟» دەپ سوراپ-

تۇ . دېھقان ئۇلارغا مۇرىسىدىكى كەتمىنىنى كۆرسىتىپ : «مەن» «كەتمەنپەي» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

× × ×

«ئۆستەڭبوي بازىرىنىڭ مانتىسى داڭلىق» دەپ ئاڭلىغان بىر ساياھەتچى بۇ بازاردىكى بىر ئاشخانىغا كىرىپ بەش مانتا بۇيرۇپتۇ . مانتىپەز ئۇستام ھورۇن چىقىپ تۇرغان قاسقاندىن بەش مانتىنى تەخ-سىگە ئېلىپ ھېلىقى خېرىدارنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ . خېرىدار مانتىنى يېمەكچى بولۇپ بىرىنى قولىغا ئالسا ، جىلتىنىڭ ئاستىغا چاپلىشىپ قالغان بىر تال يىپ تۇرغۇدەك ، خېرىدار دەرھال :

— ئۇستام ، مانتىنىڭ ئىچىدىن ماتا چىقىۋاتىدىغۇ ! — دەپتۇ .

— ھېچ گەپ يوق ئەپەندىم ، بەش موچەنلىك مانتىدىن ماتا چىقماي ، تاۋار چىقامتى ئەمىسە ، — دەپ كۈلۈپ تۇرۇپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇستام .

× × ×

بىر خېرىدار ئۆتۈك سېتىۋالماقچى بولۇپ ئاياغ كىيىم دۇكىنىغا كىرىپتۇ .

— ئۇستام ، ماۋۇ ئۆتۈك قانچە پۇل ؟

— باھا قويساق 150 كوي ، ساتىدىغان يېرىمىز نەق 100 كوي .

— 50 يۈەنگە بېرەملا ؟ — دەپتۇ خېرىدار .

— ئۆزلىرىگە بىر پاي ئۆتۈك لازىممىتى ، — دەپ سوراپتۇ سودىگەر .

× × ×

بىر دېھقان يىگىت دوپپا ئالماقچى بولۇپ ئوردا ئالدىغا بېرىپتۇ .

— بۇ دوپپا قانچە پۇل؟ — دەپ سوراپتۇ دېھقان يىگىت .
— ئارتۇق - كېمى يوق نەق 30 كوي ، — دەپتۇ دوپپىچى .
— 5 كويغا بېرەملا ، — دەپتۇ خېرىدار .
ئىچىدە خاپا بولغان دوپپىچى چاندۇرماستىن شۇنداق دەپتۇ :
— سىلىگە بۇ دوپپىلار ياراشمىغۇدەك ، ئاۋۇ تاۋۇزلارنى كۆردىڭلىما؟ ھەببەلى ، شۇ تاۋۇزدىن بىرنى 2 كويغا ئېلىپ ، ئوتتۇرىسىدىن ئىككى پارچە قىلىسىلىرى ، ئىچىدىكى ئېتى بىلەن قورساقلىرى تويىدۇ ، شاپىقىنى كىيىسىلىرى ئىككى دوپپا بولىدۇ .

V باب ماقال - تەمسىلەر ۋە هېكمەتلەر

تىل ۋە يېزىق گاھى چاغلاردا شەمشەرنىمۇ باش ئەگدۈرەلەيدۇ ، نۇرغۇن دانىشمەنلەر ھەيۋەتلىك قوشۇنغا ئەمەس ، بەلكى ئاقىلانە تىلغا تايىنىپ غەلىبە قىلغان .

— بالتاسار گىراسئان (ئىسپانىيە)

§ 1 . ماقال - تەمسىل ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

ماقال - تەمسىل دېگىنىمىز ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان ، كىشىلەرگە ئۇلگە ، ئىبرەت بولىدىغان شېئىرىي ئاھاڭداشلىق پورمىسىدىكى ئوبرازلىق ۋە ئىخچام تىل جەۋھىرىدۇر .

ماقال - تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى تىلى ئەمەس ، ئەجدادلاردىن ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان ھېكمەتنامە . ئۇ خەلق تىلىنىڭ گۈزەللىكىنى ، ئاھاڭدارلىقىنى ، مەزمۇندارلىقىنى ۋە دەلمۇدەللىكىنى نامايان قىلىپ ، نۇتۇق سەنئىتىگە كۈچ - قۇۋۋەت ۋە شانۇشەۋكەت بېغىشلايدۇ . دەرۋەقە ، «ئەر كۆركى - ساقال ، سۆز كۆركى - ماقال» دۇر . ماقال - تەمسىللەر كىشىلىك تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ قايمىقى بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئەمەلىي قوللىنىشچانلىقى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، جايىدا ئىشلىتىلگەن ماقال - تەمسىللەر خۇددى تاشقا گۈل چەككەندەك ، كىشىدە ئۇنتۇلماس تەسىر قوزغايدۇ .

ماقال - تەمسىللەر بىرىنچىدىن ، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش هاياتىدىن كېلىپ چىققان هېكمەتلىك سۆزلەردىن ؛ ئىككىنچىدىن ، ناخشا - قوشاق ، هېكايە - چۆچەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىم شەكىللىرىدىن ؛ ئۈچىنچىدىن ، ئىغىز ئەدەبىياتىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەدەبىي پارچىلاردىن تەشكىل تاپقان . خەلقىمىز ئەنە شۇ «ماقال ۋە تەمسىل» دەپ ئاتالغان هېكمەتلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئەمگەك تەجرىبىسى بىلەن كۈرەش هەرىكەتلىرىنى ئىپادىلىگەن .

ماقال - تەمسىللەر ، جۈملىدىن ئىدىيوم سۆزلەر ئوخشاشلا فىرازىيولوگىيەلىك (ئۆرپ - ئادەت سۆزلىرى) سۆزلەر قاتارىغا كىرىدۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ هەرقايسىسى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە .

ماقال خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن ۋەقەلەرنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان ، كىشىلەرگە ئۇلۇغ ، ئىبرەت بولىدىغان شېئىرىي ئاھاڭداشلىق فورمىسىدىكى ئەقلىيە سۆزلەردۇر . ماقالنىڭ مەزمۇنىدا پىكىرنىڭ تۈگۈنى ، ئومۇمىي يەكۈنى بولىدۇ . مەسىلەن :

△ ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ ئويلاپ سۆزلە .

△ بىرلەشكەن ئۇزار ، بىرلەشمىگەن توزار .

△ ئەلنىڭ قۇلىقى ئەللىك .

△ ئەقىل ياشتا ئەمەس ، باشتا .

تەمسىل بولسا هاياتتىكى بىرەر هادىسىنى ئېنىق ۋە ئورۇنلۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان يەنى تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك هادىسىلەرنى ، كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامان خۇسۇسىيەتلىرىنى ، هايۋان ۋە نەرسىلەرنىڭ هالىتىگە تەققاسلايدىغان كۆچمە مەنىدىكى تەسۋىرىي سۆزلەر تەمسىل دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

△ موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە .

△ پاپىقا ناهال قاققاندەك .

△ قاغىلار قاق ئېتىدۇ ، ئۆز كۆڭلىنى شاد ئېتىدۇ .

△ قاغا بالام ئاپپاق بالام ، كىرپە بالام يۇمشاق بالام .

△ چاشقاننىڭ ئۆلگىسى كەلسە مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەر .
△ ئىتنىڭ ساددىلىقىدىن تۈلكە تۆرگە چىقىۋاپتۇ .
△ مۇشۇكنى ھارۋىغا قاتسىڭ ، كاتنىڭ ئاستىغا سۆرەيدۇ .
△ توخۇ داڭگال چۈشەر ، ئۆچكە جاڭگال .
△ ئەگرى قوزۇقتا دونىي توقماق .

§ 2 . ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكلى ۋە پوئېتىك خۇسۇسىيەتلىرى

خەلق ماقال - تەمسىللىرى قۇرۇلۇش شەكلى جەھەتتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئۇ ئۆزىنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى جەھەتتە- كى خىلمۇخىللىقى بىلەنمۇ ئوخشىمىغان مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ .

بەزى ماقاللار پەقەت ئۆز مەنىسىدىلا ئىشلىتىلسە ، يەنە بەزى ماقال - تەمسىللەر كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

△ تەن ساقلىق — پادىشاھلىق .
△ ئادەمنىڭ تەمى سۆز بىلەن ، ئاشنىڭ تەمى تۇز بىلەن .
△ مال سەمرىسە ياغ بولىدۇ ، يەر سەمرىسە باغ بولىدۇ .
△ پولۇ قورۇشتىن ، شورپا سورۇشتىن .
△ ئىككى ئات تېپىشسە ئارىدا قالغان ئېشەككە زىيان .
△ چۈمۈلە بىرلەشسە شىرنىڭمۇ تېرىسىنى شىلىۋالىدۇ .
△ ئىككى نان تاپسا بىرىنى داپ چالىدۇ .
△ ھەسىنكام ئاچچىق ، ئامۇتى تاتلىق .
△ قول قولنى يۇسا ، قول كېلىپ يۈزنى يۇيار .
△ ئاغزى يۇمشاق موزاي قوش ئەمچەك ئېمەر .
△ ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتماپتۇ .

يەنە بەزى ماقاللار بارىكى ، ئۇلار ھەم كۆچمە مەنىسىدە ھەم ئۆز مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

△ ياخشى ئاتقا بىر قامچا ، يامان ئاتقا يۈز قامچا .

△ ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلەر .
△ پاختا ئىچىگە كىرىۋالغان تىكەن قولغا بەك سانجىلىدۇ .
△ پاختا ئىچىدە ئوت ساقلىغىلى بولمايدۇ .

ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرى ئىچىدە مۇنداق شەكىلدىكى ماقاللار - مۇ بارکى ، بەزىلىرىنىڭ مەناسىنى يەككە ھالەتتە ئايرىش مۇمكىن ئەمەس ، پەقەت ئۇ مەلۇم كونكرېت ئوبيېكتقا قارىتىپ ئېيتىلغاندىلا ، ئاندىن ئۇ بەلگىلىك مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنا كۆپىنچە شۇ ماقال ياكى تەمسىل قارىتىلغان ئوبيېكتقا تامامەن ئەكسىچە تەئەددى قىلىش ، زەردە قىلىش ، تەنە قىلىش يولى بىلەن يەتكۈزۈلىدۇ . بۇنداق ماقال - تەمسىللەرنى ھەجۋي مەنىدە قوللىنىلىدىغان ئاللىگورىيەلىك ماقال - تەمسىللەر دەپ ئاتاش مۇمكىن :

△ ياز بولسا قىش بولمىسا ، ئاش بولسا ، ئىش بولمىسا .
△ ئېتىك ھارسا دۆڭگە چاپ .
△ ئۇسسىساڭ تالقان كاپ ئەت .
△ مۇزلىساڭ مۇز يە .
△ ئالسام ، بەرمىسەم .
△ ئۇجمە پىش ، ئاغزىمغا چۈش.....

قاتارلىق ماقال - تەمسىللەرنى ئۇدۇل ئىشلەتكەندە ، ئۇنىڭ پىكىر مەنىسىنى بىلگىلى بولمايدۇ . پەقەت بەلگىلىك ھادىسە ۋە نەرسىلەرگە تەتبىقلانغاندىلا مەلۇم مەنىنى ئىپادىلەپ ، پەند - نەسىھەت مەزمۇنىغا ئىگە بولىدۇ .

ماقال - تەمسىللەر بەدىئىي تۇزۇلۇش جەھەتتىن ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە تايىنىدۇ ، بولۇپمۇ ئوخشىتىش ، سىمۋول ، سىمۋولاشتۇرۇش ، جانلاندۇرۇش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ يارىمى بىلەن پىكىر مەزمۇنىغا بەدىئىي كۈچ بېغىشلايدۇ . ئالايلۇق :

△ قىشنىڭ گۈلى — ئوت .
△ يالغان گەپنىڭ ئات ئېگىرى توقۇقلۇق .
△ ئىشقى يوق ئېشەك ، دەردى يوق كېسەك .

△ بالىلىق ئۆي بازار ، بالىسىز ئۆي مازار .
△ قىلىچ قىنىدا ياتسا دات باسىدۇ.....
قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر قويۇق تەسۋىرلي ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن چوڭقۇر مەنتىقىلىق مەنىگە ئىگە بولغان .
يەنە بىر تەرەپتىن ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكلىنى قىسمەن ئۆزگەرتىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ، بەزى ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكىل جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان بىرنەچچە خىل ۋارىيانتلىرى پەيدا بولغان .
1 . تويغا بارساڭ تويۇپ بار ،
بوز خالتاڭنى قويۇپ بار .
2 . تويغا بارساڭ تويۇپ بار ،
بەش بالاڭنى قويۇپ بار .
3 . تويغا بارساڭ بۇرۇن بار ،
بۇرۇن بارساڭ ئورۇن بار .
4 . تويغا بارساڭ تويۇپ بار ،
تاۋار - توقا كىيىپ بار .
يەنە شۇنداق ماقال - تەمسىللەرمۇ ئۈچرايدۇكى ، دېمەكچى بولغان بىر خىل مەقسەت قارىمۇقارشى مەزمۇندا تۈزۈلگەن بولىدۇ :
1 . ئاشنى باداڭدىن سورا ، ئىشنى كاداڭدىن .
2 . بىر چوڭنىڭ گېپىگە كىر ، بىر كىچىكنىڭ .
3 . قىرىق ھۈنەر ھۈنەر ئەمەس ،
ئەسلي ھۈنەر — چويلىچىلىق .
4 . ئەركىشىگە يەتمىش تۈرلۈك ھۈنەرمۇ ئاز .
ماقال - تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنىدىكى مۇنداق قارىمۇقارشىلىقنىڭ بولۇشىدىكى سەۋەپ ھەرقانداق ھادىسە ۋە نەرسىنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ، كىشىلەر مەسىلىنىڭ قايسى تەرىپىگە دۇچ كەلسە شۇ توغرىدا تەجرىبە ھاسىل قىلغان ۋە شۇنىڭغا ماس ماقال-تەمسىللەرنى ئىجاد ئەتكەن .
ئىككى بۆلەكتىن تۈزۈلگەن ماقاللارنىڭ بىرسى ئاساسي بۆلەك

بولۇپ ، ئىككىنچىسى ئاشۇ بۆلەكنى تولۇقلاش ، كۆچەيتىش ، جانلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئاساسىي بۆلىكىنى ئىشلەتسەمۇ شۇ ماقالىنىڭ ئومۇمىي مەنىسىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ . لېكىن بەزى ئەھۋاللاردا ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ :

△ بالىلىق ئۆي بازار ،
بالىسىز ئۆي مازار .

△ يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقاق بولار ،
خوتۇن بۇزۇلسا ئۇرۇشقاق بولار .

△ ئۆزۈڭنى مەھكەم تۇت ، قوشنىڭنى ئوغرى تۇتما .

△ ئىشلىسەڭ ئالىسەن قاپلاپ ئاش ،
ئىشلىمىسەڭ قالىسەن تاتلاپ باش.....

قاتارلىق ماقاللارمۇ ئىككى بۆلەكتىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، ھەربىر بۆلىكى مۇستەقىل مەنىگە ئىگە . لېكىن ، ماقال سۆپىتىدە ئىشلەتكەندە ، ئۇنىڭ بىر بۆلىكىنى ئىشلىتىپ ، يەنە بىر بۆلىكىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ .

خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ شەكىل قۇرۇلۇشىدىكى يەنە بىر كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ مۇستەھكەم ۋە تۇراقلىق شېئىرىي ئامىللارغا ئىگە بولغانلىقىدۇر ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ماقال- تەمسىللىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە تۇراق ، ۋەزىن قاپىيە بولىدۇ . ماقاللاردىكى قاپىيە شەكىللىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئاياغ قاپىيە ، ئىچ قاپىيە ۋە باش قاپىيە شەكىللىرىدە كېلىدۇ . بۇ خىل قاپىيە شەكىللىرى بەزىدە بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ .

△ يۈرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن ،
قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن .

△ تەربىيە باشتا قاتتىق بولسا ،
ئاخىرى تاتلىق بولار .

△ ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ ئويلاپ سۆزلە .

△ ئىشلەپ يېگەن لەززەتلىك ،
تىلەپ يېگەن مىننەتلىك .

△ ئورغاق تۇتۇپ ئاتاڭ قالغۇچە
ئويماق تۇتۇپ ئاناڭ قالسۇن .
△ دۇشمەن سىرىڭنى ئوغرىلايدۇ
دوست خاتايىڭنى توغۇرلايدۇ .
△ ئېگىلگەنگە ئېگىلگىن بېشىڭ يەرگە تەگكۈچە ،
كېرىلگەنگە كېرىلگىن بېشىڭ كۆككە يەتكۈچە .

قەشقەر خەلقى تىلغا تولىمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدىغان ، گەپ-سۆزنى بەكرەك زىنىرلايدىغان ، تىل ژاستىلىرىدىن پايدىلىنىشقا ما-ھىر ، ئىززەت - ئىكراملىق خەلقتۇر . قەشقەرنىڭ بۇنداق تىل پىسخە-كىسى بۇ رايوندا ماقال - تەمسىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان فىرازىيولوگە-يەلىك سۆزلەرنىڭ كۆپرەك ئىجاد قىلىنىشىغا ۋە كەڭ ئومۇملىشىشە-غا ئاساس بولغان . ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن ۋە ئەڭ كۆپ خاتىرىگە ئېلىنغان ماقال - تەمسىللەرنىڭ قەشقەر رايونىدىن توپلانغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ دەلىلى بولسا كېرەك . «9- بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى نۇقتىلىق مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىن بىرى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ «ئۇچ توپلام» خىزمىتىدە قەشقەر رايونىدىن توپلانغان ماقال - تەمسىللەر 12 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ ، پۈتۈن شىنجاڭدىن توپلانغان ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەخمىنەن 55% نى تەشكىل قىلغان . بىز تۆۋەندە قەشقەرنىڭ خاسلىقى بىرقەدەر روشەن گەۋدىلەنگەن ماقال - تەمسىللەردىن ئۆرنەك بېرىمىز .

△ ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلەر .
△ قەشقەرنىڭ قىشى ئاز ، سوغۇقى ئەتىياز .
△ ھەسىنكام ئاچچىق ، ئامۇتى تاتلىق .
△ تويغا ناغرا ، شورپىغا زاغرا .
△ سازلىقنىڭ يېكىنى بار ، گۈلنىڭ تىكىنى .
△ سەللە يوغان ئىمان يوق ، داۋزا يوغان بىر نان يوق .
△ قازاندا نېمە بولسا چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ .
△ تۆت كەپتەرگە يەتتە كۈۋۈك ، يازدا يانقان قىشتا روۋۈك .
△ ئۇسسۇلنى باشلىغان داپچى ، جېدەلنى باشلىغان لاپچى .

△ دەريانىڭ بېشى بۇلاقتىن ، بىلىمنىڭ بېشى قۇلاقتىن .
△ ياخشى گەپ ئىسسىتقۇ ، يامان گەپ سوۋۇتقۇ .
△ بارلىق ياراشتۇرىدۇ ، يوقلۇق تالاشتۇرىدۇ .
△ ياخشىغا بەرسەڭ نېپى تېگەر ، يامانغا بەرسەڭ گېپى (تېگەر) .
△ سۇ كېتىدۇ ، تاش قالىدۇ ، ئوسما كېتىدۇ ، قاش قالىدۇ .
△ هوشۇر ئېيىدا قۇيماق يەپ ، سەپەر ئېيىدا كېكىرىپتۇ .
△ تەربىيە كۆرگەن ئىمانلىق بولۇر ، تەربىيە كۆرمىگەن يىلاڭ-
لىق بولۇر .
△ بىلىم كۇندە لازىم ، چىراغ تۇندە (لازىم) .
△ نىيىتى يامانىڭ قازىنى تۆشۈك .
△ بىر سېسىق ئامۇت مىڭ ئامۇتنى سېسىتىپتۇ .
△ ناماز شامدىن قېچىپ تاراۋىغا ئۇچراپتۇ .
△ ئېرىقى قۇرىسا ، بېلىقى ساق قالماس .
△ دەريانى بۆلگەن تارام ، قوشۇننى بۆلگەن قارام .
△ تۇزلەڭلىكتە تاغ بولماس ، هۇرۇن ئادەمدە باغ (بولماس) .
△ سەن سالۇ ، مەن سالۇ ، ئانقا ئوتنى كىم سالۇر .
△ سازەندە تىرىك - تىرىك ، تاماخور — بېرىك - بېرىك !
△ توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپتۇ .
△ ئۇمىد ياشنىتار ، غەم قاقشىتار .
△ كېپىنەك پەرۋانە بولماس ، سۇخەنچى مەردانە (بولماس) .
△ ئۆزۈڭنى پەس كۆرمە ، ئۆزگىنى خەس (كۆرمە) .
△ ساينىڭ تۇلكىسىدىن قىزىنىڭ كۇلكىسى يامان .
△ بەرمەسىنىڭ ئېشى پىشماس .
△ ئىنەكنى ساغار ئانىكام ، سۇتنى ئىچەر بالىكام .
△ ئارىچىغا ئالتە تاياق .
△ چىراغ تۇۋى قاراڭغۇ .
△ ئاينىڭ ئون بەشى ئايدىڭ ، ئون بەشى قاراڭغۇ .
△ باي بايغا باقار ، سۇ سايغا .
△ ئوڭدا ياتقان گىرده يەپتۇ ، كەتمەن چاپقان جىگده .

△ قازى ئاچ قالسا بازار كېزىدۇ ، سوپى ئاچ قالسا مازار (كېزىدۇ) .
△ سەۋزىدىن خەۋەر يوق ، پولۇ دەم يەپ قاپتۇ .
△ تۆگىنىڭ مەيلى بولسا يانتاققا بويىنىنى ئۇزاتسۇن .
△ تىرىك بازارغا ئالدىرار ، ئۆلۈك مازارغا (ئالدىرار) .
△ تاۋۇزنىڭ خېمى ، باققالنىڭ غېمى .
△ پىشقان قوغۇن ساپىقىدا تۇرماپتۇ .
△ ئادەمنىڭ ئالدى گۆل ، كەينى تىكەن .
△ ئەلنىڭ قوينى يايلىقىڭ ، تۆگىمەيدىغان بايلىقىڭ .
△ ئاق لەيلى بار يەرگە ئاش تەرمە .
△ شالاڭ ئاش باش كۆرسىتەر ، قويۇق ئاش چەش كۆرسىتەر .
△ قىغسىز يەر ـ پۇلسىز ئەر .
△ ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار ، كۈن قوتانلىسا كۈندە (ياغار) .
△ هوت ـ كەتمەن سىپىنى تۈت .
△ ياش تۆككۈچە ، مۇشت تۈگ .
△ هەق ئېگىلەر ، سۇنماس .
△ ئەقىل ياشتا ئەمەس ، باشتا .
△ قاغىلار قاق ئېتىدۇ ، ئۆز كۆڭلىنى شاد ئېتىدۇ .
△ توخۇ داڭگال چۈشەر ، ئۆچكە جاڭگال (چۈشەر) .
△ ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق .
△ ئاتتىن چۈشسەمۇ ئۇزەڭگىدىن چۈشمەپتۇ .
△ پولۇ قورۇشتىن ، شورپا سورۇشتىن .
△ ئېتى ئۆلۈغ ، سۇپرىسى قۇرۇق .
△ قورقانغا قوش كۆرۈنەر ، كۆلەڭگىسى بەش كۆرۈنەر .
△ يامانغا ياغ ياراشماس ، ئۆچكىگە يۇمغاقسۇت .
△ ئىككى ياخشى ئىچىدە قىل ئۇزۇلمەس ،
تۆمۈر زەنجىرنى ئۇزىدۇ ئىككى بىلمەس .
△ تاما ـ تاما كۆل بولۇر ، تامامي قالسا چۆل بولۇر .
△ ئىشلىسەڭ ئالىسەن قاپلاپ ئاش ، ئىشلىمىسەڭ قالىسەن

تاتىلاپ باش .

△ بىر تال باش - بىر قوشۇق ئاش .
△ پىلانسىز ئىش - قېلىپسىز خىش .
△ تاشمۇ چۈشكەن يېرىدە ئەزىز .
△ كۆسەي ئۈزۈن بولسا قول كۆيمەس .
△ ئاغرىقنى يوشۇرساڭ ، ئۆلۈم ئاشكارا .
△ ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر .
△ قازاندا نېمە بولسا چۆمۈچكە شۇ چىقار .
△ ھەقنىڭ رىزقى نەق .
△ بىگىز قاپتا ياتماس .
△ قولنى كەسمىگۈچە قان چىقماس .
△ ئۈمىچى يوق مازاردىن شەيخمۇ قېچىپتۇ .
△ ئادەمنىڭ ئالدى گۈل ، كەينى تىكەن .
△ قازاننىڭ گۈڭۈاھچىسى چۆمۈچ .
△ كىشىگە دېسەڭ گەپ بولىدۇ ، ئىچىڭگە سالساڭ دەرد (بولىدۇ) .
△ شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىماس .
△ ئۆزۈم تاپقان بالاغا ، نەگە باراي داۋاغا .
△ خېرىدارىڭ بولمىسا زىبالىقىڭ نە كېرەك .
△ ئېشىكى يوق موللامنىڭ قۇلىقى تىنچ ،
△ تۈتۈننىڭ ئاچچىقىنى مورا بىلەر .
△ يەيدىغان زەھەر بار ، يېمەيدىغان ھەسەل (بار) .
△ ئاشنى تۈگەتكەن قوشۇق ، پۇلنى تۈگەتكەن ھوشۇق .
△ تىل بىلەن تۈگكەن تۈگۈچنى قول بىلەن بولماس يېشىپ .
△ ئاقىلغا ئىشارەت ، نادانغا جۇۋالدۇرۇز .
△ تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق .
△ يىراقتىكى تۈغقاندىن يېقىندىكى قوشناڭ ياخشى .
△ جاپا چەكمەي ھالاۋەت يوق ، ئىناق بولماي سائادەت (يوق) .
△ ياغ بىلەن گۆش بىر تۈغقان ، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن .
△ ياخشى بىلەن دوست بولساڭ كۈندە بازار .

يامان بىلەن دوست بولساڭ كۆندە ئازار .
△ يەپ تۆر ، بەك تۆر .
△ پالغا ئىشەنمە ، پالىسز يۈرمە .

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ھېكمەت دۈردانىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

△ تاغ تاغقا قاۋۇشماس ،
كىشى كىشىگە قاۋۇشار .
[تاغ تاغقا قوۋۇشماس ، كىشى كىشىگە قوۋۇشار .]
△ تىلىن تۆگمىشىنى تىشىن يازماس .
[تىل بىلەن تۆگىكەن تۆگۈچىنى چىش بىلەن يەشكىلى بولماس .]
△ ئۇلا بولسا يول ئازماس ، بىلىك بولسا سۆز يازماس .
[بەلگە بولسا يولدىن ئازماس ، بىلىم بولسا سۆزدىن قايماس .]
△ قۇت بەلگىسى بىلىك .
[بەخت بەلگىسى بىلىم .]
△ گاۋچى نەچە ئال بىلسە ، ئازىخ ئانچا يل بىلىر .
[ئۇۋچى قانچە ھىيلە بىلسە ، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ .]
△ كىچىشلىگ بىلىك ئۇزرەشۇر ، كېچىشسىز ئىش ئوپراشۇر .
[كېچىشلىك ئىش ئۆزلىشەر ، كېچىشسىز ئىش بۇزۇلار .]
△ ئەۋەل سىچىك سۈتكە تۇشۇر .
[ئالدىراقسان چىۋىن سۈتكە چۈشەر .]
△ ئىككى قوچقار باشى بىر ئەشەچتە پىشماس .
[ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا پىشماس .]
△ تەگمە كىشى ئۆز بولماس ، يات ياغۇق تۇز بولماس .
[ئۇچرىغانلا كىشى ئۆز بولماس ، يات بىلەن تۇغقان تەڭ بولماس .]
△ قارغا قازقا ئۆتكۈنسە پۈتى سىنۇر .
[قاغا غازنى دورىسا پۈتى سۇنار .]

△ كىم كۆر بولسا كۆۋەز بولۇر .
[كىم جەسۇر بولسا ، مەغرۇر بولىدۇ .]
△ قانىخ قان بىلە يۇماس .
[قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس .]
△ ئەردەم باشى تىل .
[ئەدەپ - ئەردەمنىڭ بېشى تىل .]
△ يازماس ئاتىم بولماس ، ياڭلىماس بىلگە بولماس .
[خاتالاشمايدىغان ئۇۋچى بولماس ، يېڭىلىشمەيدىغان دانىشمەن بولماس .]
△ كۆل ئۆرگۈنچە كۆز ئۆرسەيگ .
[كۆل پۈۋلىگۈچە ، چوغ پۈۋلىگەن تۈزۈك .]
△ قوش قىلىچ قىنقا سىغماق .
[قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس .]

VI باب قوشاقلار

§1 . ئومۇمىي چۈشەنچە

قوشاق ئىنسانىيەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان تىل سەنئىتىنىڭ بىرى . ئۇ خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى قايغۇ-ھەسرەت ۋە شادلىقلىرىنىڭ ھەمراھى . ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىلىم قامۇسى ۋە پەلسەپىۋى كىتابى ، ئىنسانىيەت ئالىمىنىڭ ھېسسىيات جاھانناممسى ، ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ۋە ئېستېتىك تەسەۋۋۇرىنىڭ ئەڭ يارقىن نەمۇنىسى .

ئادەتتە ، قوشاق مۇستەقىل تۆتلۈكلەردىن (تۆت مىسرادىن) تەشكىل تاپقان ، بىر پۈتۈن ئوي - پىكىرنى قاپسىيەلىك ۋە رىتىملىق ئىپادىلەيدىغان ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ۋە ناخشا قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئاغزاكى شېئىر نەمۇنىلىرى بولۇپ ، بۇ ئاتالغۇ ئەڭ دەسلەپ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «قوشۇغ» شەكلىدە ئۇچرايدۇ .

بۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى «تەرتىپلىك يوسۇندا بەلگىلىك قاپسىيەلەر بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۆزلەر» دېگەنلىكتۇر . قوشاق ھەر-قايسى رايون ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ئىچىدە چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ مەر-كەزلىك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن قەشقەر قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋ-دىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . دۆلىتىمىزنىڭ «9- بەش يىللىق پىلانى» ئىچىدىكى نۇقتىلىق تۈر بولغان «ئۇچ توپىلام» («قوشاقلار توپ-

لمى» ، «ماقال- تەمسىللەر توپلىمى» ، «ھېكايە- چۆچەكلەر توپلە- مى») خىزمىتى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قانات يايغان مەزگىللەردە قەشقەر رايونىدا ناھىيەنى بىرلىك قىلىپ توپلاپ رەتلەنگەن قوشاقلار- نىڭ ئومۇمىي سانى 25 مىڭ كۆپلىتتىن ئارتۇق بولۇپ ، «ئۆلكە تومى»غا تاللانغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ 25% نى تەشكىل قىلغان .

دەرۋەقە ، قەشقەر قوشاقلىرى قازىسا تۇگىمەيدىغان بىر كان ، مەڭگۈ ئوقۇپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان سېھىرلىك كىتاب . ئۇيغۇرلار بۇ مۇنبەت زېمىنغا ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ سەنئەتكە ئەڭ ھېرىس- مەن خەلق سۈپىتىدە سەنئەتنى قەدىرلەشتەك بۇ سېھىرلىك ئەنئەنىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاق قاراشلىرىنى ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچە- لىرىنى ، كېلەچەككە بولغان ئارزۇ - غايىلىرىنى ، مۇھەببەت ۋە نەپرەت تۇيغۇلىرىنى ئەڭ ئىخچام ۋە ئەڭ ئوبرازلىق قوشاق ھالىتىدە ئىزھار قىلدى . مەلۇمكى ، بۇنداق ئالاھىدىلىكىنىڭ يېتىلىشىدە چوڭ- قۇر قاتلاملىق تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بار .

ئادەتتە ، ماكان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، چۆل بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ھايات يېتىلدۇرگەن چاڭقاق ۋە قۇرغاق ئىستەك قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پىسخىكىلىق ھالەتنى ھاسىل قىلغان . ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدە- غان ۋە تاشمايىللىق سەزگۈ ئۇستىگە قۇرۇلغان پىسخىكىلىق تىندۇرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق شېئىرىي تىل ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشىنى تەقەززا قىلغان . قىسقىسى ، «بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن قەشقەر بوستانلىقىنى قاماپ تۇرغان سۇسىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالۇۋندەك يالىلدىشىدىن شەكىللەنگەن تىنىمسىز قىسمەتلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي ، ھېسسە- ياتچان ، تىل ماھىرلىقى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ چاڭقاق روھىي دۇنيا- سىغا تەسەللى تېپىشقا ئۆگەتكەن . »

زامان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، قەشقەر قەدىمىي ماكان بولۇش

سۇپىتى بىلەن پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە . قەشقەر خەلقى تارىختا نۇرغۇن ئەگرى - توقايلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن . 15- ئەسىردە يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن بۇرۇن قەشقەر رايونى «يىپەك يولى مەدەنىيىتى» نىڭ تۈگۈنى بولۇش سۇپىتى بىلەن شەرق ۋە غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدە سەركەردىلىك رول ئوينىغان . ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان قەشقەر كارۋانلىرى يىپەك يولىنى بويلاپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى تامانلىرى بىلەن زىچ ئالاقىلىشىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى مەدەنىيەت ئىنېرتىيەسىنى تولۇقلىغان ، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر قاتلىمىنى قانىتلاندۇرۇپ ، شېئىرىيەت ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان بىرخىل جۇشقۇن روھ يېتىلدۇرگەن . شۇڭا ، ئىلاھىيەتچىلىك ، روھانىيەتچىلىك ، سوپىزم ھامىيلىرى ئۆز لاگېرىنى قۇرغان ، يەنە بىر تەرەپتىن دەھشەتلىك نىزا - ئۇرۇشلار ، خانىۋەيرانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن ، روھانىيەت بىلەن سەنئەت كەسكىن توقۇنۇشقان جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدىمۇ قەشقەر خەلقى سەنئەت مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، جاھالەتكە قارشى غەزەپنى ئەپرىتىنى ناخشا - قوشاقلىرى ئارقىلىق ئەۋجىگە چىقارغان . ئۇلار سەنئەتكە شۇنچىلىك ھېرىسمەنكى ، پۈتكۈل ماددىي جەمئىيەتتىن ۋاز كېچىپ ، شېئىرىي ئاشقىلىقنى ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرگەن .

قەشقەر قوشاقلىرى شۇ رايوندا ياشىغۇچى ئەمگەكچىلەر ھاياتنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە ، تېما ، مەزمۇن جەھەتتىن كەڭ لىككە ۋە كۆپ قاتلاملىققا ، شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىللىققا ۋە رەڭدارلىققا ، بەدىئىي خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئوبرازچانلىققا ، ھېسسىياتلىققا ۋە مۇزىكىدارلىققا ئىگە . بۇ خۇسۇسىيەت خەلق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولسىمۇ ، قەشقەر قوشاقلىرى تۆۋەندىكى ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلارنىڭ خەلق قوشاقلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

1 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىچكى رېتىمدارلىقى ناھايىتى جانلىق ۋە كۆچلۈك بولۇپ ، روشەن ئاھاڭدارلىققا ئىگە . تۇراق ، رېتىم ، ۋەزىن ۋە قاپىيەلىرى ئىنتايىن روشەن تۈزۈلگەن بۇ قوشاقلار

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەدئىي پاساھىتىنى نامايان قىلغان بولۇپ ، كىشىگە چوڭقۇر ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىدۇ ، شۇڭا جەزبدارلىققا ۋە جەلپكار-لىققا ئىگە بولغان قەشقەر قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا بولىدۇ .

2 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، ئادەتتە بىر كۈپلېت قوشاق-نىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسىدا تەبىئەت مەنزىرىسى سۈرەتلىنىپ ، كېيىنكى ئىككى مىسراسىدا تەبىئەت سۈرىتى بىلەن ئىچكى مەنتىقىلىق باغلىنىشچانلىققا ئىگە بولغان ئىجتىمائىي پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان . مەسىلەن :

ئاسمانلار ئالاڭلاپتۇ ،
يۇلتۇزلار شالاڭلاپتۇ .
مەن يارغا نېمە قىلغان ،
يار مەندىن يامانلاپتۇ .

شامال چىقسا لىڭشىپتۇ ،
سەمەن يولىدا تېرەك .
ئانچە - مۇنچە كەپ تۇرسىلا ،
چىدىمايدىكەن يۈرەك .

ئېگەرنى توقۇپ قويدۇم ،
قاشقىسى بار تورۇققا .
كىمنىڭ رەھمى كېلەركىن ،
بىزدەك باغرى سۇنۇققا .

3 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرى مەجازىي ۋاستىلەرگە تويۇنغان بولۇپ ، كۆپ خىل تەسۋىرىي ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئۇلگىسىنى يارىتقان . بۇ بەدئىي ۋاستىلەر ناھايىتى تەبىئىي ھالدا

قەشقەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ ماسلىشىپ ، خۇد-
دى ئىستېرىئولۇق سۈرەتتەك قەشقەرنىڭ بەدئىي كارتىنىسىنى ناما-
يان قىلغان . مەسىلەن :

قولۇڭدىكى كەتمەنمۇ ،
ئۇچاڭدىكى چەكمەنمۇ .
ناخشا ئېيتىپ ھارمايسەن ،
سەنمۇ مەندەك دەردمەنمۇ .

راۋاب چالىمەن ئۆزۈم ،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم .
ئۆز يۇرتتا مۇساپىرمەن ،
ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم .

تاغدىكى بەرگى قىياقتەك ،
قاشلىرىڭدىن ئۆرگۈلەي .
تەلمۈرۈپ تۇرغان كېيىكتەك ،
كۆزلىرىڭدىن ئۆرگۈلەي .

4 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرىنىڭ خېلى كۆپچىلىكى قەشقەرگە خاس كونكرېت كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي ناملىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ ، ئۆزىنىڭ قەشقەرگە تەۋە قوشاقلار ئىكەنلىكىنى ئېنىق دەللەپ بېرىدۇ . مەسىلەن :

بىر ياغلىق ئانار ئالدىم ،
ھېيتگاھتىكى مەمەتتىن .
بۇ كۆيەك كىمدىن قالغان ،
سېنىڭ بىلەن مەندەكتىن ،
كاككۇك بىلەن زەينەپتىن .

ئاتۇشنىڭ بازاردا ،
بەشكېرەمنىڭ يېمىشى .
يۈرىكىدە ئوتى يوقنىڭ ،
مەشرەپ بىلەن نېمىشى .

نەگە بارسەن قاغا ،
ئەركەشتامدىكى يارغا .
كۆزۈم تويسا تويغاندۇ ،
يۈرەكىم قانمىدى يارغا .

خوشاۋاتنى چۆل دەيدۇ ،
چۆل ئەمەستۇر ، ئاۋاتتۇر .
قوغۇنىنى قەن دەيدۇ ،
قەن ئەمەستۇر ، ناۋاتتۇر .

كوزىچى يار بېشىدىن ،
ھېجىر تاۋاق ئالىمەن .
شۇ تاۋاقتا سۇ ئىچسەم ،
يار ۋەسلىگە قانىمەن .

سېنى قەشقەردە دەپ ئاڭلاپ ،
بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ .
سېنى كەلمەيدۇ دەپ ئاڭلاپ ،
بايا‌ۋان چۆللىدە يىغلاپ .

چاپىنىڭىزنىڭ ياقىسىنى ،
مەنناپ ئۈستام ئويغانمۇ ؟
ئېتىڭىز چىرايلىقكەن ،
ئەپەندى مەخسۇم قويغانمۇ ؟

ئاۋاتى يەي ، ئاۋاتى ،
بەشكىرەمنىڭ ناۋاتى .
يۇرىكىمنى كۆيدۈرگەن ،
لەۋەن يارنىڭ پەريادى .

چالدى سازىنى مۇڭلۇق ،
نەغمىكەش بىلەن باخشى .
ھەممە سورۇن ئىچىدە ،
دولان مەشرىپى ياخشى .

ۋىجدان - ۋىجدان قۇشقاچلار ،
كىرىۋالدى كامارغا .
خۇشتار ئىكەن قەشقەرلىك ،
ھېيتگاھتىكى ساماغا .

ئىشىك ئالدىغا چىقسام ،
پۇرايدۇ بەشكىرەم باغى .
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن ،
كۆيۈك ئوتىنىڭ داغى .

بەشكىرەمدە باغ تولا ،
ئەتراپىدا تاغ تولا .
سەن يارىمنىڭ دەردىدە ،
يۇرىكىمدە داغ تولا .

بىز قەشقەردىن چىققاندا ،
ئالتىنچى ئاي روزىدى .
باشقا ئەلىم كەلگەندە ،
ئاتا - ئانام بولسىدى .

سېنىڭمەنۇ ، سېنىڭمەن ،
سېنىڭ بولماي كىمىنىڭمەن .
ئەزىزانە قەشقەردىن ،
سېتىۋالغان قۇلۇڭمەن .

ئەنجان دوپپام بار دەيسەن ،
كەمچەت بىلەن يازلايسەن .
بىر سۆيۈپ قويۇڭ دېسەم ،
يۈز مىڭ تۈرلۈك نازلايسەن .

سۈزۈك سۈنى لاي قىلغان ،
ئوغۇساقنىڭ توپاسى .
چوكانلارنى ئۈز قىلغان ،
بىزنىڭ باغنىڭ ئوسماسى .

5 . قەشقەر تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن لۇغەت فوندى ئىنتايىن باي ھەمدە يەرلىك پۈرىقىمۇ كۈچلۈك . قەشقەر قوشاقلىرى ئەنە شۇ قەشقەر تىلىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ئىپادىلىگەن تولۇق نامايان قىلغان بولۇپ ، تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بەزى قوشاقلارنىڭ قەشقەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ . تۆۋەندە مىسال قىلىنغان قوشاقلارنىڭ ئىچىدىكى ئاستىغا سىزىلغان سۆز - ئاتالغۇلار ئاساسەن قەشقەر دىيالېكتىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر جۈملىسىدىندۇر .

دۇتارىمنى ساز قىلغان ،
تارا بىلەن بۇلبۇلەك .
مېنى مۇنچە كۆيدۈرگەن ،
يېنىمدىكى دۇمبۇلەك .

تۇخۇم ئالساڭ چېكىپ ئال ،
تاشلىۋەتكىن پاخشىنى .
بەختلىك ياشاي دېسەڭ ،
تاللاپ سۆيگىن ياخشىنى .

چىراغ بارمۇ ياققۇدەك ،
ئۇچقە بارمۇ چاققۇدەك .
بۇ مەللىدە بىر قىز بار ،
ئالداپ ئېلىپ قاچقۇدەك .

ياغ بولمىسا جىنچىراغ ،
ئوت ياققانغا كۆيمەيدۇ .
مەيلى بولمىسا يارىنىڭ ،
يېلىنغانغا سۆيمەيدۇ .

هويلاڭدىكى تېرەكنىڭ ،
تۇۋىدە كاساڭ بولۇر .
ئىككى يار تۇتقان كىشىنىڭ ،
كاللىسى ساساڭ بولۇر .

باغقا كىردىم شوراڭدىن ،
بىر تال ئۇزدۇم غوراڭدىن .
تاكتاكچى يامان ئىكەن ،
ئايرىۋەتتى جورامدىن .

ئىشىك ئالدى جۇسەيلىك ،
سەيلىمەكمۇ سەيلەكلىك .
سەن قارىمىساڭ يارىم ،
يېنىمدا بىرسى پەيلەكلىك .

هامىتەكتىن سورىماي ،
باغقا كىردىم شورىدىن .
يوبدان ئەتكەن خانقىزنىڭ ،
سۆيۈڭالدىم لېۋىدىن .

6 . قەشقەر قوشاقلىرىنىڭ قاپىيە تۈزۈلۈشى كۆپرەك AABA شەكىلدە بولۇپ ، مۇزىكىدارلىقى ناھايىتى كۈچلۈك . مەسىلەن .

يار بولسا تۈزۈك بولسا ،
قولىدا ئۈزۈك بولسا .
لەۋلىرى قىزىل ئالما ،
چىرايى سۈزۈك بولسا .

يارىمنىڭ ئۆيى قاشتا ،
بەلگىسى قارا تاشتا .
ماڭا مەيلىڭ بولمىسا ،
نېمىشقا ئويىنىغان باشتا .

قاشىنىڭ قارىسى سەندە ،
ئاي يۈزۈڭگە مەن بەندە .
چىللىغاندا كەلمىگەن ،
يۈزى قارا شەرمەندە .

ئىشىك ئالدى باراڭ يارىم ،
باراڭلىقتىن مارالڭ يارىم .
كۆيگىنىمنى بىلمەيسىز ،
ئەقلى يوق سارالڭ يارىم .

7 . قەشقەر قوشاقلىرى ئىچىدە مەزمۇن تۈرى جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېماتىكىلىق مەزمۇنىدىكى تۈرلەرنىڭ ھەممىسى بولۇشتىن تاشقىرى ، باشقا رايونلارنىڭ قوشاقلىرىدا ئۇچرىمايدىغان ياكى ئاز ئۇچرايدىغان مەزمۇن تۈرىدىكى قوشاقلارمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . مەسىلەن ، يولچىلىق (سەپەر) قوشاقلىرى ، يۇمۇرلۇق ھەجۋىي قوشاقلار ، كۈلدۈرگە قوشاقلىرى ، سالام خەت قوشاقلىرى (ئىرسالنامىلەر) ، ئۆرپ - ئادەت ۋە ھۈنەر - سەنئەت قوشاقلىرى ، ھەر خىل مەزمۇندىكى سۈژىتلىق تەرمە قوشاقلار (سۆز ئويۇنلىرى)..... قاتارلىقلار .

بۇ خىل مەزمۇندىكى قوشاقلار قەشقەر تۈرمۇشىنىڭ كۆپ قاتلامـلىقى ۋە كۆپ خىللىقىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولۇپ ، ئۇنىڭ تۈرمۇش پۈرىقى ناھايىتى كۈچلۈك ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ قوشاقلارنىڭ بىلىش قىممىتى ، تەربىيەۋى قىممىتى يۇقىرى . مەسىلەن :

ھىجران قوشىقى

قوي قوزىسىدىن ، چىغرىق پوزىسىدىن ،
لەڭمەن كويزىسىدىن ، گاڭچەن سوزىسىدىن .
ئوچاق موزىسىدىن ، سۇ كوزىسىدىن ،
توي ناغرىسىدىن ، دېھقان زاغرىسىدىن .
تۆگە بوتىلىقىدىن ، چارۋا ئوتلىقىدىن ،
سامان ئارىسىدىن ، دۇتار تارىسىدىن .
يۇرت قازىسىدىن ، ئەجداد ۋارىسىدىن ،
چىنار شېخىدىن ، چىراغ يېغىدىن .
باغۋەن بېغىدىن ، غىلاپ تىغىدىن ،
پەرھاد شېرىندىن ، لەيلى مەجنۇندىن .
تاھىر زۆھرەدىن ، ۋامۇق ئۇزرادىن ،
كاككۇك زەينەپتىن ئايرىلغاندەك ئايرىلىپ .
سۇندى قاناتىم قايرىلىپ ،

كۆرۈشەيلى يېرىم دىدار خەت بىلەن .
ئۆلۈپ كەتمەي يېغان ھەمدە دەرد بىلەن ،
ھەسرىتىمنى ئۇشبۇ خەتتىن بىلىۋال ،
ئەسسالام دەپ سالام بەردىم ، ئىلىك ئال .

يالغۇز قالغان دادىنىڭ يىراقتىكى ئوغۇللىرىغا يازغان سالام خېتى

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھېمىت ، ھېكىم بالىلىرىم ،
ئاندىن قالسا ئانىڭىز ، ئىمىنجىخان خانلىرىم .
بىزنى سورىساڭ ھەر ھالدا ياماڭ ئەمەس ھالىمىز ،
ھەر كۈنلۈكى سېغىنىپ ، يولغا قاراپ قالىمىز .
چوڭ ئېرىقتىن سۇ باشلاپ ئوتياش تەردىم ھويلىغا ،
سوزۇپ لەڭمەن ئېتەلمەي ھاجەت بولدۇق چويلىغا .
چامغۇرىنى قېزىپ كۆكلەپ كۆمۈۋالدىم ئورىغا ،
تېزەك تېرىپ قۇرۇتۇپ ، قويۇۋالدىم مورىغا .
نان ياپقىلى ئوچاق يوق ، ئوچاق سالدىم شور بىلەن ،
ئەتراپىنى سۇۋاشقا لاينى ئەتتىم سۇ بىلەن .
بويتاق ئۆتۈش تەس ئىكەن ئۆيدە خوتۇن بولمىسا ،
ئاش - تاماقتا قىينالدىم ، قۇرۇق ئوتۇن بولمىسا .
جۇۋان - چوكان كۆپ ئىكەن ، ئالايمۇ دەپ ئويلىدىم ،
چوڭ بوپقالدى بالىلىرىم ، سەت تۇرار دەپ ئويلىدىم .
تىڭشاپ تۇرسام رادىيودىن كەلدى غەزەل قازاقچە ،
ئۇكاڭلارغا ئەۋەتىڭلار بېشىغا بىر قۇلاقچە .
ئىشتىن كېلىپ ئاخشامدا كۆڭلەك - ئىشتان يامىدىم ،
ئاچ قالساممۇ مىدىرلاپ زادى ئىشتىن قالمىدىم .
يالغان سۆزلەپ دېيىنباۋدا ئاپىرىۋالدىڭ ئاناڭنى ،
نېمە بولسا بولسۇن دەپ ، يالغۇز قويدۇڭ دادىڭنى .
ئاناڭنى دەپ دادىڭنى تاشلىۋەتسەڭ مەيلىمۇ ؟

قېرىغاندا قىينىلىپ نېمە بولسام مەيلىمۇ ؟
كۆك كەپتەرنى ئۇچۇرسام كېلىپ قوندى پەغەزگە ،
ئىچىمدىغۇ گەپ تولا ، ئازراق يازاي قەغەزگە .
تېز ئەۋەتكىن ئاناڭنى ، قالغان ئىشنى بىلىۋال ،
مۇشۇ سالام خېتىمنى خاتىرەڭگە ئېلىۋال .

قاپىيە ئويۇنى

چېرىككە ياراق لازىم ،
ئامبالغا راۋاق لازىم .
ياغچىغا قاداق لازىم ،
ھۇرۇنغا تاياق لازىم .
ئىتلارغا يالاق لازىم ،
تاماققا تاۋاق لازىم .
گۈللەرگە مايماق لازىم ،
ئوقياغا ساداق لازىم .
بىلىمسىزگە ساۋاق لازىم ،
مېھمانغا ياتاق لازىم .
ئاتلارغا پاتاق لازىم ،
قويلارغا شاپاق لازىم .
ئۈزۈمگە ساپاق لازىم ،
تۈزلۇققا قاپاق لازىم .
يامانغا ھاپپاق لازىم ،
تاملارغا سۈۋاق لازىم .
بېشىڭغا تۇماق لازىم ،
ئوغرىغا چوماق لازىم .
دېھقانغا ئورغاق لازىم ،
قازانغا تۇۋاق لازىم .
يانتاقنىغا قوپماق لازىم ،
ئۇرۇقنى چاچماق لازىم .

ئويۇنغا چاقچاق لازىم ،
سەتەڭگە پاخماق لازىم .
دەريا‌غا ئاقماق لازىم ،
جۇڭبچىغا ئويماق لازىم .
نەزىرگە قۇيماق لازىم ،
قىرغىزغا شىرداق لازىم .
قىزچاققا مونچاق لازىم ،
كەپتەرگە قىسماق لازىم .
ئاشپەزگە قىڭراق لازىم ،
توپلەيگە پايپاق لازىم .
چىللاققا باغاق لازىم ،
چاقىرسا بارماق لازىم .
قوشۇنغا بايراق لازىم ،
چاغانغا دۇمباق لازىم .
تۆگىگە قامغاق لازىم ،
بېلىققا قاماق لازىم .
ياخشىغا ئاتاق لازىم ،
بانكىغا ساناق لازىم .
قامچىغا تاسماق لازىم .
دارغا سىرتماق لازىم ،
بالىنى ئوقۇتماق لازىم .
ئەسكىدىن قاچماق لازىم ،
ئارتۇق ئاشنى ساتماق لازىم .
تۆگمەندە ئۇن تارتماق لازىم ،
تۇندە چىراغ ياقماق لازىم .
ھەقىقەتكە باقماق لازىم .

مەسچىتكە ئىمام لازىم ،
مەشرەپكە مۇقام لازىم .
ناۋايغا چوقام لازىم ،
ئېشەككە توقام لازىم .

تۆرگە غوجام لازىم ،
ئامبارغا توغام لازىم .
بېخىلغا زالىم لازىم ،
يۇرتقا ئالىم لازىم .
ئاتقا يۈگەن لازىم ،
سەپەرگە كۆرگەن لازىم .
شەھەرگە بازار لازىم .
ئۆلۈككە مازار لازىم ،
مانتىغا قاسقان لازىم .
مېھمانغا داستىخان لازىم ،
ئوچاققا ئوتۇن لازىم .
ئەركەككە خوتۇن لازىم ،
قويغا قوتان لازىم .
كەپتەرگە پوكان لازىم ،
قارلىغاچقا كوۋۇك لازىم .
ناخشىچىغا زوۋۇك لازىم .
سەيگە سامساق لازىم .
قاتلىمىغا قايماق لازىم .
خۇمدانغا توپا لازىم .
خېنىمغا ئۈپا لازىم ،
پېشايۋانغا سۈپا لازىم .

سەپەر قوشىقى

قەشقەر دېگەن قەدىم شەھەر باغۇ ھەرەمدۇر ،
سۇيى ئەلۋەك ، مېۋە مول بېھىشكېرەمدۇر .
قەشقەر دېگەن ئۆزى پەستە ،
ئوتتۇرىسى رەستە - رەستە .
قەشقەردىمۇ بار مۇشتى يوغانلار ،
شۇڭا ئۆز يۇرتىغا سىغمىدى نى - نى ئوغۇللار .

باي - غوجاملار چىقىدۇ ئىلىغا سەيلە - ھەۋەسته ،
يېتىمچىلار پاناھ ئىزدەپ چىقار بەس - بەسته .
قەشقەردىن چىقساڭ يېڭىشەھەر ،
لويىلىرى دارىنلارغا ئېڭىشەر .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ياندۇما ،
خۇدا ساقلا ! ئاتا - ئانامدىن تاندۇرما .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىزىللىق ،
خۇرجۇن - خالتاڭ مۇرىلىرىڭگە ئېسىقلىق .
ئۆيدىن ئايرىلىپ باستى سېنى خىجىللىق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ شاپتۇللۇق ،
خۇرجۇنۇڭدىكى زاغرانىنى غاجاپ ماڭىسەن ئۇدۇللۇق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ پەيزاۋات ،
پەيزاۋاتتىكى قوغۇنلىرى قەن - ناۋات ،
پۇلى بارلار قوغۇن يەيدۇ ، پۇلى يوقلار پەندىيات .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ داش ،
داشقا بېرىپ «بۇ چۆلدىن قانداق چىقارمىز» دەپ قاتتى باش .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ جاڭزا ،
جاڭزىغا بېرىپ قونار يېرىڭ ئەسكى پاڭزا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ غولتوغراق ،
بۇ يەرگە چىقىپ غەم يېدىڭ يۇرتۇڭدىكىدىنمۇ ئارتۇقراق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئۆردەكلىك ،
يۇرتتىن ئايرىلغان بەكمۇ گۆدەكلىك .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قارا قىلچىڭ ،
سانىماي سەككىز دېمەڭ ئىلىخودىمۇ پۇل چىڭ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ مارالبېشى ،
ھەر كىشى ئۆز جېنى بىلەن
كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى ،

ئىسىت ئانامنىڭ ئېتىپ بەرگەن ئۇگرە ئېشى .
ئالدىرىماڭ ، بۇ تېخى دەردىنىڭ بېشى .
بۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۈمشۇق ،
مۇساپىرلارنىڭ ئالدىنى توسقان ئالتە چېرىك - ئۇششۇق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چارباغ ،
تەرىكنى سۇرتۇشكە ئەسقاتتى بېلىكىدىكى بەلباغ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئۆي قوتان ،
ئەجەبمۇ كۆپ ئىكەن بۇ يەردە ئوتان .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئوقۇ مازىرى ،
بېشىڭدا قاينايدۇ قىيامەتنىڭ بازىرى .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تەڭتوغراق ،
ئىلىغا بېرىپ قىلغان پۇشايماندىن
مەشەدىن قايتقىنىڭ ياخشىراق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كەلپىننىڭ ئاچىلى ،
بۇ يەر بەك چۆل ئىكەن ، دەرھال قاچىلى .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يانقۇدۇق ،
بۇ يەرگە كەچ كېلىپ
ھەممە ئىشىككە بىر قېتىمدىن دوقۇردۇق ،
سەپەردىكى مۇساپىرلارنى بىز خۇداغا تاپشۇردۇق .
بۇ يەردىن ئۆتسەڭ يايدا ،
كېچىسى مېڭىۋال بۇ يولنى ، ئۆزۈڭگە پايدا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چىلان ،
نەلەردە قالدى ئۆيدە توقۇغان پىلان .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ شوتا قۇدۇق ،
ئالدىمىزنى توسقان ئىككى ئوغرىنى تۆتۈۋېلىپ راسا ئۇردۇق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ خاڭگۇڭ ،
خاڭگۇڭلۇق كۆرۈپ دېدى بىزنى : قەشقەرلىك گاڭگۇڭ .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ سايئېرىق ،
ئۇزۇن يولنى پىيادە مېڭىپ تاپالمىرىمىز تامامى يېرىق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئايكۆل ،
ھەر مەھەللىدە بار ئىكەن بىردىن چوڭ كۆل .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئاسوق دەريا ،
ئون ئالتە پۇلنى بەرسەڭ ،
كېمە بىلەن ئۆتكۈزۈپ قويىدىغانلار تەييا (ر) .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئاقسۇ ،
پۇلۇڭ بولمىسا تېپىلمايدىكەن بىر چىنە قاينات سۇ .
بۇرۇن چىققانلار كېيىن چىققانلارنى باقسۇن .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يېتىسەن جامغا ،
جامغا بېرىپ زار بولدۇق بىر چىشلەپ نانغا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قارا يۇلغۇن ،
خېيىم - خەتەر ئالدىڭدا تېخى نۇرغۇن .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۈڭگان مازا ،
ساڭىمۇ كەپتىغۇ مۇشۇ چۆلدە قازا .
ئۆلۈكۈڭ چۆلدە قاپتۇ ، كىم تۇنقاندۇ ھازا ،
بىزگىمۇ كېلىپ قالارمۇ مۇشۇ چۆلدە قازا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چۈشۈرگە ،
خوتۇن ، بالىچاقىلىرىم كىرىپ قاپتۇ چۈشۈمگە .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تالا شۇ ،
قانداق قىلىسەن بېشىڭغا كەلگەن بالا شۇ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يېڭىئاۋات ،
ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەنگە سۈيى ئىكەن قەن - ناۋات .
بۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىزىلبۇلاق ،
يول ئازابىدا ئانا سۈتى بولدى بۇرنىمىزدىن بۇلاق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قوغان ،
قوغانىڭ لويىسى سەكسەن پۇلنى بەر دەپ

ئالدىمىزنى تورىغان .

بۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىينىلىق ،
يېتىمچى بالىلار قولىغا ئالدى بىردىن تىينىلىق (ھاسا) .

بۇ يەردىن ئۆتسەڭ تامغۇ تاش ،
مۇز داۋاننى كۆرۈپ قاتتى باش .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ مۇزات دەپ داۋان بار ،
ئۆتەلمەدۇق - ئۆتەلمەدۇق دەپ كۆڭلىمىزدە گۇمان بار .
قەدەم قويدۇق مۇزاتقا تاڭدا ،
سىيرىلىپ ئۆلگەن ئات - ئۇلاغ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ھاڭدا .

داۋاندىن چۈشسەك شىپالىق ،
كۆتۈرۈلدى كۆڭلىدىكى دىشۋارلىق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئايغىر ئالدى ،
ئات - ئېشەك ھاڭدا قالدى ،
خۇرجۇن - قاچاڭنى ئوغرى ئالدى .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ توغرا سۇ ،
كىمنىڭ چاپىنى كونا بولسا ئوغرى شۇ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ پالاس قارىغاي ،
يالغۇز يولۇچى بارمىكەن دەپ ئوغرى مارىغاي .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن شوتىغا ،
ئىتتىك ماڭمىساڭ شوتىنىڭ لويىسىدىن يەيسەن تاياق يوتىغا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تىكەس ،
ھەممە يېرىدە ئېگىز ئۆسكەن ئوت - خەس .
تىكەس دېگەن بىر تۈز ،
يۈرتۇڭ يىراقتا قالدى ئۇمىدىڭنى ئۈز .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئىلى دەريا ،

تۆت تەڭگە بەرسەڭ ئۆتكۈزىدىغان سالچىلار تەييا (ر) .
دەريادىن ئۆتسەڭ پايتىما زەڭگە ،
بىر چىلىمىغا ئۈلىشىپتۇ بەش - ئالتە بەڭگە .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كۈرە ،
ئىلىغا كەلدۇق دەپ بەزىسى يىغلاپ ، بەزىلىرى كۈلە (ر) .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئۆرۈكلۈك ،
نېنى تۇغەپ خۇرجۇن ئاغزى بۇرۇكلۈك .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن كانغا ،
خۇرجۇن - خالتاڭ يېڭى بولسا تېگىشىپ يەيسەن نانغا .
بولمىسا ئەزرائىل تىكىلىدىكەن شېرىن جانغا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چىغلاڭ ،
چىغ تۇۋىدە ئولتۇرۇپ مۇڭلىنىپ يىغلاڭ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تاشلەپكە ،
قورساق ئاچ بولسىمۇ ، جان ھايان قالدى
بازارغا بېرىپ نان تېپىپ كە (ل) .
ياكى گېلىمىزغا نان بېرىپ ئىشقا سالىدىغان ئادەم بولسا
باشلاپ كە (ل) .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ خەنزۇ بازىرى ،
كۆرۈۋال يېتىمچى بالىلار ،
مۇشۇ ئىلىخونىڭ ئاۋات بازىرى ،
تېنەپ يۇرگەن مۇساپىرلىغا
ھەممىسىنىڭ چۈشىدىكەن نەزىرى .
ئىلگىرى - كېيىن چىققانلىرىمىز بۇ بازارغا يىغىلدۇق ،
بېشىمىزدىن ئۆتكەننى دېيىشىپ گاھى كۈلدۇق ، گاھى
يىغلىدۇق .
شۇ ئەسنادا بىر تارانچى كېلىپ :
«ھەي ئالتە شەلىك بۇياققا ئۆت ،
نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت .
چىقىپ ئىشلىسەڭ بولمامدۇ خاڭدا ،

ئۇمىدىڭ بارمۇ - يوقمۇ جاندا ؟
يېتىۋېرەمسەن ئىشلىمەي جاقاڭدا . »
دېدى - يۇ كەتتى ،
بۇ گېپى جېنىمىزدىن ئۆتتى .
خۇرجۇننى ئالدۇق ،
ئۆشنىمىزگە سالدۇق ،
چىقتۇق خاڭغا ،
خاڭدىكىلەرمۇ زار ئىكەن بىر بۇردا نانغا .
مىڭ رەھمەت ، ھەشقاللا
«چىقماڭ بالام ئىلىغا» دەپ توسقان ئاتام بىلەن ئانامغا ،
خاڭدا ئىشلەيمىز دەپ چۈشۈپتۇق ، بىر چوڭقۇر ھاڭغا .
ساق چىقساق يۇرتقا كېتىۋالارمىز
قازا قىلساق سالام دەڭلا ، يۇرتتا قالغان بالا چاقامغا .

8 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلانغان قوشاقلارمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇنداق تارىخىي قوشاقلار تارىخنىڭ ھەمراھى ۋە ئەينىكى سۈپىتىدە رېئال تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئىگىلەشكە ياردەم بېرىدۇ . مەسىلەن :

ما تىتەي ھەققىدىكى قوشاقلار

ما تىتەي تۇلۇم چاشقان ،
ئالۋاننى تولا چاچقان .
يوقسۇلنى تولا ئېزىپ ،
سوخۇدا ئۆلۈپ يانقان .

سوخۇ يولى قومۇشلۇق ،
ئورغاق سېلىپ ئورغان يوق .

ئىككى - ئۈچ يىل شە سوراپ ،
ما تىتەيدەك بولغان يوق .

سوخۇ يولى يامان يول ،
شورى بار ، توپاسى يوق .
ما تىتەينىڭ پۇقراغا ،
زۇلمى بار ، ۋاپاسى يوق .

ما تىتەينىڭ پوچتىسىنىڭ ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن .
ما تىتەينىڭ ۋاقتىدا ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن .

ما تىتەي ئاتمىش ياشتا ،
كۆۋرۈك سالدى توققۇز تاشقا .
ما تىتەينىڭ ئالۋىنى ،
بالا بولدى جىمى باشقا .

ئاتلارنى توقۇپ قويدۇم ،
باغلىغلى تانام يوق .
ما تىتەينىڭ دەستىدە ،
كەمبەغەلگە ئارام يوق .

ما تىتەي چېرىك ئالسا ،
پۇلغا زورلىغان بايلار .
ئىلىغا قېچىپ بېرىپ ،
كۆمۈر كولىغان باللا .

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز ،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز .

قارا لاینی موم قىلىپ ،
خەقنى ئالداپ ساتقان تاز .

ما تىتەپىنىڭ بايلىقى ،
خەزىنىدە تولۇپ تاشقان .
ئۆزىنى يوغان چاغلاپ ،
دارغا ئېسىلىپ يانقان .

كەتمەكچى بولۇپ قالدۇق ،
كۆۋرۈك بىلەن يول ئالدۇق .
ما تىتەپىنىڭ ئەسكىرىنى ،
سېپىل تۈۋىگە قاق سالدۇق .

مەرسىيە قوشىقى

تاغۇ تاشلار تەۋرىنىپ ،
قاتتىق چاقماق چاقنامۇ ؟
تۇمەن سۇيى قان بولۇپ ،
بۇگۈن تەتۈر ئاققانمۇ ؟

قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى ،
چاڭ - تۇمانلار باسقانمۇ ؟
قەشقەرنىڭ جاھانىنى ،
قايغۇ - ماتەم باسقانمۇ ؟

ئاي تۈتۈلماس دەپتىمىز ،
كۈن تۈتۈلماس دەپتىمىز .
دامۇللامغا دۆيۈزلەر ،
قەست قىلالماس دەپتىمىز .

بۇلبۇل ئىدىك بۇ باغدا ،
سايرار ئىدىك ھەر چاغدا .
دۇشمەن سەندىن ئايرىدى ،
قالدۇق بىز ئەلەم - داغدا .

ئېتىك بەكمۇ چىرايلىق ،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ .
خەلقىمىزگە يول باشلاپ ،
ئۆمرۈك ئۆتكەن ئەمەسمۇ .

ئۆلتۈرگۈزدى دۇشمەنلەر ،
كۆرەلمىگەن رەقىبلەر .
ساڭا تۆكۈپ كۆز يېشى ،
يىغلاپ قالدۇق دەردمەنلەر .

جايىك بولسۇن جەننەتتە ،
ھۆرلەر بولسۇن خىزمەتتە .
ئۇنتۇمايمىز دامواللام ،
سىلىنى ئەبەدىلئەبەدكە .

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ھازىرقى شەكىلدە مەۋجۇت بولغان ۋەزىن ۋە قاپىيە ئالاھىدىلىكلىرى مۇندىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى يارىتىلغان قەدىمكى خەلق قوشاقلىرىدا ئۇچرايدۇ . ئۇيغۇر شېئىرىي شەكىلنىڭ مۇنداق ئورتاق ئالامەتلىرىنى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن تېخمۇ ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز . ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە تۆت بوغۇملۇق ۋەزىندىن تارتىپ 16 بوغۇملۇق ۋەزىنگىچە بولغانلىرىنى ،

شۇنداقلا ھەر خىل قاپىيە شەكىللىرىنى ئۆچرىتىشقا بولىدۇ :

ئۆرنەكلەر

قەشقەرنىڭ بازارىدىن ،
قىزىل ئالما ئەپ بېرەي .
ئىچىمدىكى دەردىمنى ،
سەن يارىمغا دەپ بېرەي .

بىر ياغلىق ئانار ئالدىم ،
ھېيتگاھتىكى مەمەتتىن .
بۇ كۆيەك مىراس قالغان ،
كاككۇك بىلەن زەينەپتىن .
(سېنىڭ بىلەن مەندەكتىن)

جاھانغا پاتمىغان سەركە ،
قازانغا قانداق پانقانسەن .
قازانغا پاتساڭ پانقانسەن ،
تۆۋاقنى قانداق ياپقانسەن .

ئانا دېسەم
ئاقتى يېشىم ،
دادا دېسەم
قايدى بېشىم .

بايلار يامان ،
خۇددى چايان .
ئوڭدا يېتىپ
تاپتى ھايان .

يارىم كېلمپتۇ ،
ماڭا ئىراده .
سالغان ئوتلىرى
ئاندىن زىياده .

ئۆرگۈلەي پەلەك ،
چۆرگۈلەي پەلەك .
گەپ قىلما ئاداش ،
خىيالىم بۆلەك .

جادۇ ئۇنىڭ كۆزى ،
مۇساپىردۇر ئۆزى .
تولۇن ئايدەك يۈزى ،
ياردى يۈرەكىمنى .

مەن ئېتىمنى چاپمايمەن ،
ئۆستەڭ بويى لۆم - لۆمگە .
ئەجەب ئىچىم ئاغرىيدۇ ،
ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرۈمگە .

رەڭگىمىز چىغدىن سىرىق ،
ئۆتتى كۈنلەر غەم بىلەن .
ئوق تېگىپ يانقان كېيىكتەك ،
تولىدى كۆزلەر نەم بىلەن .

سۇ كېلىدۇ تاش ئۈستىده ،
ئۆركەشلەيدۇ قاش ئۈستىده .
سەن يارىمنى ئويلا - ئويلا ،
يىغلىۋەتتىم ئاش ئۈستىده .

قىزىلگۈلدەك ساينىڭ بۇلاقى ،
زەپ دىشۋاركەن يولىڭ يىراقى .

يارىڭ ئىشقىدا مەستانە بولدۇم ،
خەقتىن يوشۇرسام ئاشكارا بولدۇم .
ئاشكارا قىلغان سېنىڭ ئىشىڭدۇر ،
مەستانە قىلغان سېنىڭ سۆزۈڭدۇر .

مېڭىپ - مېڭىپ يېتەلمىدىم تارىمغا ،
قانداق چىداي قىزىلگۈلدەك يارىمغا .
كېچىلەردە ئۇيقۇ كەلمەس كۆزۈمگە ،
قىزىلگۈلۈم سىز يەتكەندە يادىمغا .

كەتكەن ئىكەن ئاتام مېنى ساڭا تاشلاپ ،
جېنىم ئانا كەتتىڭ مېنى كىمگە تاشلاپ ؟
بۇ دۇنيادا ئۆتەرمەنمۇ غېرىب بولۇپ ،
يېتىملىكتە كۆڭلۈم كۈلمەي ، يىغلاپ - قاقشاپ .

ئارپا - بۇغداي ساماننى سەلكىن ئايرىيدۇ ،
ئۇرۇق - تۇغقان ، قېرىنداشتىن ئۆلۈم ئايرىيدۇ .

يامان يولۇاس يولدا يېتىپ شىرغا يول بەرمەس ،
ئاتاسىدىن قارغىش ئالغان ئىلگىرى كەلمەس .

ھىجران دەستىدە يىغلاپ ئاقتى كۆزۈم قاراقى ،
كەتمەس دەردلىك بېشىمدىن شەمسى جانان پىراقى .
ئارامى جان بولارمۇ ئاشىققا يول يىراقى ،
قەمەر شاھتۇر نادامەت ، ناله - ئەپغان ئىچىدە .

بۇلبۇلى بىچارىسەن ، گۈل ئىشقىدا پەريادى قىل ،
ئاشىقى سەرگەشتە بولساڭ ئۇيقۇنى بىدارى قىل ،
تىنمايىن شامۇ سەھەرلەر يىغلاپ تۇرۇپ پەريادى قىل ،
يار ئۈچۈن سالدىم ئىمارەت ئىشقى يول ئابادى قىل ،
جانىم موللام بىر زامان شۇ يارىنى ئازادە قىل .

باھار بولدى گۈل ئېچىلدى ، مېنىڭ گۈلۈم ئېچىلماسمۇ ؟
خۇش پۇراقلار خوپ چېچىلدى ، ماڭا قەتىرە چېچىلماسمۇ ؟

سېرىق سەبدە تولۇن ئايدەك يۈزۈڭگە نۇر ياراشمىتۇ ،
سېنىڭ ئوتى - پىراقىڭدا يۈرەككە ئوت تۇتاشمىتۇ .
شۇ ئوتلارنى ئۆزەڭ سالدىڭ ، خەۋەردار بولمىدىڭ يارىم ،
شۇ ئوتلاردا كۆيۈپ ئۆلسەم شېھىت بولسۇن مېنىڭ جانىم .

ئۆگزەڭدە كەپتەر ،
تاماكا سەپ بەر .
تاماكاڭنى چەكمەيمەن ،
جورامنى تەپ بەر .

قارا ساچىم يەلپۈنۈپ ،
قاشىمغا چۈشتى .
تۇمەن سەۋدا ، بالالار ،
باشىمغا چۈشتى .

زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل ،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس .
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس .

ئاھ ئۇرارمەن ، ئاھ ئۇرارمەن ، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى ،
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ ، بېلىقلىرىم يۈتقاي سېنى .

ئەجەبمۇ كەلمىدىڭ ياريم ،
يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم .
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ ،
يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم .

سۇغا سالسام ، سۇ كۆتۈرمەس مىسقال تۆمۈرنى ،
ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى .

تاغۇ - تاغلاردىن ئېگىز ئاغىي بۇلاقنىڭ تاغلىرى ،
ئۇستىگە قارلار يېغىپتۇ ، ئاستىدا گۈلباغلىرى .

راۋاب چالىمەن ئۆزۈم ،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم .
ئۆز يۈرتتا مۇساپىرمەن ،
ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم .

ئاتىم بولسا ھىللادىن ،
جابدۇقلىرى تىللادىن .
خۇدايىمدىن تىلەيمەن ،
مەڭگۈ قىزىل قىزلاردىن .

× × ×

مىنىۋېلىپ ئالتە ئايلىق مۇشۇكنى ،
ئوۋغا چىقتىم كىيىۋېلىپ كۆشۈكنى .
ئۇنىمگەن چىغ تۇۋدىن ،
تۆرەلمىگەن توشقان چىقتى .

كەسمىگەن چوماق بىلەن ئۇرۇۋېدىم ،
كولىمىغان ئورىغا چۈشتى .
كۆتۈرۈپ ئېلىپ سويۇۋېدىم ،
ئالتە پاتمان يېغى چىقتى ،
يەتتە پاتمان چاۋىسى ،
ئالتە ئاي ياز يەپ كېتەلمەي ،
ھېلىمۇ بار تەڭ ياتىسى .
قولۇم - قوشنىلار بىلەن يەپ ،
يەنە قالدى بىر پارىسى .
مەن تارت ،
سەن تارت ،
ئاغا - ئىنى ئۇچەيلەن ،
تەڭ تارت .

ئېرىقتىكى سۇلارغا ،
مىراب دېگەن باش ئىكەن .
ئادالەتنى بىلمەيدۇ ،
كۆڭلى قارا تاش ئىكەن .

قارا چاچنى تالقىتاي ،
سايە بولسۇن يولۇڭغا .
جېنىمنى قېتىپ بېرەي ،
كەتمەي تۇنقان قولۇڭغا .
كېلەرىڭنى مەن بىلسەم ،
چىقار ئىدىم يولۇڭغا .

چىراغنى چىراغ دەڭلار ،
كۆيگەننى پىراق دەڭلار .
ۋاپا قىلمىغان يارنى ،
كۆڭۈلدىن يىراق دەڭلار .

ياريم كەتتى يىراققا ،
قارىسام كۆزۈم يەتمەس .
مېنى قويدى پىراققا ،
قىچقارسام ئۇنۇم يەتمەس .

قىزىل ئالما قىزارغاندەك ،
قىزىل يۈزلۈكۈم ياريم .
ناۋات بىلەن سۇغارغاندەك ،
شېرىن سۆزلۈكۈم ياريم .

غېرىبتۇر مېنىڭ باشىم ،
كۆزۈمدىن ئاقار ياشىم .
يوقتۇر مېنىڭ يولداشىم ،
يېقىن قوۋم - قېرىنداشىم .

ئاتىسىدىن يېتىم قالغان ،
ئانىسىدىن يېتىم قالغان .
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان .
ھېممىدە ئاتلىق ئامان بارمۇ ؟

قارا دەيدۇ ، قارا دەيدۇ ، قارا مەندە يوق ،
قارىمۇقنىڭ قاسرىقىدەك گۈناھ مەندە يوق .

بۈنىڭدىن باشقا ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئارىسىدا قاپىيەلىك سۆزلەردىن قۇرۇلغان نەسرىي قوشاقلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز ، بۇ خىل قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى نەسرىي شېئىرلارنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىسىدۇر . مىسال ئۈچۈن سالام خەت شەكىلدە يېزىلغان تۆۋەن-

ەبكى نەسرىي قوشاقنى كۆرەيلى :

ئەنى جانابىي ئىززەتلىك ، ئەل ئىچىدە ھۆرمەتلىك ، مېھىر - شەپقەتلىك ، قەدىر - قىممەتلىك ، ئاپتاپ تەلەتلىك ، مۇشتەرى سائا- دەتلىك ، ئاشنا قىيامەتلىك ، ئەدلى - ئادالەتلىك ، سەرۋى قامەتلىك ، كۆرۈشكىلى ئارزۇ بولغان ، مۇڭداشقىلى مۇڭلۇق بولغان ، قىزىلگۈل- دىن بۇي ئالغان ، كاككۇكتىن خۇي ئالغان ، كۆڭلۈمنىڭ پىكرى ، دىلىمنىڭ زىكرى ، چىشلىرى ئۇنچە ، لەۋلىرى غۇنچە ، قاشلىرى قىياق ، كۆزلىرى بۇلاق ، ئارامى باغىمنىڭ گۈلى ، چىمەنلەرنىڭ بۇلبۇلى ، دەردىمنىڭ داۋاسى ، رەنجىمنىڭ شىپاسى ، گۈزەللەرنىڭ رەناسى ، ئاقىللارنىڭ داناسى ، كۆڭۈل رىشتى باغلانغان ، ھىجران ئوتىدا داغلانغان ، كۆرۈشكە ئىشتىياق بولغان ، ئارىلىقىمىز يىراق بولغان ، كېچە - كۈندۈز تەلەپكار ، ئۇشبۇ دەردكە سەۋەبكار ، ئاشىقىم ۋاپادارغا ، مەشۇق بىۋاپادىن سالام .

VII داستان (ئېپوس)

§1 . داستان ئۇقۇمى ۋە تەرىپى

ئۇيغۇر تىلىدىكى «داستان» كەلىمىسى ئەسلىدە ئىران مۇزىكا سەنئىتىدە قوللىنىلغان مەخسۇس نام بولۇپ ، «مۇزىكىنىڭ پەدە ئورنى» ، تېمپېراتسىيە (تاۋۇشتىن كۇي تۇزۇش ئۇسۇلى ، لاد تىزمىلىرىنى كومپوزىتسىيەلەش تېپى) ، مېلودىيە (كۇي ، ئاھاڭ ، نەغمە ، مۇقام ، ناۋا) قاتارلىق مەنىگە ئىگە ئىدى . شۇڭا ، ئىران مۇزىكا مەدەنىيىتى ئىچىدىكى يۇرۇشلەشكەن مۇزىكا سېكىللىرى ، يەنى مۇقامنىڭ ئومۇمىي نامى «دەستىگاھ» دەپ ئاتالغان . مۇقام مەنىسىگە تەڭ بولغان بۇ ئاتالغۇ يۇقىرىقى مەنىدە تۇپ سۆز «داستان»نى ئېتنىك مەنبە قىلغان . مۇشۇ مەنە قاتلىمى بويىچە «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ ئىچىدىكى ھەربىر مۇقام «چوڭ نەغمە» (مۇقام بېشى) ، «داستان» ۋە «مەشرەپ» دەپ ئاتالغان ئۈچ چوڭ مۇزىكا بۆلىكىدىن تەركىب تاپقان .

كېيىن ئومۇمەن مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە پارس خەلق ئاغزاكى ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان بىر خىل ئەدەبىي ژانىرنىڭ خاس نامىغا ئايلاندى .

ئىران تىلىدىكى «داستان» ئىبارىسىنىڭ لۇغەت مەنىسى «ھېكايە ، ۋەقە ، رىۋايەت ، سەرگۈزەشت ، بايان ، قىسسە ، شان - شۆھرەت ، شەجەرە ، ماختاش ، تەرىپلەش» دېمەكتۇر .

ئەمما ، ئەدەبىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە بۇ نام خەلق ئاغزاكى ئەدەبىياتى (كېيىنرەك يازما ئەدەبىيات)دىكى يىرىك ھەجىملىك ، مۇرەككەپ

سۇژىتلىق قەھرىمانلىق شەجەرىسى كۆلىمىدىكى ئېپىك شېئىرلارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئاتالغۇ قەدىمكى گىرېك تىلىدا «ئېپوس» ، «ئېپو-فىيە» دەپ ئاتالغان . رۇس تىلىدا «پوئېما» دېيىلىپ ، ئاساسەن يازما ئەدەبىياتتىكى يىرىك سۇژىتلىق لىرو - ئېپىك شېئىرلارغا قارىتىلغان .

«پوئېما» ئاتالغۇسى بىلەن بىللە يەنە شېئىرىيەتتە «باللادا» ۋە «سىكىل» قاتارلىق مۇشۇ تىپقا تەئەللۇق نامىلارمۇ ژانىر سۈپىتىدە قوللىنىلغان .

ھازىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «ئېپوس» ، «داستان» ، «پوئېما» دېگەن بۇ ئۈچ ئاتالغۇ پاراللېل ھالدا قوللىنىلغان بولۇپ ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا «ئېپوس» ياكى «داستان» ئاتالغۇسى ، يازما ئەدەبىياتتا بولسا «داستان» ياكى «پوئېما» ئاتالغۇسى ئىشلىتىلىدۇ . يېقىنقى يىللاردا بولسا يازما داستانلارنىڭ ھەجمىگە ئاساسلىنىپ «شېئىرىي رومان» ، «شېئىرىي تىرىلوگىيە» ، «شېئىرى قىسسە» قاتارلىق ژانىر نامىلىرىمۇ پەيدا بولدى . لېكىن ، شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، ھەرقانداق بىر ئەدەبىي ژانىرنىڭ نامى ھەجمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئەمەس ، بەلكى مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىچىلىككە ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ . شۇڭا ، يۇقىرىقى ژانىر نامىلىرىنى ئىلمىي جەھەتتىن قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ .

ئادەتتە ، خەلق ئاغزاكى ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن داستانلار بىلەن يازما ئەدەبىياتتىكى داستانلار ئۇقۇم مەنىسى ۋە ژانىرلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ ، مەزمۇن ماھىيىتى ، سۇژىت لىنىيەسى ، ئاساسلىنىدىغان ئوبيېكتى ۋە تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ . خەلق داستانلىرى كۆپرەك ئەنئەنىۋى سۇژىت لىنىيەسى ئاساسىدا بىرەر تارىخىي رىۋايەتلىك شەخسلەرنىڭ ئىش ئىزىنى فانتازىيەلىك شەكىللەر بىلەن شېئىرىي ئوبرازلاشتۇرغان يۇكسەك دەرىجىدىكى تىپىكلەشكەن بىرخىل مۇرەككەپ مۇزىكىلىق ئەسەر بولۇپ ، ئۇنىڭ داستان بولۇشى ئۈچۈن ئەدەبىي تېكىست ، مۇزىكا ۋە كۆپ خىل ماھارەتلىك كۆيلىگۈچى (ۋائىز - مەدداھ ، داستانچى ، ئۆلەنچى ، جىرچى - ئىرچى)دىن ئىبا-

رەت ئۇچ شەرت هازىرلىنىشى كېرەك .

بۇنىڭدىن خەلق داستانلىرىنىڭ ئەسلىدە مۇزىكىلىق خاراكتېرگە ئىگە ژانىر ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ . لېكىن ، كېيىنكى دەۋر-لەردە بەزى خەلق داستانلىرىنىڭ مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكى تەدرىجىي ئاجىزلاشقان .

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «داستان» ، «ئېپوس» بىلەن بىرلىكتە يەنە «قىسسە» (شانۇشەۋكەت ، تەرىپلەش) ئاتالغۇسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ . «داستان» ۋە «قىسسە» ئاتالغۇلىرى پارس ئەدەبىياتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى ئاستىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر-نىڭ تىل - ئەدەبىياتىغا 9 — 10- ئەسىرلەردە سىڭىپ كىرگەنلىكى مەلۇم . چۈنكى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نام-لىق ئەسىرىدە بۇ نامىلار ئۇچرىمايدۇ .

«قىسسە» بىلەن «داستان» شەكىل جەھەتتىن مەلۇم پەرقكە ئىگە . «قىسسە» دېگىنىمىز ، مەنە جەھەتتىن پۈتۈنلەي داستانلارنىڭ ھېكايىلەشتۈرۈلگەن بايان شەكلى بولۇپ ، ئۇلار مەزمۇن ماھىيىتى جەھەتتىن پاراللېل مەنىگە ئىگە .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «قىسسە»نىڭ ئىستېمال مەنىسى كۆپرەك ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدىكى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى ۋە دىنىي توقۇنۇش سۈژېتلىرىدىن تۈزۈلگەن جەڭنامە داستانلىرى ، جۈم-لىدىن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ھېكا-يىلەشتۈرۈلگەن (بايانلاشتۇرۇلغان) كۆرۈنۈشى بولۇپ ، ئۇيغۇر ۋا-ئىزلىق ئەدەبىياتى كۆپرەك «قىسسە» شەكلىنى ئاساسىي ئوبېيېكت قىلغان . ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ۋە تەرجىمانلىرى ئەينى زامانلاردا شەرق-نىڭ كىلاسسىك داستانلىرىنى ئىجادىي ھالدا «قىسسە»گە ئايلاندۇر-غان . مەسىلەن ، 18- ، 19- ئەسىرلەردە ئوبۇلقاسىم پىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى ، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە»سى ، ھىندى ئەدە-بىياتىدىكى مەشھۇر داستان «كەللە ۋە دىمنە» قاتارلىق يىرىك داستانلار «قىسسە»گە ئايلاندۇرۇلغان . 10- ئەسىردىن ئىلگىرى «داستان» كەلىمىسى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا

نېمە دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما مەنبە يوق . ئەمما ، تەكشۈ-رۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى ، ھازىرقى چۇۋاش ۋە ياقۇتلارنىڭ تىلىدا «ئولونگە» دەيدىغان قەدىمكى تۈركىي تىلغا مەنسۇپ بىر ئاتالغۇ بولۇپ ، بۇ سۆز «داستان» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى-گە تەڭ . شۇڭا ، چۇۋاش ۋە ياقۇتلار ئۆزلىرىنىڭ داستانلىرىنى «ئو-لونگە» دەپ ئاتايدۇ .

بۇ نام قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ، جۈملىدىن ھازىرقى قازاق ، قىرغىز ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا «ئۆلەن»گە ئۆزگەرگەن .

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يەنە «ساۋ» (sav) ، «قوشۇق» ، «يىر - جىر» قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى «ئۆتمۈشتىن قالغان ھېكايىلەر» ، «مۇزىكىلىق شېئىر - قوشاقلار» دەپ ئىزاھلايدۇ . ھازىرمۇ بۇ ئاتالغۇلار ئەينەن ياكى قىسمەن تارايغان مەنىدە ئىستېمال قىلىنماقتا . قەدىمكى تۈركىي تىلدا يەنە «ئېرتەگ» دېگەن ئاتالغۇ بولۇپ ، داستان تۈركۈمىدىكى ھېكايە - قىسسىلەر شۇ نام بىلەن ئاتالغانلىقى مەلۇم . (بۇ نام ھازىر قازاق ، قىرغىز تىللىرىدا ئىشلە-تىلىدۇ) . يەنە قىرغىز تىلىدا ساقلانغان «جومۇق» ، «جومۇقچى» سۆزلىرىمۇ «داستان» ۋە «داستانچى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . دېمەك ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن تۈركىي تىلدا «داستان» ئاتالغۇسىغا ماس كېلىدىغان يۇقىرىقىدەك ھەر خىل ناملار بولسىمۇ ، لېكىن تۈراقلاش-مىغان .

§ 2 . داستانلارنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى

خەلق داستانلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (فولكلور) گۈل تاجى ۋە ئۆلمەس پىرامىداسى بولۇپ ، تېماتىكىلىق مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن ئۆزگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە .

1 . داستانلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى خەلقنىڭ مەنىۋى قىياپىتى ، ئىجتىمائىي ، سىياسىي كۆرەشلىرى ، ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ، ئەخ-لاقى ، ئېستېتىك قاراشلىرى ، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت ، ئازادلىق ۋە

باراۋەرلىك ، قەھرىمانلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە گۈمانسىزملىق ، مۇھەببەت ۋە نەپرەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان . خەلقىمىزنىڭ بۇ ھەقتىكى رىئال قاراشلىرى ۋە غايىۋى ئىنتىلىشلىرى داستانلارنىڭ تېماتىكىلىق مەزمۇنى ، ئوبرازلار سىستېمىسى ، سۈژىتى ۋە كومپوزىتسىيەلىك ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ .

2 . خەلق داستانلىرى خەلقنىڭ قەھرىمانلىق غايىسى ھەققىدىكى يىرىك ئېپىك ئەسەر بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى تارىخىي ۋەقەلىك خەلق فانتازىيەسى ئاساسىدىكى ئومۇملاشقان ۋە تىپىكلەشكەن بەدىئىي ئوبرازلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ . ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى ـ ئېپىك ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت . ئېپىك ئومۇملاشتۇرۇلىدىغان ۋەقە ـ ھادىسىلەر مەزمۇن تەرەپتىن قەھرىمانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ، ئۇلار بەلگىلىك تارىخىي شەخسكە ، يەنى خەلقنىڭ غايىسىدىكى باھادىرلار ئەتراپىغا بىرلەشتۇرۇلىدۇ . پەۋقۇلئاددە كۇچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولغان بۇنداق ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئوبرازىغا پۈتۈن بىر دەۋرنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرى ، ئىمكانىيەت ۋە ئىنتىلىشلىرى مۇجەسسەملەشكەن .

3 . فانتازىيە ـ داستانلارنىڭ بەدىئىي فۇنكسىيەسىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل . مەيلى قايسى تۈردىكى داستان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭدا ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادلىرى ۋە لوگىكىلىق تەپەككۇرلىرى ئاساسىدىكى فانتازىيە سىڭگەن بولىدۇ . بۇنداق فانتازىيە خەلق داستانلىرىنى يۈكسەك غايىۋىلىككە ئىگە قىلىپ ، بەدىئىي ئېستېتىك ئۇنۇم يارىتىدۇ .

فانتازىيەنىڭ لۇغەت مەنىسى ـ ئىنسانىنىڭ بىرەر نەرسىنى ئويلاپ چىقىرىش ، تەسەۋۋۇر قىلىش قابىلىيىتى ، ئىجادىي تەسەۋۋۇر ، پەرەز ، ئەمەلگە ئېشىش قىيىن بولغان ياكى مۇمكىن بولمىغان خىيالىي ئارزۇ . فانتاستىكا ـ خىيالدا ، تەسەۋۋۇردا تۇغۇلغان ئاجايىپ غەيرىي تەبىئىي ھادىسە ، ئوبراز قاتارلىقلار ھەمدە شۇنداق خىيالىي ھادىسە ۋە ئوبرازلار تەسۋىرى .

4 . داستانلار ئىنسانلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىدىكى مىفولوگىيە دەۋرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ گېنى ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە تۇتىشىدۇ .

مەلۇمكى ، ئىنسانىيەتنىڭ سەنئەت تارىخى بىرقانچە دەۋرلەرگە بۆلۈنىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ : تېخى لوگىكىلىق تەپەككۇر چەمبىرىگە كىرىمىگەن ئوبيېكتلاشتۇرۇش دەۋرى . بۇ دەۋر ئىنسانلارنىڭ بالىلىق (گۆدەكلىك) باسقۇچى بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بىلىش ۋە چۈشىنىش ئىقتىدارى ئىنتايىن تۆۋەن بولغاچقا ، ئۇ ئەترافىنى ئوراپ تۇرغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى كونكرېت ھالدا ئاڭسىز بەدىئىيلەشتۇرۇش بىلەن چەكلەنگەن . بۇ دەۋر ئادەملىرىنىڭ ئاددىي ھالدىكى ئۆزلۈك (شەخس) فانتازىيەسى بولسىمۇ ، لېكىن سىستېمىلىق ھالدىكى ماددىغا چوقۇنۇش ھەرىكىتى ۋە تەبىئەت سىرلىرىنى ئوبرازلاشتۇرىدىغان ئاساسلىق پەرھىزلىرى تېخى بارلىققا كەلمىگەن . ئەركىن پىكىر بىلەن سۈغىرىلغان بۇ گۆدەكلىك دەۋر ئەدەبىياتى كوللېكتىپ ئاڭ ۋە كوللېكتىپ ئىرادە بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قوغداشنى نىشانلىغان مەنتىقسىز تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ كونكرېتلاشقان بەدىئىي خاتىرىسىدۇر . سەنئەت تارىخىدا بۇ باسقۇچ «يەككە ئەپسانىلەر دەۋرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ : مىفولوگىيە دەۋرى

«مىف» گىرېكچە سۆز بولۇپ ، ئىلاھلار ۋە پالۋانلار ھەققىدىكى توقۇلما ، ئەپسانە - رىۋايەت دېمەكتۇر .

ماركسنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندا ، ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئاڭزىدا ئومۇمىي ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى ، شۇڭا ھەرقانداق ئەپسانە تەسەۋۋۇر يارىدىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىدۇ ، بويسۇندۇرىدۇ ، تەبىئەت كۈچلىرىنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ .

دېمەك ، «ئەپسانە خەلق فانتازىيەسى ئارقىلىق بىر خىل ئاڭسىز

بەدئىي شەكىل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئەت ۋە جەمئىيەت-
تىڭ ئۆزىدۇر» .

ماۋدۇننىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندا ، ئەپسانە تارىختىن ئىلگىرى-
كى خەلق ئارىسىدىكى ھېكايىلەر بولۇپ ، ئۇنى بايان قىلغۇچىلار
ئىنسان ئىقتىدارىدىن ئېشىپ چۈشكەن خىيالىي تەسەۋۋۇرلار ئارقى-
لىق تەبىئەت دۇنياسىنى ئىلاھلاشتۇرغان توقۇلمىلاردىن ئىبارەت . ئۇ
لوگىكىلىق تەسەۋۋۇر چەمبىرى ئىچىدىكى كوللېكتىپ ئاڭنىڭ ئىنكا-
سى بولۇپ ، ئانىمىزم دەۋرىنىڭ تۈپ قاراشلىرىنى ئۆزىدە ئەكس
ئەتتۈرگەن . ئانىمىستىك ۋە توتېمىستىك قاراشلار نېگىزىدە بارلىققا
كەلگەن مۇنداق ئېپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسى غەيرىي - تەبە-
ئىي ھالدا سەنئەت تارىخىدا مىفولوگىيە دەۋرىنى شەكىللەندۈرگەن .
ئەپسانە ئېپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەڭ زور ئورتاقلىققا ئىگە بولغان
بىر خىل ئاڭ كاتېگورىيەسى بولۇش سۈپىتىدە ، ئىنسانىنىڭ ئالەم ۋە
ئۆزىگە قارىتا بىرخىل بالىلارچە چۈشەندۈرۈش سىستېمىسى ، ئېپتە-
دائىي ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەتكە قارىتا ئېلىپ بارغان بىر
مەشغۇلات سىستېمىسى ، دەرىجىدىن تاشقىرى ئىلىم - پەن سىستېمە-
سى ۋە ئالەم ۋە ئادەمنىڭ سىرى ھەققىدە تۇنجى قېتىملىق ئويلىنىش
سىستېمىسىدۇر . دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ، كىشىلەر تارىخ-
تىن ئىلگىرىكى ئېپتىدائىي جەمئىيەتنى «ئەپسانىلەر دەۋرى» دەپمۇ
ئاتايدۇ .

ئۇچىنچى باسقۇچ : ئېپىكا ، يەنى ئېپوسلار دەۋرى بولۇپ ، بۇ
تارىختا «قەھرىمانلىق دەۋر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بېلىنسكى ئېيتقاندەك ،
«ئېپوس قەدىمكى تۈرمۇشنىڭ ئەينىكى» بولۇپ ، پاتىرىئارخال ئۇ-
رۇقچىلىق دەۋرى (ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى) ئېپوسلارنىڭ
بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان . ئېپوسلار دەۋرىگە كەلگەندە جەمئى-
يەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ سەنئەتنىڭ ۋەقەلىكىنى ئاڭلىق رەۋىشته
بەدئىي ئۆزلەشتۈرۈش خۇسۇسىيىتى كۈچىيىپ باردى . ئىنسانىيەت-
نىڭ ئەنە شۇ ئاڭلىق سەنئەت پائالىيەت باسقۇچىدىلا رېئاللىققا يانداش-
قان بىرقەدەر مۇكەممەل ، يېرىك ھەجىملىك قىسسە ۋە ئېپوسلار

ئىجاد قىلىنىشقا باشلىدى .

بولۇپمۇ خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆزگىچە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتىدە ياۋايىلىقنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن مەدەنىيەلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغان دەۋرلەردە ئىجاد ئېتىلگەن بىرخىل ئاغزاكى ئىجادىيەت تۈرى ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇ تېماتىكىلىق مەزمۇن جەھەتتىن پاتىرىئارخال ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە كۆچمەنلىك ھايات بىلەن مەھكەم باغلانغان . بۇنداق ئېپوسلار خۇددى شۇ تۈرمۇش شەكلىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ، پاتىرىئارخال ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە تۈرلۈك ئۇرۇق-قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار داۋام قىلىۋاتقان ۋە ئۇلار مۇئەييەن تېررىتورىيەلەرگە مۇقىم جايلىشىۋاتقان ھەمدە ئۆز ئالدىغا مىللەت ۋە خەلق سۈپىتىدە ئۇيۇشۇشقا باشلىغان دەۋرلەردە يارىتىلغان . جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئاشۇ ئوبيېكتىپ ئېپىك باسقۇچىدا بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇئەييەن خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تېپىشى ، ئىپتىدائىي دۆلەتچىلىك ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز مۇستەقىللىقى ئۈچۈن باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مەردانە كۈرەشلىرى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئۈچۈن باي سۈژىت مەنبەسى بولدى . شۇنداق قىلىپ ئېپوسلار «قەھرىمانلىق دەۋر» دەپ ئاتالغان ئاشۇ ئېپىك باسقۇچتىكى جەڭگى - جېدەللەر ، كۈرەشلەرنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى .

دېمەك ، ئېپوسلار بىلەن ئەپسانىلەر ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك . خۇددى ماركس كۆرسەتكەندەك : «يۇنانىنىڭ ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ (جۈملىدىن پۇنان ئېپوسلىرىنىڭ) قورال ئامبىرى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىقى»دۇر .

دەرۋەقە ، مىف (ئەپسانە) بىلەن ئېپوس ئوخشىمىغان ئىككى خىل ژانىرغا مەنسۇپ . ئەپسانىلەرنىڭ تېماتىكىلىق قۇرۇلمىسى رېئاللىقتىن تاشقىرى خىيالىي فانتازىيە ئۇستىگە قۇرۇلىدۇ ۋە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇش سىرلىرىنى ئىزاھلاش نىشانلىنىدۇ . ئېپوسلاردا بولسا غايىۋىلاشقان ۋە مۇبالىغىلەشكەن رېئ-

ئاللىق ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئادالەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى ۋە ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ئەكس ئېتىلىدۇ . ئېپوسنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلەردىكى دۇنيا قاراش ئاساسىدا پەيدا بولىدىغانلىقىنى قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ ئەما شائىرى ھومېر تۇزگەن «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» ھەمدە ھېسود تۇزگەن «ئىلاھلار شەجەرىسى» قاتارلىق ئېپوسلار تولۇق ئىسپاتلايدۇ .

5 . ئېپوسلار بىلەن ئۇنىڭ ئىجادچىسى بولغان خەلقنىڭ تارىخى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت مەۋجۇت . ھەرقانداق ئېپوس ئۆزى تەۋە بولغان خەلقنىڭ تارىخىي رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ، شۇڭا ئېپوسلار «ئاغزاكى تارىخ» دەپمۇ قارىلىدۇ . گوركىنىڭ «خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى بىلمەي تۇرۇپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس» دېگەن پىكرىدىمۇ ئېپوسلارنىڭ تارىخقا يېقىنلىق خاراكتېرى نەزەردە تۇتۇلغان .

6 . داستانلار رايون ۋە مىللەت كۆلىمىدىكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۆلمەس پىرامىدا ھېسابلىنىدۇ ، شۇنداقلا مەدەنىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، دۇنيادىكى يىرىك مەدەنىيەت سىستېمىلىرى داستانلارنى بەلگە قىلىدۇ . ئالايلۇق ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى مىسىر مەدەنىيەت تېپى مىسىرنىڭ ئېپتىدائىي كۆپ خۇدالىق دىنىدىكى ئىلاھلارنىڭ شەجەرىسىدىن تۇزۇلگەن «ئۆلۈكلەر مەكتۇپى» (مېيىت-نامە) بىلەن «ۋىستكار فافىروسى» دىن ئىبارەت ئىككى بۆيۈك داستان بىلەن خاراكتېرلەنگەن ، ئىككىنچى مەدەنىيەت تېپى — بابىلون - سومىر مەدەنىيىتى مەشھۇر «گىلگامىش» داستانىنى خاراكتېرلىك بەلگە قىلغان .

ئۇچىنچى مەدەنىيەت تېپى — قەدىمكى گىرېك مەدەنىيىتى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1194- يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1184- يىلىغىچە يۈز بەرگەن «تىرويا ئۇرۇشى» تەسۋىرلەنگەن «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن .

قەدىمكى ھىندى مەدەنىيەت تېپى بولسا 100 قەسىدە (200 مىڭ

مىسرا) دىن تۇزۇلگەن «ماخاپخاراتا» (ئۇلۇغ بىخاپخاراتا ئۇرۇقى) بىلەن 28 مىڭ مىسرادىن تۇزۇلگەن «رامايانا» (رامانىڭ سايا‌ھىتى) ناملىق داستانلار بىلەن خاراكتېرلەنگەن .

. پارس مەدەنىيىەت تېپى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىردە 12 مىڭ كالا تېرىسىگە ئالتۇن ھەل بىلەن پۈتۈلگەن «ئاۋېستا» ۋە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى قەلىمىگە مەنسۇپ «شاھنامە» داستانلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن .

قەدىمكى ئالتاي مەدەنىيىەت تېپى «ئوغۇزنامە» ، «ئالىپ ئەرتۇڭا» ، «ئالپامىش» ، «ماناس» ، «جاڭغىر» ، «گۆر ئوغلى» قاتارلىق داستان تۈركۈملىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ۋە باشقىلار .

7 . داستانلارنىڭ بەدىئي يۆنىلىشى ۋە كومپوزىتسىيەلىك تۈزۈلۈشى مىللىي ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبقا ئىگە بولىدۇ . بۇ ھال داستانلارنىڭ روشەن مىللىي خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كومپوزىتسىيەلىك تۈزۈلۈشى شەرق داستانچىلىق ئەنئەنىسىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نەزمىي ۋە نەسرىي شەكىللەرنى ئاساس قىلغان . ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىئي يۆنىلىشى جەھەتتىمۇ نىسپىي مۇقىملىق مەۋجۇت . ئۇسلۇب جەھەتتىكى بۇنداق ئالاھىدىلىك شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن .

8 . خەلق داستانلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ھەم خاسلىققا ، ھەم ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان كونكرېت ئادەم بىلەن ئىلاھىي روھنىڭ قوشۇلۇمىسىدىن ئىبارەت . بۇ جەھەتتىن قارىغاندا ، خەلق داستانلىرىدا دىنىڭ تەسىرى قويۇقراق بولىدۇ . شۇڭا ، بۇنىڭغا تارىخىي نۇقتىدىن قاراش كېرەك .

9 . خەلق داستانلىرىدا سىمۋول ، مۇبالىغە ، ئوخشىتىش قاتارلىق بەدىئي تەسۋىرىي ۋاستىلەر كەڭ قوللىنىدۇ .

10 . خەلق داستانلىرىنىڭ تىلى ئاممىبابلىققا ، جانلىقلىققا ، ئوبرازچانلىققا ۋە مۇزىكىدارلىققا ئىگە ، بولۇپمۇ تىل جەھەتتە ئۆزى تەۋە

بولغان مىللەتنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا بارلىققا كەلگەن ماقال - تەمسىل خاراكتېرىدىكى ھېكمەت دۇردانىلىرى داستانلاردىن كەڭ ئورۇن ئېلىپ ، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى ئاشۇرغان . داستانلار يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تارىخنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ ، ئەسىرلەر مابەينىدە خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان .

§ 3 . قەشقەر خەلق داستانلىرى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، قەشقەر — ئۇيغۇر ئەل ئىچى ئەدەبىياتىنىڭ بۆشۈكى . شۇڭا ، بۇ رايوندا داستانچىلىقنى ئاساس قىلغان مەدداھلىق ئەدەبىياتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان . ھازىرغىچە توپلاپ رەتلەنگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى 109 دىن ئاشىدۇ . بۇ داستانلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكى قەشقەر رايونىغا كەڭ تارقالغان ۋە قەشقەر رايونىدا ئۆتكەن ئەدىبلەر ، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ۋە كاتىپلار تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا خاتىرىگە ئېلىنىپ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن . بۇ داستانلارنىڭ بەزىلىرى خەلقئارا سۈژېتقا ئىگە بولۇپ كۆپلىگەن مىللەت - ئۇلۇسلارغا ئورتاق ؛ بەزىلىرى تېخى مىللەت شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ئۇرۇق - قەبىلىچىلىك دەۋرىگە تەۋە ؛ بەزىلىرى (يېقىنقى دەۋردە پەيدا بولغان تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى داستانلار) بىرقەدەر ئېنىق ھالدا ماكان ۋە زامان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە . شۇڭا ، بىر پۈتۈن مىللەتكە ئورتاق بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ تەۋەلىكىنى رايونلار بويىچە ئايرىش (قىسمەن يەرلىك داستانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) مۇمكىن ئەمەس ، ئەمما تارقىلىش دائىرىسى ۋە ئومۇملىشىش دەرىجىسىگە قاراپ داستانلارنىڭ رايون تەۋەلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ . مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا قەشقەر رايونىدىكى داستان ۋە قىسسىلەرنى تۆۋەندىكىدەك ئىخچاملاش مۇمكىن :

نومۇری	ئىسمى	تارقىلىش شەكلى	تارقالغان ئورۇن	باش تېمىسى
1	ئوغۇزنامە	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	قەھرىمانلىق
2	ئالىپ ئەرتۇڭا	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	قەھرىمانلىق
3	شۇ خاقان	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	قەبىلە ئۇرۇشلىرى
4	بىكەچ ئارسلان تېكىن	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	جەڭنامە
5	بۇغراخان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى	دىنىي قىسسە
6	ئەبۇمۇسلىم	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن	دىنىي قىسسە

7	جەمشىدنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، خوتەن	باتۇرلۇق قىسسىسى
8	ھاتەمنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يەكەن	باتۇرلۇق قىسسىسى
9	رۇستەم پالۋان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھەر ، كوناشەھەر ، يەكەن	باتۇرلۇق قىسسىسى
10	قەھرىمانى قاتىل	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يەكەن	قەھرىمانلىق قىسسىسى
11	ئىسكەندەرنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يەكەن	جەڭنامە
12	باھار دانىش	يازما	يەكەن ، قەشقەر شەھىرى ، قاغىلىق	تەرجىمەئى قىسسە
13	مەلىكە دىلئارام	يازما	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، كوناشەھەر	ئىشقى رومانتىكا

14	شاهزاده نىزامىدىن ۋە مەلىكە رەنا	يازما ۋە ئاغزاكى	يەكەن ، قەشقەر شەھەر ، قاغىلىق	مۇھەببەت
15	تاھىر ۋە زۆھرە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يەكەن ، يېڭىشەر	مۇھەببەت
16	پەرھاد- شېرىن	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ،كوناشەھەر.....	مۇھەببەت
17	لەيلى- مەجنۇن	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ،يەكەن.....	مۇھەببەت
18	يۈسۈپ- زۇلەيخا	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر ، يەكەن ، قاغىلىق ، كوناشەھەر	مۇھەببەت قىسسىسى
19	غېرىب- سەنەم	يازما	قەشقەر رايونى	مۇھەببەت
20	ئەمىر گۆر ئوغلى	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق

21	يۇسۇپ- ئەھمەد	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر ، كوناشەھەر ، يەكەن ، قاغىلىق	قەھرىمانلىق
22	سەنۋبەر	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ،يەكەن.....	ئىشقى رومانتىكا
23	ھۆرلىقا- ھەمراجان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يېڭىشەھەر ، يېڭىسار ، يەكەن	مۇھەببەت
24	قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يېڭىشەھەر ، يېڭىسار ، يەكەن	مۇھەببەت
25	نوزۇگۈم	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر	مۇھەببەت ، ھەققانىيەت
26	سىيىت نوچى	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى	باتۇرلۇق
27	چىن تۆمۈر باتۇر	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك

28	كاككۈك بىلەن زەينەپ	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى ، پەيزاۋات	ئاشىقلىق
29	بۈلبۈلگويا	يازما	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، قاغىلىق ، كوناشەھەر.....	ساداقەت ، مۇھەببەت
30	ئىمام ھۈسەيىن	يازما	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يەكەن ، قاغىلىق	دىنىي قىسسە
31	ئابدۇراھمان پاشا	ئاغزاكى	قاغىلىق ، يەكەن ، قەشقەر شەھىرى	جەڭنامە
32	نەزەر مۇپتى	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، يەكەن	ھەجۋىيات
33	ھېكايىتى شەكەرىستان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	مېۋىلەر مۇنازىرىسى
34	تۈتىنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	ئىشقى رومانتىكا

35	قىرىق بىر پالۋان	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق ، دوستلۇق
36	ئادەمئاتا ۋە ھاۋائانام	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	دىنىي قىسسە
37	رابىئە- سەئىدىن	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يېڭىشەھەر ،پەيزاۋات	ئەركىنلىك ، مۇھەببەت
38	شېرىپ بۇجاق	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر ، كوناشەھەر شەھەر ئەتراپى	ئېزىش- ئېزىلىش
39	خالىدەم	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كوناشەھەر ، ئاتۇش ، پەيزاۋات	مۇھەببەت ، ۋاپادارلىق
40	شاھزادە ۋە شىر	يازما	قەشقەر رايونى	ساداقەت ، ۋاپا
41	چاشتانى ئېلىكبەگ	يازما	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق

42	نىگار ـ مەجنۇن	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	سۆيگۈ ـ مۇھەببەت
43	دوختەرى زەرىن	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	مۇھەببەت
44	پەنج بۇرادەر	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	دېھقانىنى ئۇلۇغلاش
45	تەيفون (قۇلچاق)	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	قەھرىمانلىق
46	گۈلى رۇقىيە	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	مۇھەببەت
47	پەرى گۈلچېھرە	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	مۇھەببەت ، ۋاپادارلىق

يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن داستان ـ قىسسىلەرنىڭ بەزدـ
لىرى پارسچە ، ئەرەبچە يازما مەنبەلەردىن تەرجىمە قىلىنغان ياكى ئۆزگەرتىپ تۇزۇلگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر مەدداھلىق ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئاغزاكى شەكىلدە تارقالغان . مەسىلەن :

«تەزكىرەئى بۇغراخان» (بۇغراخان تەزكىرىسى) ناملىق تارىخىي قىسسىنى يەكەنلىك خوجا مۇھەممەد شېرىپ ياركەندي يازغان. ئۇنى مۇھەممەد گودا ئىبنى مۇھەممەد ئىبراھىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» — بۇ ئەرەب يېرىم ئاربلىدا تارقالغان رىۋايەت بولۇپ، ئۇنى دەسلەپ ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى (مىلادىيە 1141 — 1209- يىللىرى)، ھىندىستاندا ياشىغان تۇركىي تىللىق شائىر خىسراۋ دېھلەۋى (مىلادىيە 1441 — 1505- يىللىرى) تۇنجى قېتىم ئۇنى تۇركىي تىلدا يېزىپ چىققان ۋە شۇ ئاساستا يەكەنلىك موللا پازىل، ئابدۇرەھىم نىزارىي قاتارلىق ئۇيغۇر ئەدىبلەر ئىمۇ «لەيلى ۋە مەجنۇن» نامىدا ئايرىم داستان يازغان ۋە مۇشۇ مەنبەلەر ئاساسىدا خەلق ئارىسىغا تارقالغان.

«ئىسكەندەرنامە» — ئابدۇرەھمان جامىينىڭ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان پارسچە ئەسەردىن پايدىلىنىپ يەكەنلىك شائىر زاھىد ئاخۇن پازىلباي مىلادىيە 1881 — 1882- يىللىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا مۇشۇ نام بىلەن بىر ئەسەر يازغان.

«يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» — ئابدۇرەھمان جامىينىڭ پارسچە يازغان شۇ ناملىق داستانىغا ئاساسەن، يەكەنلىك شائىر موللا يۇنۇس مىلادىيە 1807- يىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شۇ نام بىلەن بىر داستان يازغان. ئۇنىڭ يەنە «مۇھەببەتنامە» ناملىق ئۆزلەشتۈرمە نۇسخىسىمۇ بار. «باھار دانىش» ئىرانلىق يازغۇچى شەيخ ئىنايەتۇللانىڭ ئەسىرىگە ئاساسەن، سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا ئىجادىي يېزىپ چىققان.

«تۇتىنامە» — ھىندىستاندا ياشاپ، پارس تىلىدا ئەسەر يازغان مەۋلانا نەخشەبىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، نامەلۇم ئۇيغۇر تەرجىمان 18- ئەسىردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «پەرھاد - شېرىن»، «ھېكايىتى ھۆرۈلقا»، «قەمەرشاھ ۋە

شەمسى جانان» ، «سەنوبەر» ، «جەمشىدنامە» ، «قەھرىمانى قاتىل» ، «رۇستەم پالۋان» ، «مالىك ئەجدەر» قاتارلىق داستان ـ قىسسىلەرمۇ 18 — 19ـ ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ۋە تەرجىمانلىرى ئارقىلىق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىنىپ ، خەلق ئارا-سىغا كەڭ تارقالغان .

قەشقەرنى گەۋدە قىلغان پۈتكۈل ئۇيغۇر قوۋملىرىنىڭ ئەڭ قە-دىمكى تىپىك تارىخىي قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە» بىلەن مەھ-مۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىدە ئۇچۇر بەرگەن «ئالىپ ئەرتۇڭا» ۋە «شۇ خاقان» داستانلىرى قەدىمكى تىپىك ئېپوسلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر .

«ئوغۇزنامە» ھەققىدە ئالدى بىلەن چەت ئەللەردە ۋە كېيىنرەك رايونىمىزدا خېلى كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان ، لېكىن «ئالىپ ئەرتۇڭا» بىلەن «شۇ خاقان» ئېپوسلىرى ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى يىپ ئۇچىدىن باشقا بىزدە ھېچقانداق يېتەرلىك مەلۇمات يوق . بۇ ئېپوسلارنىڭ سۆزىت مەنبەسى قەشقەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، ئەلۋەتتە .

«ئوغۇزنامە»

«دەدە قۇرقۇت چۆچەكلىرى» ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن «ئوغۇز ئەپسانىسى» نىڭ بېشىدا مۇنداق بىر ئۇچۇر بار : «بىزنىڭ نە پادىشاھ-نىڭىكىدەك پەرمانىمىز ، نە لوقمانىنىڭكىدەك دەرمانىمىز يوق . ساز-دىن- سۆزدىن ئاڭلىغانلارغا ، ئاق ـ قارىنى ئايرىغانلارغا داستانلارنىڭ بېشى بولغان بىر داستانىمىز — ئوغۇز داستانى بار . بۇ داستان بىر يايلاق..... بۇ داستان بىر بۇلاق..... تارىخلار بۇ يايلاقتىن كېچەر ، ئەپسانىلەر بۇ بۇلاقتىن سۇ ئىچەر ، سىزمۇ ئىچىڭ بىر يۇتۇم بۇ ئابىھاياتتىن مەرھەمەت..... » بۇ بۆلەك تەبئىي ھالدا «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكى ۋە بارلىق تۈركىي داستانلارنىڭ بېشى ، ئۇلگىسى ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىپ تۇرىدۇ .

ئوغۇزخان ھەققىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەر ناھايىتى قەدىمكى

دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كەلگەن . بەزىلەر بۇ ئەسەرنى مىلادىيە 2- ، 3- ئەسىرلەردىمۇ خەلق ئارىسىدا بار ئىدى دەپ قارايدۇ ①

دېمەك ، «ئوغۇزنامە»نىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنمۇ تولۇق ئارگىنال شەكلىنىڭ بارلىقى مەلۇم . «ئوغۇزنامە»نىڭ 4- ئەسىردە ئۇيغۇر تېررىتورىيەسىدە ، ئوغۇز - قىپچاق تىلىدا يېزىقتا ئىلىنغان (غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 88- بەت)لىقى مەلۇم . مەزكۇر ئېپوسنىڭ يېزىقتا ئىلىنىشىنى بۇ ئېپوسنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردىكى سۇژىت ۋە بايان ئەندىزىسى جەھەتتىكى تۇراقلىقلىقىنى ساقلاپ قالغان . «ئوغۇزنامە» ئېپوسنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرىنى ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن :

1 . نەسرىي - نەزمىي ئارىلاش كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بۇ ئۇسلۇبتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدىن ھازىرچە مەلۇم بولغىنى ئىككى : بىرى ، فىرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى پۇقرالار كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان A نۇسخا ، 21 ياپراق 42 بەتتىن تۇزۇلگەن . بۇ نۇسخا 13- ئەسىردىكى ئىلخانىلار دەۋرىدە بۇددىست ئۇيغۇر كاتىپلىرى تەرىپىدىن تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر - يېزىقىدىكى بۇ نۇسخا فىرانسىيەلىك پ . پېللىئوت (p. pelliot) تەرىپىدىن تېپىلىپ ، 1930- يىلى تىرانسكرىپسىيەلەشتۈرۈپ ئېلان قىلىنغان .

1932- يىلى بۇ ھەقتە ۋ .بانگ (W. bang) ۋە رەشىد رەھمەتى ئاراد خاس ئەسەرلەرنى يازغان ، بۇ نۇسخا فىرانسۇزچە ، ئىنگلىزچە ، رۇسچە ، تۈركچە تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان .

يەنە بىرى ، پروفېسسور چېك سۇلۇ ئەپەندىنىڭ بايانلىرىدا دېيىلگەندەك تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى نامەلۇم بىر ئۇيغۇرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرگەن نۇسخىسى . بۇ قول يازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاساسىي پارچىلىرى پارىژ شەھىرىدىكى

① ئەھمەد ، زەكى ۋەلىدى تۇغان : «ئوغۇز داستانى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسى باستۇرغان ماشىنكا نۇسخىسى ، 117- بەت .

خ .چارلىس .چىفىر (Here. char les schefer) كۆتۈپخانىسىدا ساقلا-
نىپ قالغان . كېيىنچە (19- ئەسىرنىڭ ئاخىرى) بۇ نۇسخا تۈركو-
لوگ ۋ .رادلوۋنىڭ قولىغا چۈشكەن . ئۇ فوتو رەسىمگە ئېلىپ ھەم
كونا مانجۇ يېزىقى بىلەن باستۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ «بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ
خاس ھاجىپنىڭ 〈قۇتادغۇبىلىك داستانى〉» دېگەن كىتابىنىڭ ئاخىرى-
غا قىستۇرۇپ ئېلان قىلغان . ئۇ كىتابقا يازغان نېمىسچە مۇقەددىمە-
سىدە «ئوغۇز خاقان ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىر
رەسمىي تارىخىي پارچىسى» دېگەن بىر پارچە ماقالە يېزىپ ، «ئۇنىڭ
ئەڭ ئاخىرقى جايى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى ، رىۋايەتنىڭ مۇقىم-
لاشقان نۇسخىسى ھەم ئۇ يېزىلغان يېزىق خاتىرىسى تەخمىنەن 10-
ئەسىردىن بۇرۇن ئەمەس» دېگەن .[1] بۇ ئىككى نۇسخا ئەمەلىيەتتە بىر
نۇسخىنىڭ ياكى ئەمەسلىۇ بۇنى دەلىللەشنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە
خىزمەت .

2 . ساپ نەسرىي شەكىلدە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلار . باشتىن -
ئاخىر تۈركىي تىلدا يېزىلغانلىرىدىن خوتۇن خانى ئەبۇلغازى باھادىر-
خاننىڭ (1605 — 1664) «شەجەرەئى تۈرك» ۋە «شەجەرەئى تەرا-
كىمە» (ھىجرىيە 1074- يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدىكى نۇسخا ،
«دەدە قۇرقۇت ھېكايەتلىرى» (15-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16-ئەسىرنىڭ
بېشىدا تولۇقلىنىپ قەلەمگە ئېلىنغان) ، «قىسەسۇل غارايىب» ، «تا-
رىخى كاشغەر» ، «تارىخى ھەمىدىيە» (موللا مۇسا سايرامى 1908-
يىلى يازغان) قاتارلىق ئەسەرلەردىكى ئۇچۇرلارنى كۆرسىتىش مۇم-
كىن .

پارسچە - تاجىكچە كىتابلاردىن 14- ئەسىردە ياشىغان پارس
تارىخچىسى راشىدىن (1247 — 1318)نىڭ «جامىئولتاۋارىخ» نام-
لىق ئەسىرى ، «تارىخ ئەبرا ئولوس» ناملىق ئەسىرى ، «زەينول
ئەخبار» ناملىق ئەسىرى ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى كۆرسە-
تىش مۇمكىن . بۇ نۇسخىلاردا «ئوغۇزنامە»نىڭ ھېكايە ۋەقەلىكلىرى-

---

① چىڭ سۇلۇ : «تالڭ ، سۇڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» ، خەلق
نەشرىياتى 1994- يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 3- بەت .

گه ئسلام تۇسى بېرىلگەن ، بۇ ئېپوس ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز يېزىقىدا يېزىپ قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسى . ئېپوستا بايان قىلىنغان تۇر-مۇش مەنزىرىسى ئۇنىڭدىكى تارىخىي رېئاليەتلەرنىڭ بەكمۇ قەدىمكى زامانلاردا پەيدا بولغانلىقىنى دەللىلەيدۇ . رۇس تۇركولوگى شېرباك : «مەزكۇر داستاننىڭ بەزى ۋەقەلىكلىرى نەچچە مىڭ يىللار جەريانىدە-كى ئېپىك ئىجادىيەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىنى نامايان قىلغان» دەيدۇ .①

17- ئەسىردە ئۆتكەن ئەبۇلغازى باھادىرخانمۇ ئۆزىنىڭ «تەۋارە-خى شەجەرەئى تۇرك» ناملىق ئەسىرىدە ئوغۇزخان ھەققىدە خاتىرىلەر-نى قالدۇرغان .

ئۇنىڭدىن باشقا ، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا سۆزلەرنىڭ مەنىسە-نى ئىزاھلاش مەقسىتىدە مىسال ئۈچۈن تاللانغان 242 كۆپلەت شېئىرىي پارچىلار ئىچىدىكى مەرسىيەناملەر مۇئەللىپىنىڭ ئىزاھاتى بويىچە ئالىپ ئەرتۇڭا (ئافراسىياپ) ئېپوسىنىڭ پارچىلىرى ھېسابـ-لىنىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە ئافراسىياپنىڭ تارىخى شەخسىيىتىگە ئائىت تۆۋەندىكى ئۇچۇرلار بار :

△ «بارسىفان — ئافراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى ، بارسىفان شە-ھىرىنى شۇ سالدۇرغان ، مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن» («دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»فاكسىمىل ،1- جىلد ،مۇقەددىمە) دېيىلگەن

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا ، بارسىفان — قاراخانىيلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى . ئۇ ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتلاردا يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى .

△ «كاشغەر 〈ئوردۇكەنت〉 دېيىلىدۇ . بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر ، مەركەز دېگەن بولىدۇ . بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» ، («دىۋان» فاكسىمىل 1- جىلد ، 173- بەت) .

---

① «مىراس ژۇرنىلى» 1996- يىلى 4- سان ، 52- بەتتىكى نەقىل ، شېرباك : «ئوغۇزنامە ۋە مۇھەببەتنامە»نىڭ ئالاقىدار مەزمۇنلىرى ، موسكۋا ، 1959- يىلى ، رۇسچە .

△ «Za ئافراسىياپىنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ ، <azwin> قازۇن شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان .بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي قاز ئويۇنى<azoyuni> دۇر . چۈنكى ، ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئويناياتتى ، شۇڭا بەزى تۈركلەر <az win> قازۇننى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرالىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ ، <um> قۇم شەھىرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، <um> قۇم تۈركچە سۆزدۇر . ئافراسىياپىنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئوۋ قىلاتتى . بەزىلەر <marwaxxahijan> مەرۋەششاھىجان شەھىرىنىمۇ تۈرك چېگرالىرىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ . چۈنكى قىزنىڭ ئاتىسى 〈تۇڭا ئالىپ ئەر〉 ئەشۇ ئافراسىياپىنىڭ ئۆزىدۇر . ئافراسىياپ <tamhuras> تىن ئۇچ يۈز يىل كېيىن <marw> مەرۋ شەھىرىنى بىنا قىلغان . بەزىلەر پۈتۈن < mawaraunnahr > مۇاۋارائۇننەھرنى تۈرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ ، ئۇ <yankand> يەنكەنتتىن باشلىنىدۇ . ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى <ruyin diz> مىس شەھىرىدۇر . ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن . بۇ <buhara> بۇخاراغا يېقىن . بۇ يەردە ئافراسىياپىنىڭ قىزى قازىنىڭ ئېرى <siyawux> سىياۋۇش ئۆلتۈرۈلگەن . مەۋجۇمەلەر ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ سىياۋۇش ئۆلگەن جايدا يىغىلىشىدۇ . قۇربانلىق قىلىپ ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ . بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان» . «دىۋان» Ⅲ توم ، 204- ، 205- بەت)

«kaz—suvi» قاز سۇيى <ila> ئىلى دەرياسىغا قويىلىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ ئېتى . بۇنداق ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى ، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان . بۇ ئىسىم ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . («دىۋان» Ⅲ توم ، 206- بەت)

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تەبەرىنىڭ «تارىخى تەبەرى» ، ئىبنى ئەلئەسەرنىڭ «تارىخى كامىل» ، نار شاھنىڭ «بۇخارا تارىخى» ، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىمۇ ئافراسىياپ ھەققىدە بەزى ئۇچۇرلار بار . بۇ ئۇچۇرلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە ئېرىشىمىز :

1 . ئىرانلىقلار تەرىپىدىن «ئافراسىياپ» دەپ ئاتالغان بۇ تارىخىي شەخس تارىخىي مەنبەلىرىدە قەيت قىلىنغاندەك ، «تۇڭا ئالىپ ئەر» ، «ئالىپ ئەرتۇڭا» ، «تۇڭراخان» ، «بەگ» ، «بەگلەر بېگى» دەپ سۈپەتلەنگەن شەخسنىڭ دەل ئۆزىدۇر . تۈركلەرنىڭ مەشھۇر باتۇر خانى «ئافراسىياپ» ، «تۇڭا ئالىپ ئەر» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ خۇددى شىرەدەك قەھرىمان ئىدى . تۇڭا ـ شىر بولۇپ پىلنى يەڭگۈچى كۈچلۈك ھايۋاننىڭ لەقىمى ، دەپ كۆرسىتىدۇ .

2 . ئافراسىياپ لېگىندىسى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمكى تۈران ـ ساك قەبىلىلىرىنىڭ ئاخمانىيلار (پىرسىيە) ئىمپېرىيەسىدىن ئىلگىرىكى ئىران شاھلىرىنىڭ باسقۇنچىلىقلىرىغا قارشى ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ مۇھىم جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تارىخىي قەھرىمانلىق قىسسىسى (ئېپوسى) دەپ ھېسابلىنىدۇ .

3 . ئافراسىياپ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى تۈران ـ ساك تارىخىنى ئىزاھلاشتىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ ، ئافراسىياپنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7- ئەسىرلەردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4- ئەسىرگىچە 300 يىل داۋاملاشقان تۈرانلار بىلەن ئىرانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش خاتىرىسىنى ئەسلىتىدۇ . شۇڭا ، ئافراسىياپ شەنىگە بېغىشلانغان «ئالىپ ئەرتۇڭا» ئېپوسى «ئوغۇزنامە» ، «تۇمارىس» ، «شۇ خاقان» قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئېپوسلىرىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ .

4 . ئافراسىياپ تارىخىدىكى قايسى شاھنىڭ پىروتوتىپى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ ئاشۇ يىراق تارىخىي دەۋردە ئۆتكەن رېئال شەخستۇر .

5 . ئافراسىياپ رىۋايەتلىرى ماھىيەتتە قەدىمكى تۈرانلار ۋە ئىرانلىقلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتىگە بېشارەت بېرىدۇ . «ئاۋېستا» ۋە «شاھنامە» دىكى تۇر (تۈرانلارنىڭ ئەجدادى) ۋە ئىراج (ئىرانلارنىڭ ئەجدادى)نىڭ ئەجداد ـ ئەۋلادلىرى

ئارىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىمۇ ئاشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ .

6 . ئېپوس (داستان)لار مۇكەممەل سۈژىت ۋە جانلىق پوئېتىك ئوبرازلار ئارقىلىق بىر دەۋرنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئائىت زور مەسىلىلەرنى تېپىكلەشتۈرۈپ بېرىدىغان يېرىك ھەجىملىك ئېپىك ئەسەر بولغاچقا ، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەر ماھىيەت جەھەتتىن تارىخىي چىنلىققا يېقىن تۇرىدۇ ، ئەمما ئۇ بەدىئىي ئەدەبىيات ژانىرى سۈپىتىدە تارىخنىڭ نەق ئۆزى ئەمەس ، ئەگەر ئېپوس قەھرىمانلىرى بىلەن رېئال تارىخىي شەخسلەر ئارىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇلسا ، ئۇ چاغدا ئېپوسلارنىڭ بەدىئىي ئېستېتىك ئۇنۇمىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ . خۇددى گېگېلنىڭ «ئالاھىدە ئېپوسلارنىڭ سۈژىتى پەقەت بىرەر شەخس بىلەن بىر گەۋدىلەشكەندە ، ئاندىن شېئىرىيەتنىڭ ھاياتىي پەللىسىگە يېتەلەيدۇ » دېگىنىگە ئوخشاش بۇ يەردە دېيىلگەن بىر شەخس ھەرگىزمۇ كونكرېت تارىخىي شەخس ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ روھىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئىدېئال شەخسلەردۇر . بۇنداق مۇكەممەللىككە ئېرىشكەن ئىدېئال شەخسلەر ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ساناقسىز كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭگەن مىللىي روھنى ئۆزىگە يىغىپ ، ئەڭ ئۇلۇغ ، ئەل ھۆر ، ھەقىقىي ئىنسان گۈزەللىكىنى نامايان قىلالايدىغان شەخسكە ئايلىنىدۇ .

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ يەنە بىرى «شۇ» داستانى بولۇپ ، ئۇنىڭ تولۇق نۇسخىسى خەلقىمىز ئارىسىدا ساقلانمىغان . پەقەت بۇ داستاننىڭ بەزى پارچىلىرىنى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۆۋەندىكى ئۇچ سۆزنىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسىنى ئىزاھلاش مەقسىتىدە خاتىرىلىگەن .

1 . تۈركمەن : بۇلار ئوغۇزلاردۇر ، بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار («دىۋان» Ⅲ توم ، 546- ، 568-بەتلەر) .

2 . ئۇيغۇر : بىر ئەلنىڭ ئىسمى ، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار («دىۋان» Ⅰ توم ، 151- ، 153- بەت) .

3 . ئۆگە : تەجرىبىلىك ، ئەقىللىك ، كاداڭ ، ئاددىي خەلق ئە-

چىدىن چىققان قېرى سال كىشىلەرگە بېرىلگەن ، تېگىندىن بىر دەربجە تۆۋەن ئاتاق (« دىۋان » 1- توم ، 123- بەت) ئەسلىي مەتىن (تەرجىمىسى ئېلىندى) .

a . تۈركمەن ماددىسى

تۈركمەن ، بۇلار ئوغۇزلاردۇر . بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار .

زۇلقەرنەيىن سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا ، تۈركلەرنىڭ « شۇ (xu) » ئىسىملىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى . ئۇ چوڭ قوشۇن ئېگىسى ئىدى . بالاساغۇن يېنىدىكى « شۇ » قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان . بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئوچ يۇز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى . ئادەملىرى ئۇنىڭغا : « زۇلقەرنەيىن يېقىن كېلىپ قاپتۇ ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بار ئىكەن ؟ » دەيدۇ . ئەسلىدە خاقان « شۇ » خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيىننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن . چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە ، ئۇلاردىن خاقانىنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم ئىكەن . خاقانىنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن . ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ، غاز ، ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئويناىدىكەن ، خاقان « زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ » دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ : « غاز ، ئۆردەكلەرگە قارىغىلار ، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن ؟ » دەپ جاۋاب بېرىپتۇ . خاقانىنىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملىرىنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ . ئۇلاردا « خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس ، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس » دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ . زۇلقەرنەيىن دەريادىن ئۆتۈپتۇ . چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ . خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ ، شەرققا قاراپ يول ئاپتۇ . خاقانىنىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا

چىققانلىقىدىن خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك ، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ . تاپالىغانلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ . ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ . تاڭ ئاتقاندا قارار گاھ تۇپتۇز بىر سايغا ئايلىنىپتۇ . ئۇ چاغلاردا تىراز ، ئىسسىجاب ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىدى . بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان . ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى . خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا ، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن ، بالىچاقلىرى بىلەن شۇ يەردە قېپقاپتۇ . مەن ئۇلارنىڭ نامىلىرىنى كىتابنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم ، مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم ،مەسىلەن ، «قېنىق» ، «سالغۇ» ۋە باشقىلار . بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا ، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ . ئۇلارنىڭ بالىچاقلىرىمۇ بىللە ئىكەن . ئۇلار يۈك - تاقلىرىنى دۇمبىلىرىگە ئارتىپ ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان ، ھارغان - ئاچقان ، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەنىكەن . بۇ ئىككى ئائىلە قېپقالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ . يىگىرمە ئىككى ئائىلىدە ئۇلارغا : «ئەي ئادەملەر ، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەيىن) بىر يولۇچى ، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ ، بىزنىڭ يەرلەردە قېپقالمايدۇ ، ئۆتۈپ كېتىدۇ ، بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالىمىز» دەپتۇ . ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۇركچە «مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ . كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ، خالاچلارنىڭ ئەسلىي شۇ ، ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر .

زۇلقەرنەيىن كەتكەندىن كېيىن ، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا ، بۇلار : «تۇرك مانەند - تۇركىكە ئوخشايدۇ» دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان .

تۈركمەن (تۈرك مانەند)لەر ئەسلىدە يېگىرمە تۆت قەبىلىدۇر . لېكىن ، ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي شۇدۇر .

خاقان «شۇ» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ . زۇلقەرنەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشىدۇ . ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەيىنگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ ، زۇلقەرنەيىنمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ . توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەيىن ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ ، بۇ توقۇنۇش «ئالتۇنقان» دېگەن يەردە بولغانىكەن ، بۇ تاغ ھازىرقى كۇندە «ئالتۇنخان» دەپ ئاتىلىدۇ . زۇلقەرنەيىن ئەنە شۇ يەردە خاقان — (شۇ) بىلەن سۆلھ تۈزىدۇ ، ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىدۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ ، زۇلقەرنەيىن چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، خاقان «شۇ» قايتىپ كېلىدۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەيدۇ ، ئاندىن ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شۇ» شەھىرىنى سالدۇرۇپ ، ئۇ يەرگە بىر تىلسىم قۇردۇرىدۇ . بۇگۈنكى كۇندە لەيلەكلەر ئۇ تىلسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ ، ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ . بۇ تىلسىم ھازىرغىچە بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ .

ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ «دىۋان» ۋە «جامىئولتاۋارىخ»تىكى سېلىشتۇرما جەدۋىلى

	«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە	«جامىئولتاۋارىخ»تا	تەۋەلىكى
1	قېنىق	قايى	كۇنخانىنىڭ ئوغلى
2	قايىغ	بايات	كۇنخانىنىڭ ئوغلى
3	بايۇندۇر	ئالقاۋلى ئاۋۇل	كۇنخانىنىڭ ئوغلى

4	ئىۋا - ئىۋا	قارا ئاۋۇل	كۆنخانىنىڭ ئوغلى
5	سالغۇر	يازىر	ئايخانىنىڭ ئوغلى
6	ئافشار	دۆگەر	ئايخانىنىڭ ئوغلى
7	بەكتىلى	دۇردورگا	ئايخانىنىڭ ئوغلى
8	بۇگدۇر	ياپۇرلى	ئايخانىنىڭ ئوغلى
9	بايات	ئاۋشار	يۇلتۇزخانىنىڭ ئوغلى
10	يازغىر	قىزىق	يۇلتۇزخانىنىڭ ئوغلى
11	ئەيمور	بەگدىلى	يۇلتۇزخانىنىڭ ئوغلى
12	قارا بۆلۈك	قارچىن	يۇلتۇزخانىنىڭ ئوغلى
13	ئالقا بۆلۈك	بايانداۇر	كۆكخانىنىڭ ئوغلى
14	ئىگدىر	بەچەنە	كۆكخانىنىڭ ئوغلى
15	ئورەگىر	چاۋۇلداۇر	كۆكخانىنىڭ ئوغلى
16	تۇتۇرقا	چەپنى	كۆكخانىنىڭ ئوغلى
17	ئولا يوندلۇغ	سالور	تاغ خانىنىڭ ئوغلى
18	تۆگەر	ئەيمۇر	تاغ خانىنىڭ ئوغلى
19	پەچەنەك	ئالايوتلۇ	تاغ خانىنىڭ ئوغلى
20	چوۋۇلداۇر	ئۇزۇگۇر	تاغ خانىنىڭ ئوغلى

21	چەبنى	يىگدىر	دېڭىز خانىنىڭ ئوغلى
22	چارۋقلۇغ	بۇگدۇز	دېڭىز خانىنىڭ ئوغلى
23		يىۋا	دېڭىز خانىنىڭ ئوغلى
24		قېنىق	دېڭىز خانىنىڭ ئوغلى

بۇ جەدۋەلدىن قارىغاندا ، راشىدىن «جامىئولتاۋارىخ»تا كۆرسەتىلگەن ئۇرۇغلار ياپارلى ، قىزىق ، قاراچىن قاتارلىق ئۇچ ئۇرۇغ «دىدۇان»دا كۆرسىتىلمىگەن . بۇنىڭغا تەڭداش «دىۋان»دىكى چارۋقلۇق «جامىئولتاۋارىخ» تا ئۇچرىمايدۇ . بۇ ئېھتىمال ئىسىملاردىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردىن كېلىپ چىققان ئاقىۋەت بولۇشى مۇمكىن .

شۇنىسى ئېنىقكى ، داستان ژانىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە قارىغاندا ، مەلۇم بىر داستاندىكى بىر قەھرىمان تارىخىتىكى بىرلا تارىخىي قەھرىمانىنىڭ ئۆزىگىلا تەڭ بولمايدۇ ، بەلكى ئۆزىدىن بۇرۇن ياكى كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆپلىگەن تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ ھەم رېئال ، ھەم غايىۋى ئوبرازلارغا ئايلىنىدۇ . دۇنيادىكى بارلىق ئېپوسلارغا ئوخشاش ، «شۇ» داستانىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس . لېكىن ، «دىدۇان»دىكى «شۇ» داستانغا ئالاقىدار پارچىلاردا ئىپادىلەنگەن ۋەقەلىكىلەرنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى خېلى يۇقىرى بولۇپ ، مۇئەييەن تارىخىي قىممەتكە ئىگە . ئالايلۇق ، زۇلقەرنەيىن بىلەن «شۇ» خاقان باشچىلىقىدىكى ئوغۇز قوۋملىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار ئەينى تارىخىي دەۋردە ماراكەند (سەمەرقەنت)لىكلەرنىڭ ئىستېداتلىق سەركەردىسى سىپتامىنىنىڭ ئىسكەندەر باسقۇنچىلىقىغا قارشى مەردانە كۈرەشلىرىنى ئەسلەتسە ، ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىردىلا 24 ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇلارغا «شۇ» خاقان يېتەكچىلىك قىلغانلىقى ، «شۇ» خاقان-

نىڭ شەرققە يۈرۈشى ، ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاخىرىدا «خۇزخور» ياكى «ئۇيغۇر» ئېتنونىمى بىلەن ئاتىلىشى ، ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى ، «ئالتۇنقان» (ئالتۇنخان)نىڭ تەكرار تىلغا ئېلىنىشى قاتارلىقلار .

VIII باب تېپىشماقلار

§1 . تېپىشماق ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

تېپىشماقلار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى . ئۇ شەكىل جەھەتتىن قىسقا ۋە ئىخچام بولۇپ ، شەكىل قۇرۇلۇشى ماقال - تەمسىللەرگە يېقىنراق كېلىدۇ . لېكىن ، مەنا جەھەتتىن تۇپتىن پەرق قىلىدۇ .

«تېپىشماق» سۆزى «تاپ» بۇيرۇق پېئىلىغا «ئىش - ماق» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بولۇپ ،ئادەتتە «تېپىش» ، «ئويلاش» ، «ئىزدەش» مەنىسىنى بېرىدۇ .

تېپىشماقلارنىڭ ئۇسلۇبى مېتافورا (ئىستارە) ، كىنايە يولى بىلەن سۆزلەرنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىپ ، يوشۇرۇنغان نەرسە ، ھادىسىلەرنىڭ بەلگىلىرىگە ئىككىنچى بىر نەرسە ، ھادىسىلەرنىڭ بەلگىلىرىنى قىياسلاش ، ئىما - ئىشارە قىلىشتىن ئىبارەتتۇر . تېپىشماقلارنىڭ شۇ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل : «تېپىشماق ناھايىتى مۇكەممەل مېتافورا تۈزۈش يولى» دەپ توغرا ئېيتقانىدى .

تېپىشماق ئېيتىش قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ خەلقلەرنىڭ ھاياتى ، ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتلىرى ، دۇنيا قاراشلىرى ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ، مىفولوگىك تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن باغلىق بولغان .

بىز ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا قارىساقمۇ ، بەزى شېئىرلارنىڭ مۇئەمما (تېپىشماق شەكىلدە) يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز . مۇنداق

مۇئەمما شەكلىدىكى پارچىلار بەزى خەلق داستانلىرى ۋە ھېكايىلىرى-
گىمۇ سىڭىشىپ كەتكەن . «غېرىب - سەنەم» داستانىدا خىزىر بىلەن
غېرىبنىڭ ئۆزئارا سوئال - جاۋابلىرى ، ناخشىلىرى ماھىيەتتە تېپىش-
ماقتىن ئىبارەت ، شۇنداقلا خەلق قىسسىسى «تۇتىنامە» نامىلىق ئە-
سەردە تۇتى مۇنداق بىر مۇئەمما ئارقىلىق سودىگەرنىڭ ئەقلىنى سى-
نايدۇ :

جېنى يوق بىر جانۋار ئۇچقاي ھاۋادا ،
بولمىغاي ئات - تۆگە ، پىلدىن ئول ياۋا .
يىغا يىغلايدۇ ، ئۇنىڭ يوقتۇر كۆزى ،
سۆز قىلىدۇ ، تىلى يوق ، باردۇر ئۆزى .
ئول ئاجايىپ ئويىنغايكىم ، جانى يوق ،
خۇش ئاجايىپ كۆلگىسىدۇر ، ئاغزى يوق .
بۇ نېمە ؟

سودىگەر كۆپ ئويلاپ جاۋاب بېرەلمىگەندە ، تۇتى ئۇنىڭ «بۇ-
لۇت» ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ . بۇ ھال تېپىشماقلار قەدىمدىن
تارتىپ خەلقىمىزنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنلە-
كىنى ئىسپاتلايدۇ .

تېپىشماقلاردا سوئال تەرزىدە ئېيتىلىدىغان پىكىرلەر مەلۇم بىر
بەدىئىي شەكىلگە چۆككەن بولىدۇ . ئۇلار خۇددى ماقاللارغا ئوخشاش
ئىخچام ، تەسىرچان فورمىدا يارىتىلىدۇ ۋە شەكىل جەھەتتىن نىسپىي
مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ .

تېپىشماقلار ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئەگىشىپ ئە-
جادىي ھالدا بېيىپ ماڭىدۇ ۋە يېڭى - يېڭى مەزمۇنلارغا ئىگە بولىدۇ .
ئومۇمىي مەنىدىن ئېيتقاندا ، تېپىشماقلارنىڭ ئىجادچىسى ئەمگەكچى
خەلق ئاممىسى ، بۇنىڭدىن تاشقىرى ، خەلق سەنئەتكارلىرى ۋە ئەدەبە-
لەرمۇ يېڭى شەيئىلەرگە ماس ھالدا كۆپلىگەن تېپىشماقلارنى ئىجاد
قىلغان ۋە شۇ ئارقىلىق تېپىشماقلار ئۇزۇكسىز بېيىغان .

تېپىشماقلارنىڭ ئىجتىمائىي رولى زور . چۈنكى ، ئۇ ئارقىلىق

كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتىنى سىنايدۇ ، ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرىدۇ ، ئەقىل - ئىدراك ۋە پەم-پاراسىتىنى يېتىلدۈرىدۇ . چۈنكى ، تېپىشماقلار بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ مېۋىسى بولۇپ ، ئۇنىڭدا پىكىر يوشۇرۇنچە ئىپادىلىنىدۇ . تېپىشماق-لارنىڭ سوئال ۋە جاۋابىنى ئىچكى مەنتىقىي قىياسلار باشقۇرۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ تەبىئىي ھالدا ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرىنى قوزغاتقۇچى ئامىل بولىدۇ . مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكى بىلەن ، بولۇپمۇ ئۇ بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ .

ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ پىسخىكىلىق خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكى-گە ئاساسلانغاندا ، ئۇلار تېپىشماق ئېيتىشقا ۋە ئۇنىڭ جاۋابىنى تې-پىشقا ئالاھىدە قىزىقىدۇ . ئۇ ئادەتتە ئوبرازلىق ھەم مۇزىكىلىق سېزىمگە ئىگە بولغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تىلى ناھايىتى راۋان ۋە ئاددىيلىقى ، جەلپ قىلىش كۈچى كۈچلۈك بولغان جانلىق ئوبراز قىياسەن ھالدا سۈرەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن ، 4 — 5 ياشلىق بالىلارمۇ بىرەر تېپىشماق ئاڭلىشى بىلەن ئۇنىڭغا قىزىقىپ ، ئۇنىڭ جاۋابىنى تېپىش ئۈچۈن سەبىلەرچە پىكىر يۈرگۈزىدۇ . بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، تېپىشماقلار ئەڭ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئاغزاكى ئىجادىيەت ھېسابلىنىدۇ .

تېپىشماقلار يالغۇز كىشىلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە زېھنىي قۇۋۋىتىنى يېتىلدۈرۈپ ، پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈشتىن تاشقىرى ، ئۆزىدىكى جانلىق قىياسەن ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنسانلار-نىڭ ئىجتىمائىي ھاياتقا ۋە ماددىي دۇنياغا بولغان مۇھەببىتىنى كۈ-چەيتىدۇ . گەرچە ئۇنىڭدىكى ئىدىيە ۋە سىياسىي خاھىش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىكىدەك روشەن ۋە كۈچلۈك خاراكتېر ئالغان بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىمۇ بىلىنەر - بىلىنمەس دەرىجىدە ئىدىيەۋى خاھىش ئەكس ئېتىلىدۇ . تېپىشماقلارنىڭ ئىجتىمائىي مەز-مۇنىغا ئاساسىغا قارىغاندا ، تاپماقچى بولغان تەسۋىرىي ئوبرازنىڭ ئارقا-سىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ روشەن ھاياتىمۇ بولىدۇ ، شۇنداقلا تېپىش-

ماقلارنىمۇ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان سەنئەتنىڭ بىر تۈرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز .

تېماتىكىلىق مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا ، تېپىشماقلارمۇ كەڭ ۋە رەڭدارلىققا ئىگە . ئومۇمەن ئالغاندا ، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن تارتىپ تەبىئەت ئالىمىدىكى ماددىي نەرسىلەرگىچە تەرىپلەيدۇ . بۇ نەرسىلەردىن تېپىشماق تۈزگەندە ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بىرەر كونكرېت خۇسۇسىيەتكە ئاساسلىنىدۇ ۋە شۇ ئاساستا كىشىلەردە ئەشۇ شەيئىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر پەيدا قىلىدۇ .

بۇنىڭدىن باشقا ، خەلق تېپىشماقلىرى نەرسىلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىكى مەلۇم ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە ، ئۇنىڭ تۈتقان ئورنىنى ۋە كېلىپ چىقىشىنىمۇ كۆرسىتىدۇ ، جانلىق نەرسىلەرنى جانسىز نەرسىلەرگە ، جانسىز نەرسىلەرنى جانلىق نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ ، كىشىلەردە گۈزەل ئوبرازلي تۈيغۇ پەيدا قىلىدۇ .

ئومۇمەن ، تېپىشماقلاردىكى ئوبراز ۋە مېتافورىلار شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىنىدۇ ؛ ناۋادا شەيئىلەرنىڭ ھەر تەرەپلىمىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئىگىلەنمىسە ، تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس . شۇنىڭ ئۈچۈن ، تېپىشماقلارنىڭ ئىجادچىلىرى تۈر-مۇش ئاساسىغا پۈختا بولۇشى ، ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ بەلگىلرىنى ھەر تەرەپلىمە ئىگىلەشكە ماھىر بولۇشى ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈشى كېرەك ، شۇ چاغدىلا ئوبېيېكتىپ رېئاللىق ئىچىدىن تۈرلۈك - تۈمەن تېپىشماقلارنى تۈزگىلى بولىدۇ .

تېپىشماقتىكى مەۋھۇم نەرسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئوخشىتىلغاندا ، ئىمكانقەدەر مەزمۇن جەھەتتىن يېقىنراق بولۇشىغا دىققەت قىلىش لازىم . خەلق تېپىشماقلىرىدا بۇ نۇقتىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن . مەسىلەن ، «بىر ئۆيگە كىرسەم بېلى باغلاقلىق بىر قىز ئولتۇرۇپتۇ» دېگەن بۇ تېپىشماقتا سۇپۇرگىنى قىزغا ئوخشاتقان . ئوبېيېكتىپ جەھەتتىن گەرچە «قىز» سۇپۇرگىگە تەڭ بولمىسىمۇ ، ئەمما ئىجابىي تەرەپتىن سۇپۇرگە بىلەن قىز ئوتتۇرىسىدا لوگىكىلىق مەز-مۇن باغلىنىشى بار . شۇڭلاشقا ، ھاياتتىكى ئورنىغا قاراپ تۇرۇپ بۇ

تېپىشماققا سۈپۈرگە دەپ جاۋاب بېرىش مۇمكىن .
جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىمۇ ئۆزگىرىپ ، ئىجتىمائىي مۇھىتنى تونۇش ۋە چۈشىنىش تەجرىبىسى ئۇزۇكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ ، بۇ ھال يېڭى تېپىشماقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ . يېڭى دەۋرده پەيدا بولغان يېڭى شەيئىلەر ھامان تېپىشماقلاردا ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ .

§ 2 . تېپىشماقلارنىڭ شەكلى

تېپىشماقلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن بەزەن نەسرىي ، كۆپىنچە ھالاردا شېئىرىي شەكىلده بولۇپ ، ئۇلاردا مەلۇم مۇزىكىلىق رېتىم بولىدۇ ، يەنى ئۇ تۇراق ، ۋەزىن ، قاپىيەگە ئوخشاش شېئىرىي شەكىل تەلەپلىرىگە ئەمەل قىلغان :

تۆت ئاياقلىق ،
تۆمۈر تۇياقلىق .
(ئات)

ھەتتا بەزى تېپىشماقلارنىڭ سوئال - جاۋابلىرى ئوخشاشلا شېئىرىي شەكىلده تۈزۈلۈپ ، بىرقانچە نەرسىلەر بىرلىكته ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

قومۇش ئۈچى قالتىراق ، ئۇنى يېپىڭ دىلبىرىم ،
يېڭنە ئۈچى يالتىراق ، ئۇنى تېپىڭ دىلبىرىم .
سېسىق كۆلده ئىت يۈرەر ، ئۇنى تېپىڭ دىلبىرىم ،
تاقاڑ - تۇقۇر تەختىۋان ، ئۇنى تېپىڭ دىلبىرىم ،
ئىچىدىكى مېھرىبان ، ئۇنى تېپىڭ دىلبىرىم .

جاۋاب :

قومۇش ئۈچى قالتىراق — شامال دېگەن ئەمەسمۇ ،

يىڭنە ئۇچى يالتىراق — ئوت دېگىنى ئەمەسمۇ ،
سېسىق كۆلدە ئىت يۈرەر — سۇ پاقىسى ئەمەسمۇ ،
تاقار - توقۇر تەختىۋان — بۆشۈك دېگەن ئەمەسمۇ ،
ئىچىدىكى مېھرىبان — بالا دېگەن ئەمەسمۇ .

خۇلاسىلىگەندە تېپىشماقلار بەدىئىي شەكىل جەھەتتە مۇنداق تۆت خىل تۈزۈلۈشكە ئىگە :

بىرىنچى ، جۇملە شەكلىدىكى قىسقا تۈزۈلگەن تېپىشماقلار ، يەنى تولۇق شېئىرىي ئامىللارغا ئىگە بولمىغان نەسرىي خاراكتېرى كۈچ-لۈكرەك بولغان ، بىرەر كونكرېت شەيئىنىڭ پەقەت بىرلا بەلگىسى ئوبرازلاشتۇرۇلغان تېپىشماقلار :

△ ئاتتىن ئېگىز ، ئىتتىن پەس ؟ (ئاتنىڭ ئېگىزى)

△ دادىسى تولغىماچ بوۋاي ، بالىسى شېرىن - شېكەر ؟ (ئۈزۈم تېلى)

△ «ئېگىز» بىلەن «پەس»نىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە بار ؟ («بە-لەن» سۆزى)

△ كۆك ئۆچكەم كېپەك قۇسىدۇ ؟ (ھەرە)

△ كۈندۈزى خان ، كېچىسى چاكار ؟ (يوتقان - كۆرپە)

△ شېخى تۆمۇر ، يوپۇرمىقى كۈمۈش ، مېۋىسى ئالتۇن ؟ (جىگدە)

△ قورسىقىدىن يەپ ، دۇمبىسىدىن چىقىرىدۇ ؟ (رەندە)

بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى نىسبەتەن ئۇزاقراق بولۇپ ، ئەنئەنىۋىلىكى كۈچلۈك ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ناھايىتى ئىخچام تۈزۈلگەن ، بەزىلىرى ماقاللىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . مەسىلەن ، «ھەممىگە تون تىكىمەن ، ئۆزۈم يالىڭاچ» (يىڭنە) . بۇ تېپىشماقنى ماقال سۈپىتىدىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ ، يەنى مەنتىق جەھەتتىن ئۇنىڭ-دا كېچە - كۈندۈز تىنماي ئىشلىسىمۇ ، ئاچ - يالىڭاچ قالغان ئۆتمۈش-تىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئوبرازى تەمسىل خاراكتېرىدەك ئوتتۇرىغا قويۇلغان .

ئىككىنچى ، شېئىرىي تېپىشماقلار . تولۇق شېئىرىي شەكىلگە

كىرگەن تېپىشماقلارنى شېئىرىي تېپىشماق دەيمىز . بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ كۆپچىلىكى مەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ ، خەلق ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ .

ئەجەب ھەيۋەت بىر ئۆكۈز ،
ماڭلىيىدا بىرلا كۆز .
پۇشۇلدايدۇ ، ھۇۋلايدۇ ،
«مەن كەلدىم» دەپ توۋلايدۇ .
بوغۇم - بوغۇم قۇيرۇقى ،
نەچچە يەردە ئۇلىقى ؟
(پويىز)

ئۆزى كىچىك بوغۇمچە ،
گۈللۈك قەغەز تۇگۈنچە .
ئاچساڭ چىقار ئىچىدىن
تاتلىق ، شېرىن ئۇزۇمچە ؟
(كەمپۇت)

جىرىڭ - جىرىڭ ،
ئىلدامراق كېلىڭ .
يىراقتىن تۇرۇپ ،
سۆزلىشىپ ئېلىڭ .
(تېلېفون)

ئىشىكىگە ئوت قويساڭ ،
ئوت ئالىدۇ ئۆي ئىچى .
ئوت كەتكەننى كۆرسىمۇ ،
ئۆچۈرمەيدۇ ھېچ كىشى ؟
(مەش)

ئۇچىنچى ، ھېسابلىق تېپىشماقلار — جاۋابى ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن تېپىلىدىغان تېپىشماقلار . ھېسابلىق تېپىشماقلارنىڭ بەزىلىرى شەكىلدە قىزىقارلىق ۋە ئاممىباب ھالدا تۇزۇلىدۇ ، بەزىلىرى بىرقەدەر مۇرەككەپ ماتېماتىكىلىق ۋە گېئومېتىرىيە-لىك قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا تۇزۇلىدۇ . مۇنداق تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى پەقەت ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش ئۇسۇلى ئارقىلىقلا تاپقىلى بولىدۇ :

بىر توپ قۇشقاچ كېلىپتۇ ، چىغ ئۈستىگە قونۇپتۇ ،
بىردىن قونسا ئېشىپ قاپتۇ بىر قۇشقاچ .
ئىككىدىن قونسا ئېشىپ قاپتۇ بىر تال چىغ ،
قۇشقاچ قانچە ، چىغ قانچە ؟
(قۇشقاچ 4 ، چىغ 3 تال)
ئوتتۇز ئاتنى توققۇز ئوقۇرغا جۇپتىن باغلاڭ ؟
(ئالتە ئوقۇرغا تۆتتىن ، ئۈچ ئوقۇرغا ئىككىدىن باغلىنىدۇ)

تۆتىنچى ، چۆچەكلىك تېپىشماقلار . نەسرىي ياكى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىنغان ، روشەن ھېكايىلىق تۈسكە ئىگە بولغان تېپىشماقلارنى چۆچەكلىك تېپىشماقلار دەيمىز . بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ سەھىپىسى باشقا خىلدىكى تېپىشماقلارغا قارىغاندا كەڭرەك بولغاچقا ، ئۇنىڭدا روشەن ئوبراز گەۋدىلىنىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەلپ قىلارلىق تۇزۇلىدۇ . بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى بەزىدە ھېسابلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ، بەزىدە ئوبرازلىق ۋە لوگىكىلىق تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق تاپقىلى بولىدۇ . شۇڭا ، بۇنداق تېپىشماقلار كىشىلەردە چوڭقۇر تەپەككۇر قوزغايدۇ . بەزىلىرى روشەن ئىدىيەۋى خاھىشقا ئىگە بولغاچقا ، بەلگىلىك تەربىيەۋي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

بۇرۇن ئۆتكەن تويلارنىڭ بىرىدە مۇنداق بىر گەپ بولۇپتىكەن ،

تويغا كەلگەن يىگىتلەردىن بىرى ئۆز مەشۇقىنى كۈتۈپ كۆزلىرى تېشىلەي دەپتۇ ، سەۋر - تاقىتى تۈگەپ ، كىچىك سىڭلىسىنى چاقىرىپ ، قۇلىقىغا پىچىرلاپ :

— ئۇكام ، ئالدىنقى كۈنى ساڭا مېغىز بەرگەن كىشىنى قىچقىرىپ كەلگىن ، — دەپ ئەۋەتىپتۇ :

قىزچاق خېلىدىن كېيىن قايتىپ كېلىپ ، كېلەلمىگەن كىشى ئۆگىتىپ قويغان جاۋابىنى دەپتۇ :

بېرىۋېدىم قىچقارغىلى ،
يوق ئىكەن ، كېلەي دېدى .
كەلسىمۇ كېلەر ئىدى ،
كەپ قېلىپ كېلەلمىدى .

بۇ جاۋابنىڭ مەنىسىنى يىگىت چۈشىنىپتۇ ، بىراق باشقىلار زادى چۈشىنەلمەي بىر - بىرىگە قارىشىپتۇ .

قېنى ، كىم ئاشۇ جاۋابنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرىدۇ ؟

جاۋابى : قىزچاق يىگىتنىڭ سۆيگىنىنى چاقىرغىلى بارغاندا ، ئۆيدە قىزنىڭ ئۆگەي ئانىسى يوق ئىكەن ، شۇنىڭ ئۈچۈن «يوق ئىكەن ، كېلەي دېدى» دېگەن . قىز ماڭاي دەپ تۇرغاندا ئۇنىڭ ئۆگەي ئانىسى پەيدا بولۇپ ، يىگىت يېنىغا بېرىشقا ئامال قىلالمىغان . بۇ ئەھۋالنى «كەپ قېلىپ كېلەلمىدى» دەپ ئۇقتۇرغان .

چۆچەكلىك تېپىشماقلارنىڭ بەزىلىرى ھېكايە ، داستان ۋە قىسسىلەردە قەھرىمانلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ، ئاچچىق ھايات تەجرىبىلىرىنى باشتىن كۆچۈرگەنلىكىنى بىلىش مەقسىتىدە تۇزۇلگەن :

«پادىشاھ بىلەن دانىشمەن چال» ھېكايىسىدە بېلىقچى چال بىلەن پادىشاھنىڭ ئارىسىدىكى سىرلىق سوئال - جاۋابلار تېپىشماق شەكلىدە تۇزۇلگەن :

پادىشاھ :

— ھە ، ئاتا ، تۆتنى ئۇچكە ئۇرمىغانمىدىڭىز ، قىشتا بېلىق

ئوڭلاپ يۈرۈپسىز ؟

چال :

— تۆتنى ئۇچكە ئۇرۇشنى ئۇردۇم ، لېكىن ئوتتۇز ئىككى قويمىدى - دە .

بۇ تېپىشماقتا مۇنداق ھېكمەتلىك پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان :

پادىشاھنىڭ تۆتنى ئۇچكە ئۇرمىدىڭىزمۇ دېگىنى — يىلدا تۆت پەسىل بار ، شۇنىڭ ئۇچ پەسلىدە ، يەنى باھار ، ياز ، كۈزدە ياخشىراق ئەمگەك قىلىپ ، قىشتا يەپ ياتسىڭىز بولماسمىدى ، دېگىنى .

چالنىڭ «ئوتتۇز ئىككى قويمىدى» دېگىنى — ئۇچ پەسلىدە ئىشلەپ تاپقانلىرىنى ئوتتۇز ئىككى چىش يەپ بولدى ، دېگىنى .

دېمەك ، چۆچەكلىك تېپىشماقلارنىڭ جاۋابى ئەنە شۇنداق جەريانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ .

تېپىشماقلار بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن تەسۋىرىي سۈرەتلەنگەن ئوبرازلاردىن ئىبارەت . بۇنداق ئوبرازلار شەيئىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ياكى پەقەت بىرلا نۇقتىسىنى كۆرسىتىپ ، شۇ ئاساستا كىشىلەردە تەسەۋۋۇر پەيدا قىلىدۇ ، يەنى تېپىشماقلار شەيئىلەرنىڭ خاسلىقى ۋە ئومۇملۇققا ئاساسلىنىدۇ . خاسلىق بىلەن ئومۇملۇق ئارىسىدىكى دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت بەدىئىي يول بىلەن تېپىشماقلاردا ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ .مەسىلەن :

كىچىك چېغىدا تۆت پۇتلۇق ،
چوڭ بولغاندا ئىككى پۇتلۇق ،
قېرىغاندا ئۈچ پۇتلۇق .

بۇ تېپىشماقتا ئادەملەرنىڭ تۇغۇلۇش ، چوڭ بولۇش ۋە قېرىشىتىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچلۇق خاسلىقىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق ئادەمدىن ئىبارەت بىر پۈتۈن ئومۇملۇقنى كۆرسەتكەن .

تېپىشماقلارنىڭ ئاساسىي ئوبرازى بولغان مېتافورا بەزىدە شەيئىلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى ئاساس قىلسا ، بەزىدە ئۇنىڭ ھالىتى ،

ھەربىرى ۋە ئىچكى قانۇنىيەتنى ئاساس قىلىدۇ :

پاكار - پاكار بويى بار ،
قەۋەت - قەۋەت تونى بار .
(پىياز)
ئۇزۇن كەتكەن بىر كىمسە ،
تۈگىلۈكى مىجىر - مىجىر .
ئايىغىدا گۈل ئىچىلۇر ،
بېشى شورتاڭلىق ئىدىر ؟
(كارىز)

كۆمسەم كۆمۈلمەس ، تەپسەم تەۋرىمەس ، ماڭسام ماڭىدۇ ، تۇر-سام تۇرىدۇ ؟ (سايە)

كۇندىلىك تۇرمۇشىمىزدا بىز يولۇقىدىغان شەيئىلەرنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرى ھەر خىل بولغاچقا ، تېپىشماقلاردا تەس-ۋىرلەش كۆپ خىللىققا ئىگە بولىدۇ ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىر كىشىنىڭ بەلگىلىك شەيئى ھەققىدىكى تونۇشى بىردەك بولمايدۇ . مەلۇم بىر كىشى بىرەر شەيئىنىڭ تاشقى كۆرۈنىشىگە قاراپ تېپىشماق ئېيتسا ، يەنە باشقا بىر كىشى شۇ شەيئىنىڭ ھالىتى ۋە ھەربىتىگە قاراپ تېپىشماق تۇزۇشى مۇمكىن . شۇ سەۋەبتىن ، تېپىشماقلار ھەمىشە ھەر خىل ۋاريانتقا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

△ (1) تېشى سىرلاغلىق ، ئىچى مىخلاقلىق ؟
(2) كىچىككىنە ساندۇقچە ، ئىچىدە جىق تۇگۈنچە ؟
(3) كىچىككىنە دومبۇلاق ، ئىچى تولا قۇمبۇلاق ؟
(ئانار)

△ (1) بىر ئۆيگە كىرسەم جىققىدە تۇخۇم تۇرۇپتۇ ؟
(2) يار بويىدا قاتار قوزۇق ؟
(3) ئوتتۇز ئىككى ئاغىنە ،

بىر كىمىرده ياشايدۇ .
ئىشقا چۇشسه ياندىشىپ ،
بىللە كۆرەش باشلايدۇ ؟
(چىش)

△ (1) ئۆزى بىر غېرىچ ، تىلى مىڭ غېرىچ .
(2) ئۆزى ئورۇق ، ئۇچى يورۇق ، مۇزدا يۈگۈرەيدۇ .
(3) پۈتى يوق ماڭىدۇ ، تىلى يوق سۆزلەيدۇ .
(4) كىچىككىنە ساپىنىم ، بەش ئات ئۈنى تارتىدۇ ،
ئاپپاق يەرگە رەت بىلەن رەڭلىك ئۇرۇق سالىدۇ .
(قەلەم)

يۇقىرىقى ۋارىيانتلىق تېپىشماقلارنىڭ بىرىنچىسىدە «ئانار» ، ئىككىنچىسىدە «چىش» ، ئۈچىنچىسىدە «قەلەم»نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشىمىغان تەرەپلەردىن سۈرەتلەپ بېرىلگەن .

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ بەدىئىي تۈزۈلۈشىدە باشقا خەلقلەرنىڭ تېپىشماقلىرىغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىك بار ، يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەزى تېپىشماقلىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھەرپلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۈزۈلگەن ، بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ باشقا تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا تېپىشماقلىق خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ . مەسىلەن :

«سەن»دە بىرلا ،
«مەن»دە بىرلا ،
ئىستىسەم «ئالەم»دە يوق .
«شام»غا بېرىپ ئۇچنى تاپتىم ،
«مىسىر»غا كەلسەم بىرىمۇ يوق .

بۇ تېپىشماقتا قىياسەن ئىپادىلەنگەن ئوبراز ئۇيغۇر كونا يېزىقىدىكى چېكىت (.) بولۇپ ، پەقەت شۇ يېزىقنىڭ ئالامەتلىرىگە ئاساسلا-

سەن تۇزۇلگەن .

تېپىشماقلار خەلق ئاغزاكى بەدىئىي ئىجادىيىتىنىڭ قەدىمكى تۈرى سۈپىتىدە ، يازما ئەدەبىياتقا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى . شەرق ئەدەبىياتى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇئەممما ، مۇژەششەھكە ئوخشاش لىرىك ژانىرلارنىڭ پەيدا بولۇشىدا تېپىشماقلار مۇھىم رول ئوينىدى . ئۆز نۆۋىتىدە يازما ئەدەبىيات كۆپلىگەن تېپىشماقلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولدى .

قىسقىسى ، تېپىشماقلار مېھنەتكەش خەلق ئەقىل - پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ھازىرقى كۈندە ياش- ئۆسمۈرلەرنىڭ تەپەككۇرىنى جانلاندۇرۇپ ، بىلىم بايلىقىنى ئاشۇرۇشىدا مۇھىم ئىلمىي ۋە بەدىئىي- ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە .

IX باب خەلق ئەدەبىياتچىلىرى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاغزاكى كوللېكتىپ ئىجادىيىتى . شۇڭا ئۇ ، ئومۇملۇق جەھەتتىن ھېچقانداق كىشىگە ئاپتورلۇق ھوقۇقى بەرمەيدۇ . لېكىن ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش ، راۋاجلىنىش ، تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىشىدىن ئىبارەت كونكرېت جەريانلىرىغا نەزەر سالساق ، تارىختىن بۇيان خەلق ئاممىسى ئىچىدە بەلگىلىك سەنئەت ئىقتىدارىغا ئىگە ، تۇرمۇش تەجرىبىسىگە باي ، بىرقەدەر ئىلغار پىكىرلىك كۆپلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرى ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە زور ئىززەت-ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز .

خەلق سەنئەتكارلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، ئامما ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ، خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە سەنئەت مېۋىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن . ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئىجادكارلىرى ۋە تەشۋىقاتچىلىرى بولۇپلا قالماستىن ، يەنە خەلقنىڭ مىللىي مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ ئاكتىپ قوغدىغۇچىلىرى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغۇچىلىرىدۇر . ئۇلارنىڭ ئىجادى قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ ئۆزىدە نامايان قىلغان . شۇڭا ، ئۇلار يارانقان ئەسەرلەر شۇ ھامان خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كوللېكتىپنىڭ مەنىۋى مۇلكىگە ئايلانغان . بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە . شۇڭلاشقا ، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ (ئاساسەن خەلق قوشاقچىلىرى ، ناخشىچىلىرى ، ھېكايىچىلىرى ، لەتىپىچىلىرى

ۋە ئەلنەغمىچىلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى ، تەرەققىيات ئەھۋالى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئاممىۋى مەدەنىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە رولى قاتارلىقلارنى سىستېمىلىق ھالدا ئۆگىنىشىمىز ۋە تەنقىد قىلىشىمىز زۆرۈر ، پەقەت شۇ چاغدىلا پۈتكۈل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى ، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ، تەرەققىيات جەريانى ۋە ئىستىقبالىنى توغرا ئىزاھلاپ بەرگىلى بولىدۇ .

§1 . قىسقىچە بايان

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپلىگەن خەلق قوشاقچىلىرى ، ناخشىچىلىرى ، ھېكايىچىلىرى (مەددىاھىلار) ۋە ئەلنەغمىچىلىرى ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى .

قەدىمكى جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى ، ئىنسانلارنىڭ تونۇش سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلىكى ، ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشىنىڭ ئېغىرلىقى تۈپەيلىدىن «ئىلاھلاشقان» پېرىخونلۇق مەيدانغا چىقتى . بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا ، پېرىخونلارنى ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا چىققان «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر » دېيىشكە بولىدۇ . ئۇلار پال ئېچىش ، چۈش ئۆرۈش ، تارىخ يېزىش ، تېببابەتچىلىك قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتە ئۇلار بىر تەرەپتىن دىنىي ئۇستاز ھەم سىياسىي رەھبەر بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەۋلىيالارغا «سېغىنغۇچى» ناخشا - ئۇسسۇل ئەترىتىنىڭ باشلامچىسى ئىدى . پېرىخونلۇق ، بولۇپمۇ قەدىمكى شامانىزم دەۋرلىرىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇلار مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئەينى ۋاقىتلاردا بەلگىلىك دەرىجىدە تۇرتكىلىك رول ئوينىغان . لېكىن ، «پېرىخونلار سەنئىتى» ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە . ھەرقايسى دەۋرلەردە ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدىن

ئاز بولمىغان خەلق سەنئەتكارلىرى چىققان بولسىمۇ ، ئۆتمۈش قاراڭغۇ جەمئىيەت ئۇلارغا چىقىش يولى بەرمىگەچكە ، ھامان «تىلەمچى ناخشىچىلار» بولۇپ قالغانىدى . چۈنكى ، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ كۆپچىلىكى نامراتلىقتا ئائىلىلەردىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن ئىدى . بۇ ھال ئۇلارنىڭ كەڭ ئەمگەكچى ئامما بىلەن تەقدىرداش بولۇپ ، خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشىگە ئاساس بولغان .

كىشىلەر مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەندىن تارتىپ شەھەر قاتلاملىرىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ بازارلاردىكى ھېكايە ئېيتىش ، ناخشا ئېيتىش سەنئىتى كۈنسايىن ئاۋاتلىشىپ ، نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق ناخشىچى ۋە ھېكايە ئېيتقۇچى سەنئەتكارلار بارلىققا كەلدى . قەدىمكى دەۋردە ئۆتكەن بۇ خىل سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىيىتى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولۇپ ، ھەر خىل زىددىيەتلەردىن خالىي ئەمەس . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىز كۆپرەك ھازىرقى زامان خەلق قوشاقچىلىرى ، ناخشىچىلىرى ۋە ھېكايىچىلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز .

قەشقەر خەلق سەنئىتىنىڭ ئوچىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەشھۇر بولۇپ ، تارىختىن بۇيان كۆپلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرى ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زىيانكەشلىكى ، جاھالەتلىك ئۆتمۈشتە خەلق ئاممىسىنىڭ ساۋاتسىز قېلىشى نەتىجىسىدە خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ نامى ، ئەسەرلىرى ، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن ياكى پەقەت يۈزەكى ئىزىلا قالغان .

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن ، بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىسلام دىنى تەرغىباتلىرىنى مەزمۇن قىلغان مەددادھىلىق — غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى . ئۇلار ئىسلام دىنى مەزمۇنىدىكى قىسسە ، ھېكايە ، رىۋايەت ۋە داستانلارنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ ، ئۆزىگە خاس ماھارەت بىلەن كۈيلىدى ۋە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى .

خەلق ئارىسىدا «مەددادھىلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن خەلق ھېكايە-

چىلىرى بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئاممىۋى سەنئەت پائالىيىتىنى تەشـكىللىگۈچىلەر بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر ھېكايىلەر ، قىسسە ۋە داستانلارنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تارىلىپ ، داۋاملىشىپ كېلىشىدە كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى . مەسىلەن ، قەشقەر كوناشەھەرلىك مەشھۇر خەلق ھېكايىچىسى ۋە داستانچىسى ئاۋۇت راۋابچى ، تاشۋاي ، تۇردى ئاخۇن ئاكا قاتارلىقلار بىر ئۆمۈر خەلق سورۇنلىرىدا ھېكايە-چىلىق ۋە داستانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە زور رول ئويناندى . گەرچە ئۇلارنىڭ بەزى ھېكايە - قىسسىلىرى مەزمۇن جەھەتتە ئاز - تولا پاسسىپ ئامىللاردىن خالىي بولمىسىمۇ ، بىراق ئۇلارنىڭ سەنئەت ماھارىتىنى ئەلۋەتتە قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇلار خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر .

ئومۇمەن ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ھېكايىچىلىرى ۋە قوشاقچىلىرى شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە تارقىتىشتا ئاساسلىق رول ئوينايدىغان مۇھىم ئامىلدۇر .

مۇنەۋۋەر ھېكايىچى ھەمىشە ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلاپلا قالماستىن ، بەلكى ھېكايە سۆزلەش ماھارىتىنى قەدەممۇقەدەم ئۆستۈرۈپ ، ئۆز ھېكايىسىنى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە قىلىدۇ .

ھېكايىچىلىق (مەددادھلىق) بىر خىل مۇشەققەتلىك ئىجادىي مېھنەتتۇر . ئۇ ئىشتىن سىرتقى ھېكايىچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ . چۈنكى ، ئۇلار ھېكايە ئېيتقاندا خۇددى دىراما ئەسەرلىرىدىكىدەك ئۇنىڭدىكى پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى جانلىق ھەرىكەت ۋە سۆز ئارقىلىق ئېچىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ . خەلق ھېكايىچىلىرىنى ماھىر سەنئەتكارلار دەپ ئاتاشنىڭ سەۋەبىمۇ مۇشۇ يەردە .

خەلق ھېكايىچىلىرىنىڭ ئويۇن كۆرسىتىش سەنئىتى ئاساسلىقى ئېغىز ئارقىلىق قۇلاققا يەتكۈزىدىغان تىل سەنئىتىدۇر . تىل بۇ يەردە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئالدىنقى ئامىل . ھېكايىچى سۆزلەش داۋامىدا مۇنداق ئىككى تۈرلۈك بەدىئىي تىلنى قوللىنىدۇ :

بىرى ، ھېكايىنى بايان قىلىپ ، ۋەقەلىكنى ئىپادىلەشتىكى ھېكايىچىلىك ئالاھىدىلىكى تىلى ؛ يەنە بىرى ، ھېكايىدىكى پېرسونا ژلار تىلى . خەلق ھېكايىچىلىرى بۇ ھەر ئىككى تىلغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكىگە ماس ھالدا ھەرىكەت قوشىدۇ . مۇشۇ ئۇچ تەرەپ زىچ بىرلەشكەندىلا ، ئاندىن خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك جەلپ قىلغىلى بولىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مەدداھلار مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىكە ئىگە . بۇ دەۋرلەردىكى مەدداھلىق — غەزەلخانلىقنى مەركەز قىلغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى خەلق ئارىسىدا «ئەلنەغمىچى» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان . چۈنكى ، ئۇلار مۇزىكا ، قوشاق (غەزەل) ، نەسرىي بايان ۋە ھەرىكەت (ئورۇنلاش سەنئىتى)نى بىر گەۋدىلەشتۈرگەن . يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزلىرى ئىجاد قىلغان ئاغزاكى ئەدەبىيات ئۇلگىلىرىنى نەق مەيدانda بىۋاستە ئورۇنلاشتىك سەنئەت ماھارىتىگە ئىگە ئىدى . ئۇلار مۇشۇنداق سەنئەت تالانتىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى .

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ۋارىسى ئابدۇرەشىدخان تەختتە ئولتۇرغان دەۋرلەردە (1533 — 1570- يىللار) ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەتلەر يارىتىلىپ ، خەلق ئارىسىدىكى ئاتاقلىق سەنئەتكارلارغا خېلى كۆڭۈل بۆلۈندى . ئابدۇرەشىدخان ئۆزىمۇ ئىقتىدارلىق شائىر ۋە سەنئەتخۇمار بولغانلىقى ئۈچۈن ، داڭلىق خەلق شائىرى ، مۇقامشۇناس قىدىرخان ۋە ئاماننىساخان (نەفىسى) قاتارلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنى مەخسۇس ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا داڭلىق مۇزىكا قامۇسى — «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئاھاڭ ۋە تېكىستلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە رەتلەشكە ئۇيۇشتۇرغان . بۇ «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تەرەققىيات تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ۋەقە ھېسابلىنىدۇ .

قىدىرخان شۇ زامانىنىڭ داڭلىق شائىرى ۋە تالانتلىق مۇقامچىسى ئىدى . مولla ئىسمەتۇللا مۇجىزىينىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنىشچە ، شۇ زاماندا ئابدۇرەشىدخان تەسىس قىلغان

«مۇزىكا مۇئەسسەسى»گە ئىراق ، ئىران ، خارەزم ، سەمەرقەنت ، ئىستانبۇل ، كەشمىر ، ئەنجان ، بەلخ ، ھىندىستان ، شىراز قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن سازەندىلەر كېلىپ ، قىدىرخاندىن مۇزىكا ۋە مۇقام ئۆگەنگەن . ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىر - قوشاقلىرى ئەينى ۋاقىتتا «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تېكىستلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ ، خەلق ئارىسىغا تارقالغان . مەسىلەن :

پەلەكتىن بىر سادا كەلمىش چېچىپ ھەردەم ھالاۋەتنى ،
گاداي ئىزدەپمۇ جەننەتتىن تاپالماس ئۇ ساخاۋەتنى .
ئاتا قىلسا مۇنارىنى ياساپ كەۋسەرى ھەل تاشتىن ،
قىدىر ئۆلمەس مۇقام ئىچرە قىلىپ گۈمران جاھالەتنى .

قىدىرخانىڭ يەنە «ئون ئىككى مۇقام» توغرىسىدا ئېيتقان مۇداق قوشاقلىرى بار :

كەمبەغەل كىيسە كۆلانى ،
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس .
ئۆلگۈچە ئېيتسام مۇقامنى ،
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس .

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى ،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى .
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى .

بولۇپمۇ ، بۇ دەۋردە ئامانىنساخانىنىڭ ئىجادى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر .

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ ئاتاقلىق ئىجادچىسى ۋە رەتلىگۈچىسى ئامانىنساخان مىلادىيە 1534- يىلى دولانىڭ (ھازىرقى

مەكتەپ ناھىيەسىنىڭ) تىزناپ دەريالىق بويىدىكى قومۇش مەھەللە (شاش تاتا) يېزىسىدا كەمبەغەل مۇزىكانت ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئاماننىساخاننىڭ ئاتىسى مەھمۇد ئاتا ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق خەلق سەنئەتكارى بولۇپ ، دولان سەنئەتكارلىرىنىڭ ئۇستازى ئىدى . دادا-سىنىڭ تەربىيەسى بىلەن ئاماننىساخان 14 ياشقا كىرگەندە مۇزىكا ۋە ناخشىدا يۇقىرى كامالەتكە ئېرىشىدۇ . ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ، «ئون ئىككى مۇقام»نى تەرتىپكە سېلىش ، سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تېكىستلىرىنى يېڭىلاشقا كىرىشىدۇ . مەھمۇد ئاكا ۋە ئۇنىڭ سەپدىشى قىدىرخان ئاماننىساخاننىڭ بۇ ئۇلۇغ غايىسىدىن چوڭقۇر تەسىرلە-نىپ ، ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ . ئەنە شۇ مەزگىللەردە يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پۇقراچە كىيىنگەن ياش خانى ئابدۇرەشىدخان ئادەتتى بويىچە پۇقرالارنىڭ ھال - ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن چىققان سەپىرىدە ، يىراق جاڭگالدىن يېگانە ماكان تۇتقان مەھمۇد ئاكىنىڭ ئۆيىدە ئاماننىساخاننى ئۇچرىتىدۇ . تامدا ئېسىقلىق تۇرغان ساتارنى كۆرۈپ ئۇنى چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ يوچۇن «مېھمان» نىڭ تەلىپى بويىچە ، ئاماننىساخان ساتارنى تۇزەپ بولۇپ : «بىزنىڭ يۇرتىمىز چەترەك ماكان ، بىلگىنىمىز ئاز بىز ھەم ناتونۇش» دەپ قوشاق ئېيتىپ ، پەنجىگاھ مۇقامىغا كامانچە تارتىدۇ ۋە ئۆزى تۇزگەن مۇنۇ شېئىرنى مۇقام ئاھاڭىغا سېلىپ ئوقۇپ بېرىدۇ :

كىشى كەلدى جاھانغا ، كۆردى تەڭسىزلىك بالاسىنى ،
خۇداۋەندە قوبۇل قىلغىن ، پەقىرلەر ئىلتىجاسىنى ،
ئادالەت بىرلە دۇنيادا ھۆكۈم سۈرسە ئۇلۇغ خىسلەت ،
شۇڭا ئەل باشپاناھ دەرلەر دىيارىم پادىشاسىنى ،
ئۇلۇغ ئابدۇرەشىد شاھنىڭ مۇبارەك نامى مەشھۇردۇر ،
ئادالەت تەختىدە ئاڭلار ئىكەن ئەلنىڭ ساداسىنى .
چىمەندە گۇل ئېچىلغاندا قىلۇر بۇلبۇل نېچۈك تاقەت ،
شۇ چاغ بۇلبۇل تۇرالامدۇ جاراڭلاتماي ناۋاسىنى !

هەقىقەت ھەم ئادالەتنىڭ ئۇلۇغ سەردارىنى يادلاپ ،
نەفسىي چالدى شۇكرانە قىلىپ پەنجىگاسىنى .

ئابدۇرەشىدخان ئاماننىساخاننىڭ بۇ ئاجايىپ يۇكسەك تالانتىغا ھەيران قالىدۇ ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭغا مەھلىيا بولىدۇ . ئاخىر «ئون ئىككى مۇقام»نى تەرتىپكە سېلىش مەقسىتىدە ، ئاماننىساخاننى مەلىكىلىككە قوبۇل قىلىپ ، ئاتىسى مەھمۇد ئوتۇنچى بىلەن بىرلىكتە يەكەن خانلىق ئوردىسىغا ئېلىپ كېتىدۇ . ئۇ خانلىق ئوردىسىنىڭ مەخسۇس ھۇجرىسىدا تۇرۇپ ، مۇقامنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن پۈتۈن تىرىشچانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى داڭلىق سەنئەتكارلارنى يىغىپ ، مۇقامنى رەتلەش ھەققىدە ئابدۇرەشىد خانغا تەكلىپ بېرىدۇ ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ .

ئاماننىساخان فېئودالىزمنىڭ ئاسارەتلىك تۇمانلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ ، «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغاندىن كېيىن ، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتىش نىيىتىدە ئۆزى «ئىشرەت ئەنگىز» (كۆڭۈل ئاچماق) ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلىدۇ . «تەۋاربخى مۇسقىيۇن» دا خاتىرىلىنىشىچە ، ئۇ يەنە «دىۋانى نەفسىي» ناملىق شېئىرىي توپلامنى ، «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق دىداكتىكىلىق ئەسەرنى ، «شۇرۇھۇلقۇلۇب» (قەلبلەر كېڭىشى) ناملىق ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغانلىقى مەلۇم . مەلىكە ئاماننىساخان 1567- يىلى بەختكە قارشى 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولىدۇ .

§2 . نوزۇگۇم ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە داۋاملىق چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان پەرزەنتلىرى ۋە ئاتاقلىق قوشاقچىلىرى سادىر پالۋان ۋە نوزۇگۇمنىڭ قوشاقلىرىدىن ئىبارەت .

بىز تۆۋەندە قەشقەرنىڭ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان تارىخ-

دا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان بىر قىسىم خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز .

نوزۇگۇمنىڭ تارىخىي قىسمەتلىرى ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى ھەققىدە 19- ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈف (نازىمىي)نىڭ «نوزۇگۇم» ناملىق داستانى بىزگە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ .

موللا بىلال ئەينى ۋاقىتتا «نوزۇگۇم» داستانىنى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان «نوزۇگۇم قوشاقلىرى»غا ئاساسلىنىپ يېزىپ چىققان . موللا بىلالنىڭ «نوزۇگۇم» ناملىق داستانىدىكى بايانلارغا قارىغاندا ، نوزۇگۇم 18- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا ياشىغان قەشقەرلىك قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى بولۇپ ، ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنى ، ئەمگەكچى خەلقنى قەشقەردىن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەقەنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ .

1826- يىلى قەشقەر خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئازادلىق كۈرىشى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن ، مانجۇ خانى دوۋاڭ قوزغىلاڭغا قاتناشقان مىڭلىغان كىشىلەرنى دارغا ئاسىدۇ ، زىندانغا تاشلايدۇ ۋە مىڭلاپ كىشىلەرنى قەشقەردىن يىراق بولغان ئىلىغا مەجبۇرىي سۈرگۈن قىلىپ ھەيدەپ ماڭىدۇ .

ئىلىغا ھەيدەلگەن سۈرگۈنلەر ئېچىدە نامرات ، يوقسۇل ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ، چىرايلىق ۋە ئەقىللىك ئۇيغۇر قىزى نوزۇگۇم- مۇ بار ئىدى . نوزۇگۇمنىڭ مانجۇ ئىستىبداتلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنىشى قەشقەر خەلقىنىڭ قەلبىگە ئۆچمەس قەھر - غەزەپ ئوتىنى تۇتاشتۇرىدۇ .

سۈرگۈن قىلىنغانلار ئۇچ ئايدىن ئارتۇق پىيادە يول يۈرۈپ ، ئاخىرى ئىلىغا يېتىپ كېلىپ ، ئۇدۇل «شى» يامۇلىغا قامىلىدۇ . يول ئازابى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ دەھشەتلىك خارلاشلىرى تېخى ئەمدى 18 گە توشقان نوزۇگۇمنىڭ ياش قەلبىدە چەكسىز نارازىلىق ۋە غەزەپ- نەپرەت قوزغىتىدۇ . مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى گۈناھسىز سۈر-

گۈنلەرنى ئىلىغا يالاپ ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ مانجۇ خانلىرىغا ، بايلارغا ، ئەمەلدارلارغا قۇل ئورنىدا سېتىپ بەرگەندە ، گۈزەل قىز نوزۇگۈمۇ شۇ قاتاردا چوڭ يۇلتۇزلۇق بىر مانجۇ بېگىگە سېتىلىدۇ . مانجۇ بېگىنىڭ ياۋۇز شەھۋانىي كۆزى نوزۇگۈمغا چۈشۈپ ، ئۇنى توقاللىققا ئېلىش كويىدا بولىدۇ . ئەزەلدىن قەلبى ساپ ۋە سەمىمىي ياشىغان نوزۇگۈم بۇ ئەلەمگە چىدىماي : «ئۆلۈشكە رازىمەنكى ، نومۇسۇمنى ساتمايمەن» دەپ ، بۇ كوھىقاپىنىڭ ئىچىدىن جېنىنى ئېلىپ قاچىدۇ . ئون نەچچە ئايلاپ قومۇشلۇقلارنى ، تاغۇ دەشتلەرنى ماكان قىلىپ ، ئۆزىنى تۇتۇشقا كەلگەن مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن تىغمۇتىغ كۈرەش قىلىدۇ . تېخى ئىلىنىڭ تاغ - دەريالىرى بىلەن تونۇشلۇقى بولمىغان بۇ قىز ئالتە ئايدىن كېيىن ئاخىر مانجۇ چېرىكلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ۋە ئىلىغا يالاپ كېلىنىپ ، جاڭجۇڭ تەرىپىدىن سوراق قىلىنىدۇ . باتۇر ۋە قەيسەر نوزۇگۈم جاڭجۇڭ ئالدىدا قىلچە تىز پۈكمەيدۇ . نوزۇگۈمنى بازاردا سازايى قىلىپ ، مويتۇڭزىدا دارغا ئېسىپ ئۇلتۇرۇشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈلىدۇ . نوزۇگۈم ئۆلۈم ئالدىدىمۇ ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس قەھرىمانە شىجائەت بىلەن مانجۇ ئىستىبداتلىرى ئالدىدا كۆكرەك كېرىپ تۇرۇپ مەردلەرچە قۇربان بولىدۇ .

نوزۇگۈم كىچىكىدىنلا چېچەن ، جىگەرلىك قوشاقچى قىز بولۇپ ئۆسكەن ، نوزۇگۈم قوشاقلىرىنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى بولۇپ ، خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ قوشاقلار نوزۇگۈمنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلىگەن ، نوزۇگۈم قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ ، داستان خاراكتېرىنى ئالغان ، نوزۇگۈم قوشاقلىرى — ئۇنىڭ كۈرەشچان ھاياتىنىڭ ئوبراز-لىق خاتىرىسىدىن ئىبارەت . ئۇ قوشاقلاردا ئالدى بىلەن نوزۇگۈمنىڭ قەشقەردىن سۈرگۈن قىلىنغان چاغدا ئاتا - ئانىسى ، يۇرتداشلىرى ۋە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىش ھېسسىياتىنى بايان قىلىش ئارقىلىق مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنى چوڭقۇر پاش قىلىدۇ :

خەير ئاتا - مېھرىبانىم ،
غەمگۇزارىم ياخشى قال .
كۆزلىرىم ئاقۇ قاراسى ،
تەندە جانىم ياخشى قال .

رازى بول جېنىم ئاتام ،
ئاقلىيالمىدىم بەرگەن تۇزۇڭ .
گەر قازا يەتمەي ئامان ،
كەلسەم قىلارمەن خىزمىتىڭ .

بىللە ئويناپ ، بىللە ئۆسكەن ،
يارۇ دوستلار ياخشى قال .
كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن ،
قەشقەر شەھرىم ياخشى قال .

زالىم دوۋاڭ زار يىغلاتتى ،
يوقسۇللارنى كۆپ قاقشاتتى .
ياش دېمىدى ياكى قېرى ،
دارغا ئاستى ، پۇلغا ساتتى .

نى يىگىتلەر ، سولۇن قىزلار ،
ئەرك يولىدا قانغا پاتتى .
گۈناھى يوق مەسۇملارنىڭ ،
باشلىرىغا قىلىچ چاپتى .

تاغدىن چۈشكەن لاي سۇنى ،
سۈزۈپ ئىچەر ئەر بارمۇ ؟

نازۇك باشقا مۇڭ چۈشتى ،
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ ؟

نوزۇگۈم قوشاقلىرىدا ئۇنىڭ قاچقۇنلۇق ھاياتى ۋە بۇ جەريانلار-
دىكى دەرد - ئەلىمى چوڭقۇر ئىپادىلىنىدۇ .

مەن قەشقەردىن چىققىلى ،
چۈشەك سېلىپ يانقان يوق .
ئانام ئۆرگەن چېچىمغا ،
تارغاق سېلىپ باققان يوق .

ئالتە ئاي ياتتىم قومۇشتا ،
قومۇش ئارىلاپ كۈن چىقتى .
مەن نوزۇكنىڭ بېشىغا ،
تاغدىن ئېغىر مۇڭ چۈشتى .

قايناپ تۇرغان قازانغا ،
چۆمۈچ سېلىپ باققان يوق .
ئالتە ئاي يېتىپ قومۇشتا ،
تەكىيە قويۇپ يانقان يوق .

ئالتە ئاي بولدى يالغۇزمەن ،
قەشقەر يولىن بىلمەسمەن .
خۇدا ئامان ساقلىسا ،
چېرىكلەرنى كۆرمەسمەن .

بۇ جەريانداا نوزۇگۈمنى ئىزدەش جىددىيلىشىدۇ . خان تەرىپىدىن
نوزۇگۈمنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش بۇيرۇقى كېلىدۇ . چېرىكلەر
نەچچە ئايغىچە قىدىرىپ ئاخىر نوزۇگۈمنىڭ دېرىكىنى تاپىدۇ . قو-

مۇشلۇققا ئوت قويۇپ نوزۇگۇمنى تۇتۇۋالىدۇ . بۇ جەريانىنى نوزۇگۇم ئۆز قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ :

يايى چىقتى تۇتقىلى ،
ئەجدىھا بولۇپ يۇتقىلى .
ئون بەش يايى كېلىپتۇ ،
مەن نوزۇكنى تۇتقىلى .

كەپە قىلدىم ياۋانغا ،
چېرىك كەلدى داۋانغا .
ئالتە ئايغا توشقاندا ،
تۇتۇلدۇممەن قاۋانغا .

نازۇك قولۇم باغلاندى ،
خەلقئالەمگە ئاڭلاندى .
يالغۇز ، غېرىب نوزۇگۇم ،
«شى» يامۇلغا سولاندى .

ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن ،
بالالارغا قالمىسۇن .
بىزگە كەلگەن جاپالار ،
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن .

غەم بىلەن بېشىڭنى ئەگمە ،
ئەلنى باسقان تۇن كېتەر .
ئاخىرى قۇياش چىقىپ ،
بىزنى ئازاد كۇن كۆتەر .

نوزۇگۇمنىڭ بۇ قوشاقلىرى ئۇنىڭ ئوتلۇق قەسەمنامىسى سۈپە-

تىده خەلقنىڭ قەلبىده تا هازىرغىچە جاراڭلىماقتا .

نوزۇگۈم قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى ، ئۇنىڭدا كونكرېت جانلىق پېرسوناژ ئوبرازى ۋە تۇرمۇش ۋەقەلىكى بار . بۇ ۋەقەلىك نوزۇگۈم قوشاقلىرىدا نوزۇگۈم بىلەن سۆيگەن يىگىتنى باقىدىغان دېيالوگى شەكلىده بېرىلگەن :

باقى : نوزۇك كۆڭۈل قىسىلما ،
تۇتقۇن مەن دەپ پۇچۇلما .
سېنىڭ ئەركىڭ ئۆزۈڭده ،
باقى تۇرار سۆزىده .

نوزۇگۈم : نازۇك باشنى تۇتقۇن قىلسا ،
كۆڭلى ئۇنىڭ ئاققان يوق .
يارى ئۇچۇن قۇربان بولسا ،
نازۇك باشتا ئارمان يوق .

دېگەندەك قوشاقلار ئارقىلىق نوزۇگۈمنىڭ باقىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى ھەمده باقىنىڭ نوزۇگۈمغا بولغان چىن ئەقىدىسى بايان قىلىنىدۇ .

نوزۇگۈم قوشاقلىرىدا نوزۇگۈم ئوبرازى — پېرسوناژلار مۇناسىۋىتى ، تىپىك تۇرمۇش ۋەقەلىكى ئىچىده فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئويغانغان قەھرىمان جەڭچى سۈپىتىده مەيدانغا چىقىدۇ ، نوزۇگۈم ئوبرازىنىڭ ھاياتىي كۈچىمۇ ئەنه شۇ يەردە.....

§ 3 . تاشۋاي ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

تاشۋاي تەخمىنەن 1864- يىلى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسىنىڭ ئاللاكو يېزىسىدا بىر نامرات سازەندە ئائىلىسىده تۇغۇلغان . ئۇ بالىلىق مەزگىللىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ ، ئىگە - چاقىسىز قال-

غان . 10 ياشلار ئەتراپىدىكى تاشۋاي دادىسىدىن تەۋەررۈك قالغان راۋابىنى چېلىپ قەشقەر شەھىرىدە سەرسانلىق - سەرگەردانلىق تۇر-مۇشىنى باشلىغان ، كۆندۈزلىرى ھېيتگاھتىكى ۋائىز - مەدداھلارنىڭ سورۇنلىرىدىن ئايرىلماي ، ئۇلارنىڭ ئېيتقان داستان - قىسسىلىرى-دىن ھۇزۇرلانسا ، كېچىلىرى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدىكى گۈلەختە ئۆزىگە ئوخشاش ماكانسىز يېتىمچىلارغا راۋا-بىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ بېرەتتى . سەرگەردانلىق تۇرمۇش ئۇنى ھەر جەھەتتىن تاۋلىدى ، ناخشا - مۇزىكىغا بولغان مۇھەببىتىمۇ كۈنسېرى ئېشىپ ، يېتىم - يېسىر غېرىب - غۇرۇالارنىڭ كۆڭلىگە مەلھەم بولىدىغان ئاجايىپ مۇڭلۇق ناخشا - كۈيلەرنى ئىجاد قىلدى .

ئۇ 30 نەچچە يىللىق قىسقىغىنا ئۆتكەن سەنئەت ھاياتىدا «يېتىم-لار ناخشىسى» ، «تاشۋاي» ، «گۈندىپاي I » ، «گۈندىپاي II » ، «ساپئېرىق ناخشىسى» ، «كاۋاپ سەھرا» قاتارلىق ئاجايىپ تەسىر-لىك ۋە ھاياجانلىق ناخشا - كۈيلەرنى ئىجاد قىلغان بولۇپ ، بۇ كۈيلەر ھازىرغىچە خەلقىمىز ئارىسىدا ياڭرىماقتا .

تاشۋاي يالغۇز ئاجايىپ تالانتلىق ماھىر راۋابچى بولۇپلا قالماس-تىن ، يەنە داڭلىق مۇزىكا ئىجادىيەتچىسى ۋە ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان خەلق قوشاقچىسى . شۇڭا ئۇ ، ئۆزى ئىجاد قىلغان مۇزىكىلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆزى تۇزگەن قوشاقلارنى تېكىست قىلغان . بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ناخشا تېكىستلىرى ئاللىقاچان خەلق قوشاقلىرىغا ئايلا-نىپ كەتتى .

بەختسىزلىك ، غۇربەتچىلىك ئىچىدە ياشىغان تاشۋاي تەخمىنەن 1898- يىلى 34 يېشىدا «ھەزرەت سەيلىسى»دىكى ئاممىۋى سەنئەت سورۇنىدا مۇستەبتىلەرنىڭ قولچوماقچىلىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى . ئۇنىڭدىن مىراس قالغان ناخشا - كۈيلەر ئەل قەلبىدە جاراڭلاپ ، ئۇيغۇر خەلق ناخشا - كۈيلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى نامايان قىلدى :

هەر كۈندە چىقىپ كۆرگەن ،
يەلپۈنگەن تېرىقلىقنى .
يىل ئۆتتى چىقالمادى ،
نە قىلاي غېرىبلىقنى .

راۋاب چالىمەن ئۆزۈم ،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم .
كىشىنىڭ يۈرتىغا بېرىپ ،
ئۆتمىدى مېنىڭ سۆزۈم .

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار ،
غېرىبنىڭ يولىنى باغلار .
غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار ؟
غېرىبقا غېرىب يىغلار .

نەقرات :
كاۋاپى سەھرا ، كاۋاپى سەھرا ،
يېنىپ كەلدۇق ئەي باللا .

§ 4 . تۇرغۇن موللا ئوسمان ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

مەشھۇر قوشاقچى ۋە داستانچى تۇرغۇن موللا ئوسمان 1890-يىلى قەشقەر يېڭىسار ناھىيەسىنىڭ ئوچا يېزا ئېتىمچاغرى كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇ باللىق دەۋرىدىلا ناخشا - مۇزىكىغا ئامراق ئىدى . شۇڭا ، 22 ياشقا كىرگەندە تۇنجىلىك مۇقامچى موللا ئاخۇن سازەندىگە شاگىرتلىققا كىرگەن . شۇنىڭ بىلەن موللا ئاخۇن

ۋە مۇقامچى تۇردى ئاخۇنلارنىڭ مۇقام گۈرۈپپىسىدا بىر مەزگىل ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ يۈرۈپ ، دۇتار چېلىشنى ۋە مۇقام ئېيتىشنى ئۆگەنگەن ، «تاھىر- زۆھرە» ، «غېرىب- سەنەم» ، «يۈسۈپ - ئەھمەد» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى بىمالال ئېيتالايدىغان بولغان . ئۇنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى ، قولىغا دۇتار چىقسىلا يېڭى قوشاقلارنى شۇ ھامان ئىجاد قىلىپ ، مەلۇم ئاھاڭ بىلەن ناخشا قىلىپ ئېيتالايتتى . شۇڭا ، يۇرتداشلىرى ئۇنى «تۆكمە موللا» دەپ چاقچاق قىلىشاتتى .

دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن ، تۇرغۇن موللا نۇرغۇن قوشاق - داستانلارنى ئىجاد قىلىپ ، دۇتارىغا تەڭكەش قىلىپ ئوقۇغان ۋە ئاڭلىق قوشاقچى سۈپىتىدە تونۇلۇپ ، قەشقەر خەلقىنىڭ يۇقىرى ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان . ئۇ 1964- يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ ، بېيجىڭ سەھنىسىدە ئۆزى ئىجاد قىلغان «گۈل بېيجىڭگە باردىممەن» ، «ماۋ جۇشىنى كۆردۇم» دېگەن ناخشىسىنى دۇتار بىلەن ئورۇنلاپ يۇقىرى ئالقىشقا ئېرىشكەن . ئۇ 1984- يىلى 94 يېشىدا ۋاپات بولغان .

تۇرغۇن موللا قوشاقلىرىدىن ئۆرنەكلەر :

سالام دەڭلار

ئادەمگە ھايات ئەۋزەل ،
ئۆلمەسنىڭ يولى بولسا .
ئەل ئۈچۈن قىلاي خىزمەت ،
ئارقىدا ئەجەل يانسا .

يېشىم بولدى توقسان تۆت ،
بېشىمدىن ئۆتتى نى ئىشلار .
ئوقۇپ بىلىم ئالغۇلۇق ،
نادان قالماڭ قېرىنداشلار .

يېشىم ئارقىسىغا يانسا ،
دېگەن ئارزۇ - تىلىكىم بار .
دەۋرىمىزگە جۇش ئۇرغان ،
بىر ئوتلۇق يۈرەكىم بار .

خوش بۇرادەر ، يارۇ دوست ،
تېنىڭلار ئامان بولسۇن .
دەۋرىمىز كۆرەلمەسلەر ،
سارغىيىپ سامان بولسۇن .

قېرىنداشلار جەم بولۇپ ،
خاتىرجەم تاماق يەڭلار .
ئەجەل ماڭا يېقىنلاشتى ،
ئەل - يۇرتقا سالام دەڭلار .

يالغان سۆزلەش ئەيىبلىك

كالىغا ھەلەپ ئەتسەم ،
ئۇنىڭ كۆپى ساماندۇر .
ئەل - يارەنلەر ئالدىدا ،
يالغان ئېيتقان ياماندۇر .

مۇشۇك ئۆگزىگە چىقسا ،
كۆك باچكىنى مارايدۇ .
يالغان سۆزلىگەن ئادەم ،
قايسى يۈزدە قارايدۇ .

شامال چىقسا كەچقۇرۇن ،
توپا - چاڭ بېسىپ ئۆتەر .

يالغان گەپچى مەككارلار ،
ئەلنىڭ قەلبىدىن ئۆچەر .

كىشىگە كىشى قاراپ ،
يالغاننى راست قىلىپ ئېيتسا ؛
كەچۈرمەيدۇ خالايىق ،
ئۆپكىنى ياغ دەپ ساتسا .

يالغان گەپتىن قېچىڭلار ،
ھەققە كەڭ يول ئېچىڭلار .

§5 . خەيرىنسا توختى ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسى ۋە ناخشىچىسى خەيرىنسا توختى 1925- يىلى قەشقەر شەھىرىگە تەۋە نەزەرباغ يېزىسىنىڭ غوجىدار (جانلىق تىلدا «ھوجدار» دېيىلىدۇ) كەنتىدە تۇغۇلغان . ئۇ كونا جەمئىيەتتە ئىنتايىن نامراتچىلىق ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن ، ھەتتا يوقسۇزلۇق تۈپەيلىدىن داۋالىنالماي ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان . گەرچە ئۇنىڭ كۆزى كۆرمىسىمۇ ، قەلبى يورۇق بولغاچقا ، ئۆزى تۇزگەن قوشاقلىرىنى دۇتار بىلەن كۈيلەپ كىشىلەر قەلبىدىن چوڭ- قۇر ئورۇن ئالغان . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇ مىليونلى- غان نامرات ئەمگەكچىلەر قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ ، بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشكەن . 1953- يىلى ۋە 1956- يىلى ئۇ ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ 1- دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن . ئەل سۆيگەن بۇ خەلق سەنئەتكارى 1956- يىلىدىن باشلاپ كوناشەھەر ناھىيەلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەپ ، ئۆزىنىڭ سەنئەت ماھارىتىنى تېخىمۇ جارى قىل-

دۇرغان ۋە يېڭى دەۋرنى كۆيلەيدىغان نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان ، 1964- يىلى ئۇ مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە دۇتار بىلەن ناخشا ئورۇنلاپ جامائەتنىڭ ماختىشىغا ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن . ئۇ 1989- يىلى 64 يېشىدا ۋاپات بولغان .

خەيرىنسا توختىنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرىدىن ئۆرنەكلەر :

ئۆتمۇش ۋە بۈگۈن

ئۆتمۇشتە مەن قاتمۇقات ،
زۇلۇم چېكىپ ئېزىلگەن .
پارچە نانغا زار بولۇپ ،
قىلچە راھەت كۆرمىگەن .

ئۇستۇمدىكى خام كۆڭلەك ،
تولغانىدى ياماققا .
ئۆتتى ئۆمرۇم نەچچە يىل ،
باي ئۆيىدە — دوزاختا .

يا كۈندۈزى ئارام يوق ،
يا كېچىسى ئامانلىق .
قىش - زىمىستان سوغۇقتا ،
يانقان يېرىم سامانلىق .

باي زالىملار قولىدا ،
ئۆلدى دادام ھەسرەتتە .
قالدىم يېتىم ، سارغىيىپ ،
دەرد - ئەلەمدە ، كۈلپەتتە .

تەڭدىن تولا ھاياتىم ،
ئۆتتى شۇنداق خارلىنىپ .
سۇنغان مېنىڭ قاناتىم ،
ئىككى كۆزۈمدىن ئايرىلىپ ،

ئويلايتتىم مەن ھەمىشە ،
«كېلەرمۇ دەپ دەۋرانىم» .
كۈن نۇرىنى كۆرمەكلىك ،
ئىدى ئارزۇ - ئارمانىم .

چىقتى قۇياش شەرقتىن ،
مەندەك يوقسۇل بەختىگە .
بۇگۈن مانا ئايلاندىم ،
ھۆر زامانىنىڭ ئەھلىگە .

ئاتا بولدى پارتىيەم ،
سىيلاپ مېنىڭ بېشىمنى .
بەختىمىزنى كۈلدۈرۈپ ،
قۇرۇتتى كۆز يېشىمنى .

ئالدىم يېڭى زاماندىن ،
ۋۇجۇدۇمغا كۈچ - قۇۋۋەت .
دەۋرىمىزگە ئەگىشىپ ،
ماڭىمەن مەن تا ئەبەد .

§ 6 . ھاجى ئەلنەغمە ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى ، داستانچى ۋە تونۇلغان ئەلنەغمىچى ھاجى خىزمەت ئاخۇن 1885- يىلى ئاقتۇ ناھىيەسى پىلال يېزىسىغا تەۋە

يېڭىۋاب كەنتىدە تۇغۇلۇپ ، 1949- يىلى 64 يېشىدا ۋاپات بولغان ، هاجى بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپ بوۋىسىدىن ئۆتە يۇرتىدىكى ئېلاخۇن موللام دېگەن كىشىدىن دەرس ئېلىپ ، باشلانغۇچ ساۋاتىغا ئىگە بولـ-دۇ ، ئۇ خەلق ئارىسىدىكى داستان - قىسسىلەرنى ، شېئىر- قوشاقلار- نى يادلىۋېلىپ ، ئۇنىڭغا قىزغىن ئىشتىياق باغلايدۇ ، 15 ياشقا كىر- گەندە «يۈسۈپ - ئەھمەد» ، «تاھىر - زۆھرە» ، «ھۆرلىقا - ھەمرا- جان» ، «سەئىد - ئەنسارە» قاتارلىق داستان - قىسسىلەرنى مۇزىكـ- سى بىلەن تولۇق ئۆگىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئەل ئارىسىدا «هاجى ئەلنەغمە» نامى بىلەن شۆھرەت تاپىدۇ . ئۇ 20 ياش چاغلىرىدا يۇرتـ- دىكى غېرىب - مۇساپىرلار بىلەن ئۆزىبىكىستانىنىڭ ئەنجان شەھىرىگە بېرىپ بىر تەرەپتىن چاكار بولۇپ ئىشلەيدۇ ، يەنە بىر تەرەپتىن توي- تۆكۈن ، مەشرەپلەردە دۇتار بىلەن ناخشا ئېيتىپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ . بىرنەچچە يىلدىن كېيىن يەنە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوشاق توقۇش ، داستان ئېيتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . هاجى ئەلنەغمە يالغۇز ئاقتۇ بويىچە داڭلىق ئەلنەغمىچى بولۇپلا قالـ- ماستىن ، قەشقەر شەھىرى ، يېڭىسار ، يەكەن ، يوپۇرغا ، پەيزاۋات ، ئاتۇش قاتارلىق شەھەر - ناھىيەلەردىمۇ ئۇنىڭ نامى مەشھۇر ئىدى .

هاجى ئەلنەغمىنىڭ قوشاق ۋە داستانچىلىق ئىجادىيىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، نەق سورۇندا قوشاق توقۇپ ناخشا قىلىپ ئېيتقان . ئۇ كۆپلىگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن ئورۇنلاپ ، بۇ داستانلارنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ۋە ئەل ئارىسىغا تارقىلىشىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان ، نۇرغۇن داستانچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن .

خەلق ئارىسىدا «ما تىتەي ھەققىدىكى قوشاقنى هاجى ئەلنەغمە ئىجاد قىلغان» دېگەن پاراڭ بار . ئۇ يەنە «شەمىلە ئالۇدىنى» («هاشار ھەققىدە») ، «تاجىخان» ، «يېتىمچىلار زارى» قاتارلىق قوشاقلارنى تۇزۇپ ناخشا قىلىپ ئوقۇغان .

هاجى ئەلنەغمە قوشاقلىرىدىن ئۆرنەكلەر :

شەمىپلە[1] . ئالۋىنى

يېڭىساردىن خەۋەر كەلدى ،
شەمىپلىگە بارسۇن دەپ .
ئەرلەر ئورنىدىن تۇرسۇن ،
خوتۇن - قىزلار قالسۇن دەپ .

ھەر تۇتۇندىن بىر ئادەم ،
مەيلى ئىككى - ئۈچ ئادەم ،
شەمىپلەگە يۈزلىنىپ ،
قولغا كەتمەن ئالسۇن ، دەپ .

پىلال دېگەن بۇ يۇرتقا ،
ئىككى مىڭ ھاشار كەلدى .
ئىككى مىڭ ئېشەكلىك شاخ ،
بادرا ھەم ۋاسا كەلدى .

كەلدى دورغا ، ياساۋۇل ،
قوللىرىدا قامچىسى .
دەرەخلەر كېسىلىپ بولدى ،
چۈشمەي يولغا سايىسى .

شەمىپلىنىڭ ئۈستىگى ،
ئالتە ئايغا سوزۇلدى .
كەتتى تەندىن كۈچ - مادار ،
بىلەكلەرمۇ ئۇزۇلدى .

---

[1] شەمىپلە - يېڭىسار ناھىيە ئەگۈس يېزىسىغا تەۋە جاي ئىسمى .

قاچان تۇگەر بۇ ھاشار ،
شەمىلەردىن كېتەرمىز ؟
يېتىپ بېرىپ ئۆيلەرگە ،
يوبدان ، ئۇماچ ئىچەرمىز .

شەمىلە - يۇ ، شەمىلە ،
يوتقان - كۆرپە نەم بىلەن .
قوشاق قوشۇپ يىغلارمىز ،
ھەسرەت بىلەن ، غەم بىلەن .

سەھىپىمىز چەكلىك بولغاچقا ، يۇقىرىدا بىرقەدەر تىپىك بولغان بەش نەپەر خەلق قوشاقچىسىنىڭ تەرجىمھالى بىلەن قىسقىچە تونۇش-تۇق .

قوشۇمچە ماتېرىيال I

قەشقەر رايونىدىكى خەلق ئەدەبىياتچىلىرىنىڭ تىزىملىك جەدۋىلى (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)

	ئىسىم-فامىلىسى	ياشىغان يىلى	يۇرتى	ئالاھىدىلىكى
1	ئاشۇراخۇن غېرىبى	10—11- ئەسىر	قەشقەر كوناشەھەر	توپلاپ رەتلىگۈچى
2	ئابدۇرېھىم ھېيىت	1928-	قاغىلىق ناھىيەسى	چۆچەكچى
3	ئابدۇرېھىم ئىسمائىل	1939 — 1986	قاغىلىق ناھىيەسى	داستانچى
4	ئابلىزخان مەسۇم	1925 — 1988	قەشقەر كوناشەھەر	لەتىپچى ، يۇمۇرچى
5	ئابلەت زېرىپ	1938-	مارالبېشى ناھىيەسى	قوشاقچى
6	ئالماس ئابدۇللايۇق	1926 — 1990	مارالبېشى ناھىيەسى	قوشاقچى
7	ئاۋۇت راۋاب	1896 — 1971	قەشقەر كوناشەھەر	داستانچى

8	ئايزىمخان مېھمان	1902-	مەكىت ناھىيەسى	قوشاقچى
9	ئابدۇرېشىت موللا	1901 — 1980	يېڭسار ناھىيەسى	قوشاقچى
10	ئابدۇكېرىم ئېلى	1897 — 1978	پەيزاۋات	قوشاقچى
11	ئابدۇللا ئوسمان	1951 — 2009	قاغىلىق ناھىيەسى	لەتىپچى
12	ئەھمەد ھاجىبەگ ۋاپاتى	15- ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	داستانچى ، قوشاقچى
13	ئەمەت باۋۇدۇن	1912 — 1976	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
14	ئەيسا مىراب	18- ئەسىر	مارالبېشى ناھىيە	قوشاقچى
15	ئەمەت ئۆمەر	1916 — 1987	قەشقەر شەھىرى	لەتىپچى ، يۇمۇرچى
16	باقى راۋاب	1835 — 1915	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى ، ناخشىچى
17	باۋۇدۇن يۈسۈپ	1818 — 1984	پەيزاۋات ناھىيەسى	لەتىپچى
18	بايىز ساتار	18- ئەسىر	يېڭسار ناھىيەسى	داستانچى
19	تاشۋاي	1880 — 1914	قەشقەر كونا شەھەر	داستانچى ، قوشاقچى
20	تاشاخۇن	1909 — 1974	يوپۇرغا ناھىيەسى	لەتىپچى
21	تاش قارىم	1882 — 1960	يېڭسار ناھىيەسى	
22	توختىيار قالۇن	1881 — 1956	قەشقەر كونا شەھەر	داستانچى
23	تۇراخۇن	1844-	يېڭىشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
24	تۇردىخان ئىسلام	1922 — 1974	يەكەن ناھىيەسى	قوشاقچى
25	تۇردى شەيخ	1775 — 1850	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
26	تۇرغۇن موللا	1890 — 1984	يېڭسار ناھىيەسى	قوشاقچى

27	تۇرغۇن مۇمىن	.1949	يېڭسار ناھىيەسى	قوشاقچى
28	خەيرىنسا توختى	.1825	قەشقەر كوناشەھەر	قوشاقچى
29	خەلىپخان مەمتىلى	.1946	پوسكام ناھىيەسى	قوشاقچى
30	روزەك باشى	1942 — 1872	يېڭىشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
31	روزەك باشى	1978 — 1905	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى ، ئەلنەغمىچى
32	روزى ئىسلام	.1925	پەيزاۋات ناھىيەسى	قوشاقچى
33	رازىيە قادىر	.1948	كوناشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
34	ساۋۇراخۇن ناقىس	1922 — 1843	يېڭسار ناھىيەسى	لەتىپچى ، شائىر
35	سالاھىددىن بەگ	1913 — 1820	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
36	سەمەت ئاۋۇت	.1830	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
37	ساۋۇت داۋۇت	.1943	يەكەن ناھىيەسى	قوشاقچى
38	سايىت تىلەپ	.1916	يېڭىشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
39	سەلەي چاققان	1850 — 1790	كوناشەھەر ناھىيەسى	لەتىپچى
40	سىيىت نوچى	1923 — 1875	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
41	سىدىق راشىدىن	1976 — 1909	مارالبېشى ناھىيەسى	قوشاقچى
42	سەمەت ئابدۇللا	1976 — 1911	قەشقەر شەھىرى	ئەلنەغمىچى
43	شاھ ھەسەن	1959 — 1880	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
44	شېرىپ خوشتار	.1922	قەشقەر شەھىرى	ۋەقە شۇناس
45	خوجا ياقۇپ ياركەندي	21. ئەسىر	يەكەن ناھىيەسى	داستانچى

46	خوجا ئابدۇرەھمان	1914 — 1987	كوناشەھەر ناھىيەسى	قوشاڤچى
47	قەدىرخان ياركەندي	1500 — 1575	يەكەن ناھىيەسى	داستانچى ،قوشاقچى
48	قاسىم تۇردى	1889 — 1951	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
49	قەمەرىددىن كېرىم	1927 — 1988	يەكەن ناھىيەسى	قوشاقچى
50	قادىر بۇلاق	1935 — 2004	كوناشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
51	قۇربان ئىمىن مەزىن	1908-	يوپۇرغا ناھىيەسى	قوشاقچى
52	قادىر مەخسۇت	1929-	كوناشەھەر ناھىيەسى	داستانچى
53	قاري قارىم	1939-	پەيزاۋات	قوشاقچى
54	كېرىم ئېلى	1897 — 1978	پەيزاۋات ناھىيەسى	لەتىپىچى
55	موللا مۇھەممەد تۆمۇر	21- ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
56	مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي	1850 — 1925	قەشقەر شەھىرى	قىسسە - داستانچى
57	موللا مەتيار خەلىپىتىم	21-ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	لەتىپىچى
58	موللا مىرسالىھ كاشغەرىي	21- ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلىگۈچى
59	موللا ھاجى	21- ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلىگۈچى
60	مۇھەممەد راخمان	1919-	كوناشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
61	مەخسۇت ھاجى	1858 — 1926	يېڭىشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى
62	مۇھەممەد ئوسمان ھاجى	1924 — 2008	قەشقەر شەھىرى	تارىخچى ، ھېكايىچى
63	مۇھەممەد يۇسۇپ	1915- ر	پەيزاۋات ناھىيەسى	قوشاقچى
64	مۇمىنجان قارىم	1914-	قەشقەر شەھىرى	داستانچى

65	نۇراجىم	1878 — 1964	قەشقەر شەھىرى	داستانچى ، مەدداھ
66	نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا ھاجى	1946-	قەشقەر شەھىرى	تارىخچى ، قوشاقچى
67	ھۆسىينخان پەيزى	1840-	يېڭىشەھەر ناھىيەسى	داستانچى
68	ھاجى ئەلنەغمە	1885 — 1949	كوناشەھەر ناھىيەسى	داستانچى ، قوشاقچى
69	ھېيت قوشاق	1917 — 1990	يېڭىسار ناھىيەسى	قوشاقچى
70	ھېلىم توختى	1720 — 1792	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى ، داستانچى
71	ئۆمەر باقى يارکەندي	21- ئەسىر	يەكەن ناھىيەسى	داستانچى
72	ئوسمان قاسىم	1920 — 1994	قەشقەر شەھىرى	ھېكايىچى
73	ئىشقىيار	1891 — 1981	پەيزاۋات ناھىيەسى	لەتىپچى
74	ئىمىنجان ئاۋۇت	1940-	پوسكام ناھىيەسى	توپلاپ رەتلىگۈچى
75	ئىبراھىم مەشھۇري	20- ئەسىر	يەكەن ناھىيەسى	قوشاقچى ، شائىر
76	ئىسمائىل ئىبراھىم	1927-	كوناشەھەر ناھىيەسى	توپلاپ رەتلىگۈچى
77	يۇسۇپ قادىرخان	1910 — 1978	كوناشەھەر ناھىيەسى	داستانچى
78	تۇرسۇن بارات	1927-	كوناشەھەر ناھىيەسى	داستانچى ، قوشاقچى
79	توختى مۇھەممەت	1934-	كوناشەھەر ناھىيەسى	قوشاقچى ، ئەلنەغمىچى

本书主要介绍喀什噶尔民间传说、谚语、幽默长篇诗以及民间文人等。

图书在版编目(CIP)数据

喀什噶尔民间文学:维吾尔文/阿布都克力木·热合曼编著. —— 喀什:喀什维吾尔文出版社,2012.8
(翰喀什噶尔蹈系列丛书;23)
ISBN 978-7-5373-2755-8

Ⅰ. ①喀… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①维吾尔族—民间文学—作品集—喀什地区—维吾尔语(中国少数民族语言)
Ⅳ. ①I277

中国版本图书馆(CIP)数据核字(2012)第192179号

责任编辑:齐曼姑丽·阿吾提
责任校对:拜合提亚尔·阿布力米提

翰喀什噶尔蹈系列丛书(23)

喀什噶尔民间文学

编著:阿布都克力木·热合曼

喀什维吾尔文出版社出版发行
(喀什市塔吾古孜路14号 邮编:844000)
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
880×1230毫米 1/32开本 9.5印张 2插页
2012年8月第1版 2012年8月第1次印刷
印数:1—3000 定价:29.00元

如有质量问题,请与我社联系调换 电话:0998—2653927

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: غەيرەت خالىق
ۋاڭ ياڭ

ISBN 978-7-5373-2755-8
9 787537 327558 >
（民文）定价：29.00元